

A. Gergely András

Kisebbségek és az integrációs csatlakozás

Tematikus közelítések
Magyarország európai integrációs csatlakozásának háttérelmezéséhez

TARTALOM

Bevezetés

Kisebbségi joghelyzet és etnikai identitás
Eurokulturális kihívás?
Magyarország nincs kész az európai integrálódásra
Kisebbség, etnicitás és identitás

Identitás és etnoregionalizmus

Teóriák Nyugaton és Keleten
Identitás
Európai államnemzet, kultúrnemzet és etnikum
Identitás és egység
Az etnoszok új hulláma a 90-es évek felfogásában
Rendszerváltási esélyek, joghelyzet és imázsképzés
A határon túli magyarság egzisztencia-viszonyai
Összegzésül

Hivatkozott és fölhasznált irodalom

Bevezetés

Kisebbségi joghelyzet és etnikai identitás

Számos közismert körülmény dacára még korántsem világos, hogy bár az EU-csatlakozás várhatóan a jogrendszerek harmonizálására fogja kényszeríteni a társult országokat, s ezzel népességük kisebbségi csoportjait is interetnikus együttműködésre szorítja, miként fognak helyet keresni és találni a magyarországi nemzeti, etnikai-kulturális kisebbségek abban a pluri-etnikus Európában, ahol megannyi etnikai, vallási-kulturális és kisebbségi konfliktus, nacionalizmus dúl nélkülük is, s ahol épp elég „etnopolitikai” elgondolás, nemzetközi jogi és alkotmány-specifikus kezelésmód és politikai feltétel-együttes van jelen tőlük függetlenül is.

A hazánk integrációs csatlakozását figyelemmel kísérő kutatások célja rendszerint olyan **háttérelvezés** elvégzése, amely erről a kiinduló helyzetről és/vagy a várható folyamatokról ad képet. Az alábbi rövid áttekintés részint magának az integrációs folyamatnak egy sor mögöttesét, részint a kommunikációs-stratégiai elgondolások számára megfontolandó helyzetképet kínál egy bizonyos metszetben, ám voltaképpen kettős céllal. Egyfelől rendezett ismeretanyagot kínál a döntéshozók számára az európai csatlakozás előnyeiről és hátrányairól a kisebbségekre nézve, másfelől az egyes társadalmi célcsoportok lehetséges megközelítését elemzi, vagyis azokat, akiknek politikai kultúrája, etnikai identitása a belátható jövőben konfliktusok és kooperációk kérdése lehet. Az előbbi kérdéskörben taglalom az „operatív” és „objektív” kommunikációs stratégiák néhány vonását, kitérve arra, milyen identitás-, szuverenitás-, csatlakozás-, egységesülés-fogalmak vannak jelen a kortárs magyar társadalom etnikai-kisebbségi csoportjai között, s ezek miként illeszkedhetnek az európai integrációs folyamatba, miként kezelhetők és befolyásolhatók előzetesen vagy a társadalmi átstrukturálódással párhuzamosan. A társadalmi célcsoportok felől nézve pedig a kutatás arra irányul, hogy az állami döntéshozási, érdekekezelési mechanizmusban és értékrendben megfogalmazott csatlakozási propaganda „meghallgatása”, várható fogadtatása szempontjából mérje föl az egyes csoportszintű társadalmi közegeket, arra kíváncsian, mennyire „Európa-képesek” a hazai kisebbségek, mennyiben látják be saját érdekükként a csatlakozás „közjó” számára előnyös oldalait, s miként állnak ellent az ezirányú meggyőzésnek, a közvéleményt befolyásoló propagandának. E második kérdéskörhöz tartozna még az egyes etnikai-kisebbségi entitások körülírása, mozgásdinamikájuk vázlatos megrajzolása, térbeli-társadalmi jelenlétük tartalmainak föltárása - ám ezeket a kortárs kisebbségtudományi vizsgálatok igencsak átmeneti állapota, információhiánya miatt jobbra inkább hipotetikusnak lehet csak kezelni, előlegezve, hogy amennyiben ezirányú igény és kiemelt támogatás megfogalmazódik, mélyelemzéseket vállaló kutatásokban is érdemes lenne kitérni a következő problematikákra:

A/ - kisebbségi és etnikai joghelyzet

1 - **objektív kritériumai** (külső feltételei)

2 - **identitás-elemei** (belső, szubjektív feltételei)

3 - **térbeli-társadalmi szerkezet** (súlyarányok, térbeli elhelyezkedés, mozgások)

4 - **politikai kultúra és identitás-megnyilvánulások** (etnopolitikai alternatívák, határok-fölötti és határok alatti politikai kommunikáció, tradíció-elemzések)

B/ - kommunikációs folyamat

1 - **tájékozódási források** (kisebbségi/kulturális bázisok felől a döntéshozók számára, döntéshozók felől a kisebbségek felé)

2 - **kommunikációs stratégiák** (tradíció, politikai nyilvánosság intézményei, politikai kultúra, geopolitikai feltételek, öngazgatási szintek, kultúraközi kommunikáció, etnikai konfliktusok kezelésmódjai)

3 - **kommunikációs szereplők** (közlők /döntéshozók/ ill. befogadók /társadalmi célcsoportok/, közlés- és befogadástélektani tipológiák)

4 - **információkezelés** (módjai, intézményei, eszköz- és célrendszerei)

5 - **közléstartalmak** (közérthetősége, legitimitása, nyelvi és kommunikációs háttere, diszkurzivitások szintjei)

6 - **befolyásolási célok és eszközök** (propaganda, nyilvánosságkezelés, diskurzusok, szimbolikus-politikai stratégiák).

A kommunikációs stratégiai felfogásmódok és a politikai kommunikáció ezidő szerinti gyakorlata ma még jószerivel képtelen előre tervezni és kiszámíthatóan belátni a társadalmi diskurzusokban megjelenő kérdéseket. E kérdések egyike a kisebbségek ügye, melyben a kormányzati stratégiák egyrészt a fecskendő nélküli tűzoltó szerepében találnak alkalmi megoldásokra, másrészt makropolitikai és geostratégiai döntéskényszerek mentén alkalmaznak felülről hozott döntéseket, harmadrészt pedig folytonosan „visszahivatkoznak” a rendszerváltási folyamatban kialakított kisebbségi önkormányzati szabályozás alapidokumentumaira és intézményeire, függetlenül ezek hatékonyságától, társadalmi befolyásától vagy érvényes informáltságától. E korlátozott érvényességű hivatkozási gyakorlatban csak időről időre fogalmazódik meg az a kérdés, amely a csatlakozási folyamat szereplői közötti kommunikatív szférában úgy jelenik meg, mint „a mi Európa-képünk és az ő Magyarország-képük” kérdése. Röviden szólva az EU-csatlakozás előkészítését segítő bizottságok munkatervei csupán érintőlegesen vagy akként sem tartalmazzák azokat a stratégiai belátásokat, amelyekre a nem kifejezetten eurostratégiai tudáságazatok (például a politikatudományi, szociológiai, közvéleménykutatási kutatóintézetek, etnopolitikai vagy humánföldrajzi elemzések, kulturális antropológiai leírások) hoznak felszínre. Elmarad a tudástartalmak egymásra vetítése is, miközben mindmégannyi kérdésnek, amelyek pl. a közgazdasági, geopolitikai vagy akár oktatáspolitikai szintű helyzetelemzésekbe, helyi önkormányzati vagy regionális szabályozási döntésekbe, a kultúraközi érintkezés gyakorlati módjait figyelemmel kísérő esettanulmányokba már nem férhetnek bele, szükségképpen vizsgálni kellene politikai és politológiai aspektusait is. Érdemes volna tudni például, milyen **Európa-képek** élnek az emberek tudatában hazánkban, s mennyire változtak ezek a rendszerváltás éveiben, a nyitott határok rendszerében, az újra megindult tökefelhalmozás és az újpolgárosodás, az európai piaci közeledés/periferizálódás időszakában, stb. Senki sem tudja, milyen **ellenségképeink** vannak, milyen társakat tudunk magunk mellett, kiket tűrünk meg, kikkel szolidarizálunk, kikkel osztanánk meg helyzetünket, jövőnket, kiktől zárkozunk el és miért, stb. Sötétben marad az is, hogyan fogjuk föl a nemzet-kereteken túli **nagy integrációs egységhez** tartozás lehetőségét, élményét, keserveit, várható hasznát és kárát? Nem tudjuk azt sem, miként alakulnak majd **határoktól és határok alatti** szintű **kooperációk**, mozgalmak? Mégcsak az sem vált nyilvános viták témájává, pedig elemzésre érdemes, alaposabban megvizsgálandó problematika lenne: **mit kap tőlünk Európa?** Mire vagyunk jók neki? Milyen előzetes és párhuzamos reflexiói vannak az európai kontinensnek, amelyek elősegítik, vagy amelyek éppenséggel hátráltatják csatlakozásunkat? Milyen politikai egyensúlyok borulnak föl és milyenek erősöd-

nek meg, ha mi is „europaizálódni” fogunk? Hozzuk-e magunkkal „a Balkánt is”, vagy azt magunk mögé utasítjuk, ha Brüsszelben európai egyenrangúsággal „ajándékoznak meg” bennünket? Hogyan alkottak képet rólunk Nyugat-Európában, s hogyan változott ez a kép 1989-90 óta? E kérdések belátásához elemezni, kutatni kéne pl. a magyarországi **kisebbségek Európa-fogalmait**. Mit várhatnak a csatlakozástól, milyen haszonnal járna ez számukra, milyen határokfölötti kapcsolatokkal, alárendelődéssel, „törpe minoritássá” válással lehet és kell megküzdieniük a jövőben? Mit kezdenének a „nagy egység” élményével, milyen módon élnék át a maguk kis egységét vagy éppen szétszóródását, etnikus identitásuk föloldódását a makrorégióban? S megszüntetné-e ez a folyamat a kelet-európai kisállamok nyomorúságait, vagy csupán megtoldaná azokkal, amelyeket Hollandia, Belgium, Portugália vagy Itália és Spanyolország él át?

Nem tekintjük kétségesnek, hogy az európai csatlakozás kérdései között talán a makrogazdasági, globalizációs vagy regionalizációs problematikák okkal élveznek prioritást. Ugyanakkor épp a migrációs trendek, az ökológiai egyensúlyok, a munkaerőpolitikai vagy lokális árupiaci konstrukciók figyelmeztetnek arra, hogy nem lehetséges eltekinteni a csatlakozási folyamatban érdekelt felzárkózó, leszakadó, szintenmaradó, innovációképes és retardálódó rétegek attitűdjeitől, melyek az egyes **politikai-kulturális szegregációk** szempontjából, társadalmi réteg-elemzésekben is tárgyalhatók lennének. Márpedig nem ismerjük a lehetséges, sem a várható válaszokat. Milyen politikai alternatívák, milyen scenáriók vannak-lehetnek a magyar társadalom egyes nagycsoportjai számára a csatlakozás folyamatában? Kik kerülhetnek európai központokba, s kik kerülnek majd a perifériák perifériáira? Hogyan, s ki által tagolódik /át/? Európa a keleti csatlakozással? Milyen szerepe lehet ebben az elmaradottabb (volt szocialista) országoknak, milyen arányok alakulhatnak ki az Észak-Dél, Kelet-Nyugat törésvonalak mentén a térség egyes nagyrégióiban, fejlődési spiráljaiban, célrendszerében - illetve miképpen alkalmazkodhatnak mindehhez a kisebbségi létformában egzisztáló, a hazaiak és határon túliak, az új kooperációs trendbe illeszkedők és a hagyományos gazdaságban szintenmaradni próbálók?

Ugyanebbe az elméleti körbe kapcsolódhatna számos más, politológusok és szociológusok által eddig is vizsgált témakör, például a szociálintegratív politikai mechanizmusok eszközrendszerének hatékonysága, a történeti gyökerű politikai tagoltság törésvonalainak jelenléte, a politikai pártválasztás kulturális-tudati mögöttese, az átmenet kisebbségjogi problémái, stb. A csatlakozni vágyó magyaroknak éppúgy, mint a csatlakozást lehetővé tévő nyugatiaknak is tudniuk lenne érdemes, milyen a baloldal és a jobboldal helyzete itt és ma, Európában és ma - illetve milyen lesz holnapután, a csatlakozás utáni Unióban? Lehetséges lenne, hogy ne kizárólag külpolitikai és pénzügyi csatlakozással számoljon a nagypolitika, hanem a lokális vagy mikroregionális társadalmak összehangolódásaival és ellenállásával, „nemzetközösségek” karakterkülönbségeivel, **a harmonikus vagy a konfliktusos integráció valószínűségével** is...? Mert ha igen, akkor indokolt lenne végiggondolni azt is, hogy az állam területi (térségi) szervezeti modellje, az államok adminisztratív átalakításának esélyei, a konzervatív (föderalista) és modernizátori forgatókönyvek kivitelezésének problematikája, a decentralizált lokális közösségek és a széleskörű autonómiák szuverenitás-krízisei hogyan alakíthatók át „közös” európai célok érdekében elfogadható univerzális programmá? Hogyan reagálnak az egyes (földrajzilag és jogilag adott) térségi egységek vagy egész térségek az unionista kihívásra, a kooperációk hiányában alig esélyes nemzetközi együttműködésre?

Politikaelméleti és kulturális antropológiai közelítésben kifejtésre vár az a kérdés is: milyen összefüggések vannak az etnikai tér, a politikai tér és a regionális identitás között, s ezek miként változnak a nemzetállami keretből az unifikálódás felé megteendő úton. A lehetséges válaszok a társadalmi tagoltság, a kooperációk, a nyitott/zárt társadalom állapotát taglalnak,

mégpedig nem a normatív politikai szinten elgondolt „irányvonal”, hanem a valódi érdekelt-ség, érdek-érintettség szempontjából - korántsem függetlenül a kisebbségi térhasználat és térkiszajátítás kérdéseitől.

Nincs persze módunk a hazai társadalomtudományok jelenlegi állása mentén minderre választ adni. De van módunk a válaszok „optimalizálásához” szükséges kérdések egy csokrát megfogalmazni és közvitára bocsátani. E kérdések elméleti megközelítését, műhely-jellegű elemzését lenne szükséges a témakörön belül elvégezni, első közelítésben mindjárt azokkal az uralkodó eszmékkel, importált elméletekkel és programos hazai törekvésekkel kezdve, amelyek áttekintése nélkül bizonyosan korlátos ismereteink lesznek európai egyenértékűségünk esélyeiről és valóságáról.

Eurokulturális kihívás?

A hazai elméleti szaksajtó és a napi politikai kommunikáció csatornái szinte naponta meg-telnek európai csatlakozásunk fontosságát, a földrész identitás-egységéhez (egészéhez? „nyugatához”?, értékadó népeihez?, ismeretlen normarendszeréhez?) igazodás fontosságát hangsúlyozó írásokkal. A helyi hírforrásoktól a párt-nyilatkozatokig, az egyházi folyóiratoktól az olcsóbb tévéújságokig, a gazdasági vagy humánmenedzsment szaklapoktól a Ludas Magazinig minden roskadásig meg van rakva az „EU-csatlakozás” ígéretével, gazdasági prioritások nagy katonapolitikai érdekek aznapi állásával, jogi intézményrendszerünk vagy külkereskedelmi mérlegünk éppen megfelelő vagy fejlődőképes állapotának leírásával, meg az egész folyamat elfogadásának lelki előkészítésével, kommunikációs stratégiai fantaz-magóriáival és kemény tényeivel. Mindeközben alig van naprakészen érvényes fogalmunk a magyarországi társadalmi átrétegződéséről, az ország kulturális, etnikai és etnopolitikai tagoltságának állapotáról, s nincs több tudomásunk e téren arról sem, a működő földrészről, a korántsem egylényegű entitásról, amihez majdan csatlakozni fogunk. Magyarán: halovány sejtelmünk sincs arról a politikai erőterről, amely öt-tíz éven belül formálisan „befogad” majd bennünket - ha „kiérdemeljük” a felvételt, ha jól „vizsgázunk” igazodáskényszerből, ha megfizetjük a „jobb körökhöz” tartozás luxusadóit, s ha mindeközben nem gatyásodunk le annyira, hogy mint potenciális koldusokkal, már szóba sem állnak majd velünk a „legújabb” Európa szakférfit. Voltaképpen még fantáziaképeknél is kevesebb áll rendelkezésünkre arról, amit mi magunk viszunk Európába, akiket magunkkal rántunk az Unióba, s akiknek egyhamar „nyugati határait” jelképezzük majd sokkal inkább, mint hajdan volt „erős védőbástya” korunkban.

Egész politikai irányváltásunk, s az „arccal Moszkva felé!” jelmondat helyett az „arccal Brüsszel felé!” meghirdetése nyomán kialakult teljesen megfeleléskényszeres viselkedésünk, hajlongó és kérencsélő szolgahelyzetünk ugyanakkor arról árulkodik, hogy az „européer” szerep egyelőre még nem a mi profilunkra van dramaturgizálva. Megpróbáljuk minden lehetséges értékünket egy vélt vagy valódi nyugati kereslethez „leárazni” vagy „fölerékelni”, elképzeljük (vagy rövidtávú érdekekért alkuba is bocsátjuk) piacképesnek tűnő identitásunkat, kelet-européerságunkat - remélve, hogy akad majd egy jószemű, finom érzékű pénzember, aki talán épp a mi szerény meggazdagodásunk árán próbál majd extraprofitra szert tenni.

Úgy vélem, az ország készenléte az integrációra még igen vitatható. Elsősorban is a kulturális integrációra gondolok itt - hiszen a gazdaság vagy a jogrendszer „harmonizálása” immáron olyan folyamatok, amelyek átigazítása tőlünk függetlenül is megindult. Viszont a nagy europaizálódás közepette a *mátság* és *idegenség* elfogadásában még igen nagy lemaradásaink

vannak, s a szocializmus politikai rendszerének omlásával a csoportkötöttségű szolidaritás hagyományos formái is meglehetősen elgyöngültek. A helyzetet azonban a nemzetállami keret elavulása és az európai integrációs kihívás súlyossága is bonyolítja. A lokális másság biztonságos megőrzése és a „földrésnyi identitás” vállalása azonban korántsem lehet könnyen elfogadható perspektíva: ha a különböző (egymás mellett létező) kultúrák egymás rendszerébe avatkoznak, és megbontják egymás tradícióit, akkor a kulturális különbségek etnikus vagy etnokulturális előítéletek formáját öltik, és a „mátság” egykönnyen *kultúraközi robbanással* fenyeget - épp olyannal, amilyen az iszlám érdekszférába tartozó országokban, az etnikai megosztottság és a kulturális intolerancia politikai mezőin látszik mind gyakoribbá válni.

Magyarország európai integrációs csatlakozásának mind több és több esélye van. A magyar népesség látszólag a modernizáció „új útját” választja. Az állampolgár - belátható céljai és értéknormái tekintetében is - mindinkább azt a kényelmes-kellemesre szabott álláspontot képviseli, amely az európai földrész egységesedésében, komplex forma- és tartalomváltozásában szinte „előre látja” Magyarország helyét és szerepét, e folyamatban pedig többséyes szereplőként és a kimenetelt tekintve többváltozós modell részeként fogalmazza meg magát.

Mint az legalább ennyire ismeretes, a közvéleménykutatások mögötti hétköznapi szférában és a tudományos diskurzusokban azonban számos tisztázatlan probléma, megfontolásra érdemes kérdés, végiggondolatlanak minősített döntés körül alakult ki heveny vita. A „csatlakozás” mint perspektíva-választás a tudományos értékelések alapján számos gazdasági-politikai *forгатókönyvet* hozott a felszínre, ezek nagy része széles körben jól ismert (illetve gyakorta változó), más esélyek latolgatása pedig mindennapossá vált. Olybá tűnik, mintha a magyar (és a kelet-európai) társadalom gazdasági, politikai vagy hatalmi érdekelitjének „mozdonya” vonná maga után a társadalmi tömegek másodosztályú vagonjait valamiféle olyan *célállomás* felé, ahová megérkezvén azután mindenkit (főképp az „utasokat”) meglepetés éri majd. A cél maga is változó természetű, maga rendszer is többszintű, s az „Európa-Köztársaság” látszólagos egysége is külső és belső érdekterei által tagolt valami (lásd „Össz-Európa”, „Európai Egyesült Államok”, „Régiók Európája”, stb.). A politikai racionalitás, illetve az egyes európai államok szerepvállalása, csatlakozási vagy kimaradási döntése azonban fölébreszti azt a kételyt, hogy az európai egység „univerzális hasznának” belátása talán mégsem mindegyik állam közös érdeke, hanem csak „bizonyosaké” - ahogy ezt az egyesülés-ellenes nyugati érdekcsoportok és euro-pesszimisták is olykor megfogalmazzák.

Az európai egységesülés „össz-európai” hasznát vitatók ellenére is úgy tűnik: szilárd és egyre masszívabbá válik Magyarországon a bipoláris világ képét felváltó multipoláris világkép, s ezen belül a földrajzi-geopolitikai-gazdasági egységnél is komplexebb imázssal rendelkező „Egyesült Európa” képzete. Belefoglaltatik ebbe az is, hogy a modern nemzetállamok francia mintája, társadalom- és kultúra-homogenizáló célrendszere, központosító politikai struktúrája és a nemzetközi hatásokat folytonosan minimalizálni törekvő uralmi stratégiája ugyan az egész újkori Európára ránehezedett, (majd a mi térségünkben ráadásként a totalitarisztikus államok kialakulásával tetéződött a legújabb korban), de midőn a rendszerváltások ezredvégi időszakában régióink is fölszabadult a *mesterséges homogenizációk* évszázados hatása alól, egy azonmód meglelt mintaként „a nemzeti” helyett „a nemzetközi” rendszerben látta meg a politikai ügyvivők köre az ország „újjászületésének” eszközét. Ehhez „csupán” arra volna szükség - sugallja a direktpolitikai teóriák zöme -, hogy az „ösztönösen” európaivá lenni óhajtó jómagyar immáron „tudatosan” vállalja végre az aktív csatlakozó szerepét, s tegyen már azért valamit, hogy „belépni” hagyják a nagy Kapitalista Táborba.

Az is ismeretes, hogy a rendszerváltó, „átmeneti” Magyarország a „bársonyos forradalom” ártatlan hónapjait követően egyre gyengülő politikai aktivitású népelességgel vesz részt a politikai orientációváltási folyamatokban. A pártállami rendszerváltságot követő bizalmi válság, a gazdasági krízishelyzetekre rímelő regionális (kistérségi) és etnopolitikai válságok ezidő szerint még korántsem mutatják azt a problémátlan „megoldást”, amelyet a *globális alkalmazkodás* kényszerei idéznek elő. Tudjuk (hiszen az összehasonlító politikatudomány az elmúlt években könyvtárnyi irodalommal gyarapította a parlamentáris demokráciák összes gyöngeségéről szóló tudásunkat), hogy az új demokráciák maguk is megalkották a globalizációs prés alatti konszenzuális megoldásaikat, kibontakozási stratégiáikat, Európa-ellenes függetlenségük gyenge fegyvereit vagy érveit. Az európai egységesítés folyamata mégis tovahalad... S a nemzeti politikai kereteiket elveszítő vagy tudatosan átrajzoló geopolitikai alanyok, így a többi között Magyarország is, e haladásban való növekvő érdekelttségének ad hangot minden lehetséges nemzetközi fórumon - már ami az állampolitikai szintű megnyilatkozásokból kitetszik. Nem látszik azonban emögé a szándéknyilatkozat mögé sorakozni a társadalom reprezentatív többsége, holott épp az ő csatlakozásáról van szó a kül- és gazdaságpolitikai ígérek fórumain.

A helyzet háttérelmézésre szorul. A politika- és társadalomtudományi, jogi és közgazdasági kutatások sora hozza a bizonytalanság, a kételyek, a veszélyek és kockázatok példáit. Az európai szintű egységre, földrész-mértékű globalizálódásra adott regionális és csoportkulturális válaszok is sok tekintetben radikálisan eltérőek és részlegesen vagy teljesen reménytelenek mind a nyugati színtéren, mind a miénken. A történelmi léptékű globális nyomást a helyi hagyományok, a történelmi terhek lokális kötelékei is visszafogják, a „nagy egység” áhítását a kistérségi konfliktusok is nehezítik. Mégis, a „szép új világ” remélése, elérése lett rövidtávú programmá a fokozódó megosztottságot átélő magyar társadalom lelke mélyén. Egyelőre az időbeli kulturális és a térbeli fejlettségi különbség, a földrajzi távolság, a nehezen elérhetőség, az európai normák szigorú rendje sem tántorítja el a magyar „közakaratot” attól, hogy „Európázni” akarjon. Egyebek között talán a politikai- és rendszerstabilitás képze, a földrésznyi egység erejének szimbolikus többlete, a bizonytalan és kiszolgáltatott másodosztályúságból a homogénebb, de „elsőosztályúbb” lét felé igyekvés pusztán lehetősége az, ami célképzetként sokakat csábít, illetve ami elegendő lett ahhoz, hogy a különutas félresodródás, a végleges periferizálódás vagy a „civilizálatlanabb” nagyhatalomnak alárendelődés réme elől az ígéretesebb közösség felé orientálódjon az ország. Tegyük itt hozzá, hogy az európai egységből kimaradás veszélye, a be-nem-fogadásunk kockázata, illetve az ütközőzóna-funkciónk megerősödése miatti közérzeti félelmek szintűgy megjelentek már, amiképpen a végre-valahára visszanyert államszuverenitásunk újra elveszejtésének élménye is - de ezek csupán úgy jelentkeznek a köznap *kinyilatkoztatások* szintjén, mint valamiféle beépített hibaforrás, amelynek bizonytalansági mutatói egyelőre „elhanyagolhatók”. A *közvélekedések* szintjén a sikertelen europaizálódásunk esélye megvan ugyan, de a politikai érdekmagasságokban a *cél* a fontosabb immár, nem az áldozat vagy a kockázat, mivel e stratégia szerint azonban a rejtett vágyaknak, az egységhez tartozás akarásának az önbeteljesítő *jóslatok* szintjén a sikerhez kell vezetnie.

E ráolvasás-értékű felfogásmód - a közbeszédben: EURO-vízió - bizonyval a célértékek és a kockázati tényezők közötti viszony idealizálásából eredhet, más szóval az autonóm struktúrák „beáldozásának” értelme csak az *egység sokféleségében* vagy a *sokféleség egységében* definiált Európa-képzetben lehet. Eltekint ugyanakkor a közreménykedés a „vakrepüléssel” járó helyi katasztrófák esélyeinek számítgatásától, a periféria-jellegű európai szerepkör szociális vagy munkaerőpiaci stagflációs hatásától, a területiális függetlenség számos előnyétől, s végső soron az egész európai értékrend funkcióváltozásától is. Pedig ennek veszélyére, illetve

az euro-atlanti típusú civilizáció korszakos feladatára és e szereptudat kockázataira figyelmeztet számos nyugati szakértő is (legfőképp Huntington), amikor az *európai civilizáció* egységének megerősítésében a „visegrádi országokat”, Szlovéniát, Horvátországot, vagyis a keleti ortodoxia és a balkáni civilizatorikus elmaradottság pufferzónáját úgy értelmezi, mint a regionalizáció egyik fő hátterét, amelyben a gazdasági és a politikai globalizációs folyamatok mellett a mentális-kulturális elemeknek is fontos jelentősége van. És hasonlóképpen vélekedik Paul Kennedy is, aki az *európai egység* feltételei között a falakat nem emelő, etnikai csoportokat kívülről nem kényszerítő, *európai* és *nemeurópai* közötti megkülönböztetést nem alkalmazó határok nélküliséget húzza alá. Ehhez a szemléletmódhoz közelít Michel Foucher (1998), Eric Wolf (1995) és számos más kortárs gondolkodó is, akik számára a pusztán európaiság nem jelent öntörvényű értéket vagy politikai értéktérben reprezentálható szupertartalmat - márcsak azért sem, mert az Európa-paradigma történelmi válaszai sosem voltak véglegesek, sőt a jövő szempontjából mindig is kétséggel fogadhatók maradtak.

Egyebek között magának az európai jövő keresésének is ez lehet (véleményem szerint) az egyik legfőbb, a nemzetközi realitások között új, korszakos kihívást tartalmazó kérdésköre, s alapvetően az erre adható válaszok egyikét, az *etnikai-kulturális tagoltságot* emelném ki itt, mint olyat, amelyről ma még nem tudjuk, miképpen hat majd a globális átstrukturálódás keretei között (vagy pontosabban a helyi közösségek szintjén), s mi módon élnek tovább régi és új paradigmák, avagy miképpen oltják ki egymást az európai egységesülést és a regionális-lokális önfejlődést lehetővé tevő mechanizmusok, miképpen ugrik egymásnak a másság és idegenség elfogadásában még igen nagy különbségeket mutató „Kelet” és „Nyugat”.

Európa egyesülése immár fél évszázada tudományos és közbeszéd-téma. Ugyanakkor azonban az Európai Unió tabu is lett - legalább abban az értelemben, hogy akik az egység ellen vannak, azok úgy élhetik át, mintha egyedül ők lennének más véleményen, hiszen most „mindenki” EU-párti... - mert hát az előírt helyzetről másként gondolkodni vagy nyilatkozni nem ildomos, ez letiltódik, valamiféle primitivizmusnak, elmaradottságnak tetszik, s ha emiatt senki sem mondhatja ki valódi véleményét, akkor mindenki tévesen is érzékeli a vélemények általános megoszlását, ezáltal a maga saját véleménykörnyezetét is. A magyar társadalom csatlakozási „felkészítése” folyik ugyan, az europaizálás sok tekintetben megindult, az állam polgárai olykor legyintenek még, de jobbra reménykednek, vágynak, a pártok és az állam politikusai pedig ígéretnek. Mindemellett a társadalom /térbeli és politikai tagoltságától korántsem független/ *integrációs hajlandósága* hosszútávú folyamatok, trendek és *mentalitásbeli örökségek* függvénye még, melyet a közelmúlt, a szocializmus félévszázada és a nemzeti önrendelkezés évszázada köt meg hagyományival.

E kortárs változásfolyamatban sziklaszilárdan jelen van a kisnemzeti *félelmek*, a *nacionalizmus*, az *idegenellenesség* rejtett indulatkészlete, a megzavarodott etnikai identitás, a tájékoztatáshiány és a multikulturalitás nehezen elfogadhatósága éppúgy, mint az etnikai konfliktusok intoleráns rendezésmódja. Az európai integrálódás programja egyszerre lehet felzárkózás vagy lemaradás vállalása is - de a „nyugati” típusú *Európa mint fejlődési cél* még korántsem érvényteleníti a politikai kultúra térbeli tagoltságának, a mentalitás-hagyományoknak továbbélését. Az integrációs Európa-imázs mellett, s a kisebbségi joghelyzet minden eddiginél kielégítőbb állapota révén egyfajta harmonikus, de korántsem reális kép kezd kialakulni, olyan, a demokratikus változásokból elvileg következő *kisebbség-imázs*, amelyhez hátország-imázs, magyarság-imázs, határontúl-imázs is társul, s minderről szívesen formálunk olyan összképet, mintha immár minden a legjobb úton haladna a célbavett égtáj felé.

Igaz az is, hogy az elkészült elemzésekből olybá tűnik, mintha a magyarországi kisebbségek formáljogi szempontból elérnék ugyan az *integritásnak* azt a szintjét, melyet az „EU-

kompatibilitás” megkövetel. Ám a civil társadalom és az etnikai tagoltság „fejlődési célja” éppenséggel nem azonos irányú, sőt nem is egylényegű: egészen más az intézményes, a nem-intézményes, a határokfölötti politikai, a kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok sajátos formáiban megjelenő etnikus másság és kulturális tartalom. Sőt: mások a *belső mentális törésvonalak* és mások a külső, európai minták is. A modern nemzeti tudat a világ nem elhanyagolható hányadán az erőltetett asszimiláció korának végét formálta meg, s ma már számos országban megszűnt „szégyenkezés” tárgya lenni az etnikai származás. Inkább új társadalmi menedékforma, védekező magatartás, sőt divat is lett immár az etnikus önbesorolás mint identitásvállalás és másság hangsúlyozása. A kelet-európai régió nemzeti kisebbségei is túljutottak talán már azon a szinten, hogy könnyedén elfojthatók, megszüntethetők legyenek, s a zárt etnikai tömbökben élő nemzetiségek, illetve a tradicionálisan agrárstruktúrájú népcsoportok is kevésbé hajlamosak a politikai modernizáció „önfelszámolásos” gyakorlatára. Ez fontos életmód- és életminőségszervező erő, miképpen a konzervatív, kisebbségi öntudat is, amely szinte „belülről” töltötte ki a periferizáltság és centralizáltság problémakörét. A társadalmi tudat és a köznapi politika színterén azonban csak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható olyan „részvételi robbanás”, amely a kisebbségeknek a képviseleti szintű demokráciában kialakítható szerepét jelezte. A kisebbségi politikában részt vevők széleskörű aktivitása a kilencvenes években már kifejezetten figyelemfelkeltő lett, s megerősödött a térereje minden olyan társadalmi törekvésnek, amely a demokratikus viszonyok kivívásával-kierőszakolásával a maga térkiszajátítási programját érvényesíti.

Az európai csatlakozási aspirációkat tekintve talán éppen ezért is érdemes a mai magyar társadalom „kibontakozási” alternatívái közé sorolni a *kulturális tradíciókat*, az etnikai öntudat még megmaradt értékeit, illetve az ezekből építkezni képes távlatos elképzeléseket. A helyi társadalmakban, kulturális és etnikai identitásokban (rejtve) megmaradtak olyan *hagyományok*, amelyek politikai színtérre kerülése, artikulálódása és legitimálódása nélkül nehéz lenne komolyan venni olyan társadalmi kiegyezést, amely akár alkotmányossági, akár parlamentáris, akár érdekképviseleti úton hirdetne válságmegoldást.

Közelebb lépve kissé a világ etnikai-regionális és kisebbségi-demokratikus elvontságaitól a mi saját tájainkra, az első, amivel szembesülnünk kell, nem más, mint az a meglepetés, amely ráébreszt arra, hogy alig van naprakészen érvényes fogalmunk a magyarországi etnikai és etnopolitikai, etnokulturális tagoltság állapotáról.

Az ország mai térképén többféle régiót különböztetnek meg a gazdaság- és társadalom-földrajzosok, a néprajzosok, a történészek, a szociológusok meg a szépírók. Századunk első harmadában már meglehetősen nehéz lehetett mentális etnikai térképet készíteni (lásd Hamvas Béla és Szabó Zoltán kísérletét), s ma talán még lehetetlenebb. Az elmúlt száz-százötven esztendő alatt bekövetkezett népességcserélődés és népkeveredés nagyobb volumenű volt, mint a megelőző ezredévben. Az iparosítás, az erőltetett modernizálódás és a válságfolyamatok berobbanása szinte lehetetlenné teszi ma már egybefüggő etnikai tér megnevezését. Miként a falusi és a városi közösségeket elmosták a század homogenizáló viharai, jobbra elmosták az etnikumok sajátosságait, szimbólumait, önbecsülésük lehetőségét is. Átkulturálódás, identitásváltozás, örökségvesztés jellemző mindenütt, ahol csak etnikai jellegű másságok egyáltalán megfogalmazódhatnak...

Persze, nem tudhatjuk ma még pontosan, mit is jelent az etnikai szférák „körülhatárolhatatlansága”, s milyen politikai, társadalomtörténeti jelentősége van ennek. Nem töröltetett el örökre az etnikus tudat - hanem csupán lehúzódt a mélybe, az identitás, az emberi lélek, a rejtett hovátartozástudat, az emlékek, a szokások, az élő (és főleg a túlélő) hagyomány

világába. Vagyis abba az *értékkonzervatív hagyománytudatba*, amelyről eddig csupán lekezelően beszéltek olyanok, akik a társadalom rétegződését csakis „munkajelleg-csoportok”, „osztályok” szerint tudták megrajzolni, de amely egyébformán táj és lélek sajátos dimenziói között lakik.

Valaha léteztek elkülöníthető kultúrák, nemzeti karakterjegyek, jellegzetesen lokális értékrendek vagy szokásrendszerek. Létezett a „barbároktól” elhatárolt Kelet-Európa, létezett pesti-bécsi-pozsonyi-prágai zsidó kultúra, volt bécsi-berlini-brünni-weimari német kultúra, és így tovább. Minden nemzet és minden kultúrkör saját stílusa szerint működött, s méltó különbséget tett a „mi” (a szimbolikusan értékesek), és az „ők” (a kevésbé értékesek) között. Minden nemzetnek a középkor óta megvolt a kijelölt országútja, amely egyik irányban a polgári államokhoz, másikon „a barbárokhoz” vezetett. S a történeti-kulturális értelemben vett közép- vagy kelet-európai *régió* az imperializmus és a rasszizmus útján a század derekán mégis fölmorzsolódott, szétesett, történelemmé vált.

Megmaradtak viszont a tartományi, a városi-városkörnyéki, a tájegységi vagy birodalmi különbségek, mindegyik a maga sajátos „belső centrum-periféria” rendszerével. Megmaradtak a vélt (vagy valódi) hierarchiák is, melyek igazából nem a vér, a fajiság, a biológiai-fizikai antropológiai sajátosságok különbségei, hanem az eltérő helyzet, a saját történelem, a gazdasági és emberi-kulturális (civilizációs) fejlődés eredményei. A *másságok* ténylegesen a létföltételek, a vállalt és a bevallott történelem, a szerepek, a sztereotípiák és az eszmék mindennapi históriájában jelennek meg mind a mai napig. S azoknak a kisebbségi-kulturális közösségeknek, amelyek meg akarnak maradni annak, amik, kénytelen-kelletlen vállalnia is kell ezt a másságot, otthonosan kell érezniök magukat a más másságok között. Amennyiben ez egyáltalán sikerülhet...

A megmaradt közösségi vagy *etnikai kultúra* csak úgy élhet tovább, ha nem kényszerül idegen, ráerőltetett minták szerint működni, ha nem kell egyedeinek kettős szereptudattal élnie, ha mint közösség nem kisebbségében érzi meghatározottnak magát, hanem a *hozott identitás erejével*, a viselkedés *méltóságával* egészítheti ki a lét lehetőségeit. Az állandó fenyegetettség, a lappangó vagy a nyílt erőszak a saját sors és *saját kultúra* fölmorzsolásával fenyeget. Ám az identitás érzésében, s az identitást kifejező közösségi megnyilvánulásokban, etnikus szimbólumokban, viselkedés- vagy gondolkodás-modellekben nem annyira az egzisztenciális meghatározottság, az elnyomás veszélyes. Ez ugyanis megerősítheti a közösségi kohéziót, létrehívhatja a kölcsönös szolidaritást, összehangolhatja a kisebbségi intézmények működését, a közösségek kölcsönkapcsolatát is. A veszélyesebb és rosszabb inkább a szellemi és lelki természetű kisebbségiség, az önelvesztés. Csonka kultúrával, és az etnikai szereptudatot kifejező intézményrendszer nélkül a privát körre, a családra, baráti vagy munkahelyi környezetre marad az etnicitás megerősítésének feladata. Ám ha ezek sem hordozhatnak etnikus jegyeket, akkor végveszélybe kerül az etnicitás, bele nyugvó vagy öntudatlan reménytelenség lehet úrrá rajta, elbizonytalanodhat az autonómia igénye is, rátörhet az egyénekre a hamis azonosság vállalásának vágya, a menekülés, a fölötté álló hatalmak elfogadása, a jellegtelenedés, az átkulturálódás, a fölloldódás-asszimilálódás és az elgyökértelenedés vállalása.

A kelet-európai népek az állandó fenyegetettség és elnyomás során ezeket a stációkat javarészt végigjárták. Csaknem minden közép- és kelet-európai nép tele van megfélemedett, hátrafelé néző, perspektívtalan és rezignált emberekkel. Annak ellenére, hogy tudván tudott: akkor erős egy állam, ha népcsoportjai és társadalmi közösségei is öntörvényűen erősek, vagyis egységeitől szilárd a politikai struktúra. Ideig-óráig lehet erős hatalom színeiben tetszelegnie az erőszakosan asszimiláló politikai uralomnak, lehet elnyomni a kulturális

közösségeket, lehet nehezítenie a hagyományokat megőrző társadalmi szerepek érvényesülését, s lehet a mikrokommunikáció színterein is beavatkoznia a szuverén entitások működésébe. De az *etnikumpolitika* az etnikai tagoltságot meghatározó külső körülményként csupán a psziché határáig képes eljutni - azon túl a magmaradás, a túlélés mikrotörvényei szabnak utat a társadalmi összhangnak. Az etnoevolúció pedig dinamikus, és főként a társadalom osztályrétegződésénél vagy a földrésznyi entitásnál stabilabb, rejtettebb folyamat, amelyet nem oly egyszerű a társadalmi és döntéshozatali egyenlőtlenség fönntartásával kulturális hátrányba szorítani, sem pedig vélt közösségbe (imaginárius kollektívába) kényszeríteni.

Az etnikumok társadalmi adjusztálása és az etnikai csoportok „becsatornázása” pusztán voluntarizmusként jelenik meg az államiság szintjén. Azonban aki asszimilál, egyúttal disszimilál is. Aki diszkriminációt állít föl, egyúttal konfliktusokat is életre hív vele, s kudarcokat is vállalnia kell. Kétségtelen, hogy a társadalom rendi szerkezetének fölbomlása, az új központosított polgári államok kialakulása (s az egész államnemzeti eszmerészség) sokat változtathat a társadalom etnikai tagoltságán. Karöltve a családot, a családi gazdaság szerepének csökkentésével, a tulajdonfosztással és a társadalmi mobilitás össznépi méretűvé növelésével, ugyancsak sokféle etnikai közeg varázstalanítását, sőt pusztulását is elő lehet idézni. De az elgyökértelenedett etnikai csoportok vagy tömegek hosszú ideig képtelenek lesznek másutt gyökeret eresztetni, s a lakóhelyükről és identitásukból száműzött etnikumok latens formában őrzik meg etnikus énjüket és kulturálisan, kisebbségiként, marginalitásban is erősebbek, tűrőképesebbek maradhatnak, mint a velük szemben álló asszimiláló szándékok.

A regionális konfliktusok valójában történelmi konfliktusok a világ minden táján. Az államnacionalizmusok is ugyanilyen fejlődéstermékek, feleúton a polgárság felé, s félig a rabszolgatartás irányában. Az államoknak azonban *konszenzusra* kell törekedniök az etnikumokkal, ha nem akarnak a *rendszerkonfliktusig* jutni. Márpedig a nemzeti kizárólagosságra törekvés lényegében faji alapú elkülönítés avval a céllal, hogy nemzetileg homogén állam jöjjön létre - ami a világ államainak történetében igazi ritkaság lenne: homogén állam nincs, s bizonyos nem is lesz, akkor sem, ha minden új politikai erőteret kialakítani készülő uralkodó hatalmi csoport színpadiasan eljátszik azzal, hogy „keresi” vagy „megtalálja” a „nemzet” gyökereit, élő vagy föléleszthető emlékeit, stb. Amennyiben pedig az államnemzeti entitás szükségképpen meggyengül a nemzetköziesedés nyomán, kétségtelenül kínálja magát egy nagyobb egységhez csatlakozás, Európai Unió virtuális valósága, de ez pusztán formai-szervezeti, nem pedig identikus egység lehet.

A konszenzusteremtés ugyanis lehetetlen olyan állampolitikai elvek mentén, amelyek közt nincs helye a politikai kultúra *regionális tagoltságának* és az *etnikai tagoltságnak*. Ma már egyenesen összeomlással fenyegetnek azok a társadalmak, amelyekben az állam nem tud összhangot teremteni a különböző típusú kultúrák között. Európa az egyes államok szintjénél sokkalta komplexebb egység kialakítására készül, s ezen belül elvitathatatlan szerepe kell hogy legyen az etnikai csoportoknak. A hely és a szerepkör azonban ezidáig még rejtve maradt. Ha megváltoznak a társadalmi szabályok, ha módosul tartalmuk, ha a különböző (egymás mellett létező) kultúrák egymás rendszerébe avatkoznak, és megbontják egymás tradícióit, akkor a kulturális különbségek etnikus előítéletek formáját öltik, és ez lesz az a „mátság”, amely *kultúráközi robbanással* fenyeget. Ennek az alapkonfliktusnak állami, politikai szintű megoldása a mindenkorai államhatalom föladata - legalábbis egyelőre még, amíg nincs kollektív jogszokásokban stabilizálódott önrendelkezési hajlandóság az érdekeltekben, s nincs ennek stabilizálódott intézményrendszere, vagy nem áll még készen az a nemzetekfölötti hatalom, amely képes megőrizni a kényes egyensúlyt. Ha a régiók valóban azt jelentik, hogy a társadalmi-kulturális-politikai erőviszonyok terén legitim elhatárolódás

jött létre, akkor a regionalizmus mindig új határdefiníciókra, módosításokra hívja majd föl a figyelmet, s akkor Európa régiói, etnikai kultúrái megkísérlelhetik, hogy egymással harmóniában élhessenek.

Az etnikai identitás, amely egységet jelent a szociálpszichológiai csoportban, rendszerint túléli a közösség földrajzi vagy gazdasági egységének fölbomlását. A modern államok előszeretettel segítik az etnikai csoportok szegregálódását, igyekeznek fenntartani a domináns etnikum uralmi szerepét a nemdomináns etnikai csoportok fölött, még úgy is, hogy a szokások biztosítására jogi garanciákat teremtenek: ne az uralmi szerepet kérdőjelezhessék meg a kisebbségi csoportok, legföljebb csupán az állam „atyáskodásának” módját vagy mértékét. Ezért a „nem-integráltság” vagy a dezintegráltság vállalása megokolt magatartás következménye a kisebbségek részéről, akiknek *etnikai mozgalma* (amikor tehát nincs saját államuk vagy nemzetük), illetve a Közép-Európában jellemző nemzeti kisebbségi, nemzetiségi törekvéseik egyaránt az *önrendelkezés* elvét kívánják érvényre juttatni, s ebben a gazdasági-kulturális elmaradottság, illetve az intézményesítettség hiánya akadályozza őket.

Örökre szóló megoldás persze sem a pluralisztikus társadalmakban, sem a soknemzetiségű országokban, sem pedig a gazdasági és modernizációs perifériára szorult harmadik világbeli országokban nem képzelhető el. A regionalista és az etnikai mozgalmak létrehozhattak Nyugaton új szervezeteket, érdekeiket képviselő intézményeket, pártokat, alkotmányos testületeket, sőt még terrorkülönítményeket is... A nyelvi, kulturális vagy komplex érdekek megszerzésének, az államok korlátozásának ilyen politikai hagyománya még nincs meg Kelet-Európában. Sem kulturális engedményekre, sem valódi többletjogokra, a hátrányokat kompenzáló kedvezményekre, sem autonómiára nem törekedhettek régiók kisebbségei az elmúlt évszázadok alatt, teljes elszakadásra pedig még kevésbé. Nemhogy kisebbségi-nemzetiségi, de személyi autonómiára sem volt joguk ezen a tájon, s kulturális sajátosságaik rendjét, jogszokásaik érvényesülését is törvények, korlátok, türelmetlenségek nehezítették szerte Kelet-Európában. Az *egységes politikai nemzet* koncepciójának nálunk egy-másfél évszázada már folyamatosan áldozatul esik a kisebbségek java része, akiknek minduntalan a nacionalizmus, szeparatizmus vádjával kellett megküzdenie, miközben fölöttük húzták meg a határok vonalait, nem pedig részvételükkel és beleegyezésükkel alakítják ki azokat. Szövetségi államberendezkedés, föderáció vagy regionális szerveződésrend lehetősége még csak föl sem merülhetett ezidáig. Hangsúlyozom: ezidáig.

A nyolcvanas évek válságpillanatai azonban Kelet-Európában is reményekkel kecsegtettek. Nemcsak szeparatizmus alakjában, de nem is rendszerintegrált formában jelentkeztek az etnikai és regionális érdekek. Újrapolitizálódott vagy térségi-tájegységi szubkultúra alakjában formálódik mostanság az etnikai közösségek öntudatos akaratosága. Még nem igazi politikai mozgalomként, nem pártszerű formában, s még korántsem parlamenti képvisellel - de áthatják a politikai és társadalmi szerkezet avított formáit, felülretegzik az osztályszerkezetet, aláássák a tömegkultúra mindent rózsaszínűre maszatoló felépítményét, új vallásokban és fundamentalizmusokban jelennek meg - korántsem mindig helyeselhető politikai kommunikáció mentén.

A kelet-európai népek rendszerváltási korszakát is a hovatartozás-érzések erősödése kísérte. Mítoszból egyre inkább köznapivá vált/válik az etnikumok létezése, mentalitások formájában és viselkedésekben kap arculatot az etnikai csoportok kapcsolatrendszere, illetve kölcsönhatások és konfliktusok sorozata követi az identitások erősödését. Szinte földérül már lassan, milyen különbségek vannak a világképben, a kultúra átélésében, az életvitelben, az értékrendszerekben. Kezdenek megszemélyesítődni, nevet kapni, tekintélyre szert tenni a kiemelkedő kisebbségi szószólók. Új kultúraközvetítő rend áll fel, megelevenednek félig

elholt tradíciók, újrafogalmazódnak területi igények, fölfrissülnek a kölcsönkapcsolatok az együtt és egymás mellett élő etnikus csoportok között. A szerepviselkedés is kezd karakteresebb lenni, s kiderül, hogy egyáltalában nem függetlenek a kulturális és a politikai identitástól, a gondolkodás helyben érvényes formáitól, a helyi társadalmi erőviszonyoktól éppúgy, mint a hatalmi-politikai intézményrendszer erőreprezentációitól. De lassan függetlenednek az etnikai csoportok egyéneinek magatartásai az uralkodó (pártállami vagy nemzetállami) ideológiától, a munkaerőgazdaság rendszerétől, az elvont kommunisztikus jövőképektől, a nem-etnikus kultúra és a kommunikáció hierarchizált rendszerétől. Egyre inkább *értéktudatot* hordoz az etnikus identitás, erősebbet, mint a „hivatalos” nemzeti hovatartozás. Ismét *csoportképző erővé* válik a saját származás, a „másság” tudata azokban a tájegységi törekvésekben, ahol az etnikumoknak még szerepe van, s ahol mindig is szerepe volt vagy kellett hogy legyen.

Mindemellett szociális neurózis veszi közül a nemzetiségi-etnikai problémákat. Az etnikumokat az állam rendszerint pusztán „népfajnak” tekintené, s beolvasztaná a határai közötti „homogén” társadalomba. Az etnikumot azonban nem elsősorban a genetikai származás, hanem a vérségi kötelékek teszik csupán, hanem a kultúra szerkezete, a pszichés sajátosságok, a tradíciók, és a térbeliség átélése is. Az etnikai csoportok többsége Magyarországon is többé-kevésbé elhatárolja magát a más csoportoktól. Az identitás - ha nem is jelent rögtön faji előítéletet - a saját csoportot pozitív tulajdonságokkal jellemzi, sztereotípiákkal veszi körül magát. A másokról alkotott kép a társadalmi önbesorolást és a státus-közérzetet is meghatározza, jellemalkotó erővé válik, térben is meghatározza magát. S minél erősebb a hiányérzet a saját csoportot illetően, annál erősebb lehet a másik csoport negatív képként rögzítése, az „ellenfél” vagy olykor az „ellenség” meghatározása, a társadalmi gondok áthárítása vagy okainak rávetítése másokra. Az önkép idealizálása, az etnocentrikus beállítódás pedig örök társadalmi konfliktusok hordozója. S minél nagyobb válságba kerül egy társadalom gazdasági vagy politikai téren, annál gyakoribb az etnikum-ellenes megnyilvánulások esélye, s annál komolyabb az állam felelőssége. Az etnikus identitás védekezésül mindenekelőtt az államot szeretné magától eloldani. Az etnikai közösség legminimálisabb célja: a fennmaradás, a nyelv, a kultúra és az én-tudat megőrzése - mindez nem igényel államot. Ezért nem igazán „fejlődőképes” az etnikai lét, s ezért nem következik belőle más, mint fennmaradásának minimális biztosítása. Ha ez egybeesik a nemzeti mozgásiránnyal - mint például az első és a második világháború idején a magyar nemzetcentrikus ideológiák alkalmával -, akkor az etnikumok állam alá vonása ismét megtörténik, mégpedig észrevétlenül, a „közös jövő” reményére hivatkozó, idegenekből mumust csináló alattomos ideológiák hatására. Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. Hiszen a politikai közösség legmolekulárisabb formája, a túlélésre leginkább alkalmas alakzata az etnikai csoport. Ha megmeneküléséről van szó, nem érdemes a gazdasági vagy politikai racionalitás szempontjait fölvetni, nem kell az elmaradottság vagy a fejlettség szintjét mérlegelni. Az *etnikum célja* nem lehet „korszerűsödés”, csak egy létfenntartási célra redukált program, amely nem vár hatalmi jóváhagyásra, nem zsenírozza, ha érvénytelennek vagy maradinak minősítik. S változni akkor is nehezen tud, ha a megmaradás föltétele épp a változástól való féltés lenne.

Ezek az identitások sokáig „provinciálisnak”, partikulárisnak és „lokálpatriótának” minősültek, a túlközpontosított állam nem vette-vehette tudomásul, hogy ezek a kisebbségi identitások elnyomatás alá kerültek. Viszont a maguk rejtett, passzív rezisztenciájában, sértettség magatartásokban megmaradtak, s immár megerősödöttnek kelnek életre. Kivonultak a politikai nemzettudatból, s ha létük látszatai nem is voltak látványosak, mégis tiltakozás volt ez a kötelező állampolgári hűség ellen. A demokráciát „osztó” központi hatalom ellen.

Kivárá harcmodor ez, olyan, amely érzelmileg utasítja el az asszimilációs politikát, amely tudatos kontroll alá veti a manipulált nyilvánosságot, amely lehetőséget ad látszat-identitások vállalására, de nem adja föl a hagyomány hozta lelki erőt és értékrendet.

Az „Európához csatlakozási” képzetek és tévképzetek okairól széleskörű diskurzus folyik ma már Magyarországon. A „felülről jött megoldások” kritikája, a politika elsődlegességét, s különösen a makroszintű, kül- és nemzetpolitikai stratégiákat szorgalmazók ellentábor, az „europaizáló” szándékok elfogadhatatlan eszközei egyaránt mellett szólnak, hogy a körütekintő gazdasági, jogharmonizációs, munkaerőpolitikai, biztonság-stratégiai és más *csatlakozási foratókönyveket mihamarabb ki kell egészíteni* egy érvényes Európa-ismereti szempontrendszerrel, egy kultúraátvételi esélyeket vizsgáló *nemzetközi kutatási programmal*, egy etnikai szférára érzékeny kultúraközvetítő rendszer felállítását elősegítő *gondolkodás-móddal*. Ezek nélkül a nagybetűvel írt Európai Csatlakozás éppoly kis esélyű képzelmény lenne, mint sok más, „a nyugati” mintákat majmoló meggondolatlan lépésünk, felkínálkozásunk - mit azután utólag már egy „europaizált” kultúrával sem igen tehetnénk jóvá.

Ismereteink Európáról, s Európa ismeretei mirőlunk kölcsönösen hiányosak. A hiányok megszüntetése, s félreismerések esélyének csökkentése, a közös - egymásról való - tudás biztosítása korántsem lenne oly nehéz, hogy nélküle reméljük a „sikeres csatlakozást”. Sőt: sokféle későbbi meglepetés és csalódás mellett talán a kölcsönös tájékozottság lehetne az a minimális eredmény, amely nélkül ennél többre számítani nem is igazán lehet. Ehhez azonban a tudományok, az akadémiák, s az írástudó értelmiség önmagát europaizálnak tekintő köreinek megkülönböztetett figyelme és intézményközi, interdiszciplináris együttműködése lenne szükséges.

Magyarország európai integrációs csatlakozásának (immár a közvéleménykutatások egyre gyarapodó tanúsága szerint is) mind több és több esélye van. A magyar népesség látszólag az „európai utat” választja, belátható céljai és értéknormái tekintetében is azt az egységesnek tűnő álláspontot képviseli, amely az európai földrész egységesedésében, komplex forma- és tartalomváltozásában szinte „előre látja” (azaz képzeli) Magyarország jövőbeli helyét és szerepét, e folyamatban többesélyes szereplőként és a kimenetelt tekintve többváltozós modell részeként fogalmazza meg magát.

Mint az legalább ennyire ismeretes, a közvéleménykutatások mögötti hétköznapi szférában és a tudományos diskurzusokban azonban számos tisztázatlan probléma, megfontolásra érdemes kérdés, végiggondolatlanak minősített döntés körül kialakult vita dül. A „csatlakozás” mint perspektíva-választás a tudományos értékelések alapján számos foratókönyvet hozott a felszínre, ezek jó része közismert, így velük ezúttal nem foglalkozom.

A politikai racionalitás, az európai államok szerepvállalása, csatlakozási vagy kimaradási döntése ugyanis fölébresztik azt a kételyt, hogy az európai egység univerzális hasznának belátása talán mégsem mindegyik állam közös érdeke, s nem erősíti ezt az egyes, egyesülés-ellenes nyugati érdekcsoportok számos értékképzete, ellenérve, kritikai okfejtése sem. Ez utóbbiak ismerhetősége ellenére is úgy tűnik: a rendszerváltások ezredvégi időszakában régióink is fölszabadult a mesterséges homogenizációk évszázados hatása alól, s rögtön meglelt mintaként a nemzeti helyett a nemzetközi rendszerben látja meg újjászületésének eszközét. Vagyis a „részvételi forradalom” és az etnikai öntudatok újraéledése olyan konszenzuális demokrácia-képpzellettel teljesedett ki, amely a válságállapotba került nemzetállamok és a legitimációs válságba fordult jóléti államok általános rendszerkrízisére adott univerzális „válaszként” is értelmezhető.

Az új demokráciák maguk is megalkották a globalizációs prés alatti konszenzuális elméleteket, kibontakozási stratégiáikat, Európa-ellenes mikrofüggetlenségük vagy elköteleződésük divergáló érveit (a két szélső póluson akár Litvánia és Portugália, vagy Itália és Svájc rajzolható ki). Az európai egységesítés folyamata mégis tovahalad. S a nemzeti politikai kereteiket elvesztő vagy tudatosan átrajzoló geopolitikai alanyok, így a többi között Magyarország is e haladásban való növekvő érdekelttségének ad hangot minden lehetséges nemzetközi fórumon. A történések elemzésének terén a stratégiai politikák, geopolitikák, integrációs struktúrák, globalizációs trendek, interdependencia-hatások és más, a nemzetközi arénában folyó csatározások elemzői jóval előttem járnak, „megelőzésükre” nem vállalkozom. Hanem mert úgy érzékelem, hogy a nemzetközi rendszer összetevőinek, érdekeinek, trendjeinek és „turbulens helyzeteinek kezelésére” /KULCSÁR 1997, kézirat/ vállalkozó döntőnkök éppen azt tévesztik szem elől, hogy a globális átstrukturálódás a lokalitások, a mikroközösségek szintjén miképpen hat majd, s mi módon élnek tovább régi és új paradigmák, avagy miképpen oltják ki egymást az európai egységesülést és a regionális-lokális önfejlődést lehetővé tevő mechanizmusok - ezért próbálom az érzékelhető válaszokat elemezni abban a politikai erőterben, amelyben az ország készenléte az integrációra még igen vitatható, a másság és idegenség elfogadásában még igen nagy lemaradásaink vannak, s a szocializmus politikai rendszerének omlásával a csoportkötöttségű szolidaritás hagyományos formái is elgyöngültek.

Magyarország nincs kész az európai integrálódásra

A magyar társadalom felkészítése folyik ugyan, az europaizálás sok tekintetben megindult, az állam polgárai reménykednek, vágynak, a pártok és az állam politikusai pedig ígéretnek, de a társadalom /térbeli és politikai tagoltságától korántsem független/ *integrációs hajlandósága* hosszútávú folyamatok, trendek és *mentálisbeli örökségek* függvénye még, melyet a közelmúlt, a szocializmus félévszázada és a nemzeti önrendelkezés évszázada köt meg pányváival.

E kortárs folyamatban sziklaszilárdan jelen van a kisnemzeti *félelmek*, a *nacionalizmus*, az *idegenellenesség* rejtett indulatkészlete, a megzavarodott etnikai identitás, a tájékoztatáshiány és a multikulturalitás nehezen elfogadhatósága éppúgy, mint a *kisebbségi identitások* mozgalmoszerű vagy lassú renaissance-a, az etnikai konfliktusok intoleráns rendezésmódja, továbbá a globalizáció megannyi kihívása és a nagy közösségbe integrálódás akarása.

Kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás *felzárkózás vagy lemaradás* egyértelművé válása lesz-e számunkra. Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa mint fejlődési cél* mit jelent a magyar közfelfogásban és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára. Integrációról vagy reintegrációról, regionális (Duna-táji) struktúra-modosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

Az integrációs stratégia és a ráépülő kommunikációs stratégia még annyi kutatás előtt áll, amihez annyi intézményközi kooperáció kialakítása és hatékony szervezése lenne szükséges, hogy ennek megvalósulására biztonnyal várni kell még. Első közelítésben persze föl kellene tárnunk azt a helyzetet, amelyben Magyarország sem egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexibilis állam, ahogy Európa sem egyszintű, korántsem bizonyosan nyitott és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől (lásd itt Dánia vagy Ausztria példáját). Második szinten - vagy az első

kompakt egységként elemezhető részeként - empirikus elemzések szükségeltetnek arról: vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitáshagyományok osztottsága és tradicionális továbbélése, valamint a *politikai és társadalmi innováció* meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe integrálódjon, s ha alkalmasnak tűnik, akkor mi következik majd ezután a visszahatások terén. A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében - így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy „*átintegrálódásról*” vagy *visszaintegrálódásról* mennyiben lehet beszélni a mai magyar társadalom folyamatait tekintve. Harmadik szinten pedig a társadalom érdek-érintettségétől, az európai egységesülési folyamat átélhetőségétől, illetőleg arról a szimbiózisról kell empirikus kutatási bizonytságot szerezni, amely a *kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációk szintjén* megy végbe - ha egyáltalán végbemegy.

Bizonyos, hogy mindezekről ma már számos elemzés, föltáró munka elkészült. Ezek azonban nem forognak közkézen, nem ismeretesek még a tudományos közélet előtt sem. Alábbi áttekintésem ehhez kíván egy (és hangsúlyosan korántsem minden lehetséges szempontot figyelembe vevő) elemzési kísérlet lenni.

Megközelítésmódom elkerüli a gazdaságelméleti, külpolitikai, struktúra-specifikus politika-elméleti beszédmodot. Amit egyáltalán egy rövid elemzés keretein belül földolgozhatok, azt a magam kutatói attitűdjével integrált ismeretanyagként kezelem, interpretációm azonban közelebb áll a *szimbolikus politikai* diskurzus-modellekhez, a politikai kultúra (és kiemelten az etnikai szféra) által tematizált paradigmák megfogalmazásához. Mondanivalóm könnyebb áttekinthetősége érdekében ezért e bevezetőben ismertetem dolgozatom gondolatmenetét.

Mindenekelőtt a *kisebbségekkel kapcsolatos felfogásmódok* egy lehetséges tagolásával kezdem, ezen belül a nyugat-európai, majd a kelet- és közép-európai problematizálás anyagát követem figyelemmel, külön kiemelve ezek változását a 90-es években. Jelezni kívánom a lokalitás, a kulturális, a civiltársadalmi és az etnoregionális tematikájú elemzések megsokasodását, ezek konfrontációját az etnopolitikai, etno-nacionalista illetve nemzetépítő felfogásmódokkal, valamint a rendszerváltás ideológiájába beépült *kisebbségvédelmi* (jogi, igazgatási képviselési, kommunikációs, stb.) diskurzusok folyamatait.

Ezen a gondolati íven az a kérdés vezet tovább, hogy vajon a politikai rendszerváltás egyúttal struktúraváltozás is, vagy pedig a magyar társadalom pártállami integráltságának tartalmi átkerültek az újrapolgárosodás jelen szakaszába? Eszközöm az *önkormányzatiság* szintjén végbement változások áttekintése egyrészt a térbeliség, másrészt az *etnikai tagoltság* területén, harmadsorban pedig annak vázlatos megjelenítése, hogy a pártállami struktúrában szervesen jelen lévő demokratikus deficit a rendszerváltó időszakban átalakult-e demokraciátöbbletté, s ha igen, miként zajlott le ez, hogyan élnek, hogyan élhetnek vele a magyarországi etnikai-kulturális csoportok, s mi akadályozza számukra a teljesebb hozzáférést az *átélhető szuverenitáshoz*, az euro-konform közérzethez, a polgárközpontúság lokális megvalósulásához?

Erre következik (ugyancsak vázlatos) áttekintése annak, hogy a kisebbségi joghelyzet minden eddiginél kielégítőbb állapota miként jár együtt egy vélt-képzelt kisebbségiséggel, a demokratikus változásokból elvileg következő *kisebbségimázs* generálódásával, s ebben milyen Európa-imázs, hátszág-imázs, magyarság-imázs, határontúl-imázs keletkezik. Úgy gondolom, mert elkészült elemzésekből is úgy tetszik, hogy a magyarországi kisebbségek formáljogi szempontból elérik ugyan az integritásnak azt a szintjét, melyet az „EU-kompatibilitás” megkövetel, de a civil társadalom és az etnikai tagoltság az intézményes, a nemintézményes, a határokfölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok

sajátos formáiban érhető tetten, ami nem éppen segíti, hanem inkább akadályozza az európai csatlakozási folyamat társadalmi elfogadását és támogatását. E *belső mentális törésvonalak* többféle megközelítés alapján is kimutathatók, de mert számos jelenség hat egy-egy irányba, kiemelem a globalizálódás/univerzalizálódás és az autonomizálódás/minorizálódás kérdésköréit. Fontosnak tartom annak kiemelését, hogy az integráció elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak múlhatnak. Ezek mai kondícióit elemezve jövőendő *európai helyünk* képzetét próbálom figyelemmel kísélni, beleértve olyan *szimbolikus politikai reprezentációkat* is, mint amilyen a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definiálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok egy olyan tartományára közelítek rá, amelyben (ha egyáltalán valamiképpen) a kommunikációs stratégiai elgondolásoknak még érvényes befogadási közege van.

Végezetül érinteni kívánom a határon túli magyarság kisebbség-identitásának kérdését, egzisztenciális állapotának néhány tendenciáját.

Konklúziókat nem fogok levonni. Elemzésemet bevezetésnek, egy kutatási folyamat egyik első állomásának tekintem, s nem is hiszem, hogy első lenne vagy az eddigieket elegánsan áttekintő. Bizonyosnak tartom, hogy sokoldalú, több nézőpontot ötvöző, vitákat generáló megközelítésekre van szükség - s talán majd az ezekből kikristályosodó tudás lehet alapja a folyamatok valóban áttekintő, várható tendenciáikat felrajzolni képes analíziseknek.

Kisebbség, etnicitás és identitás

Az identitásfogalom nemzetközi szakirodalma egy nagyobb nyugati közismereti könyvtárban mintegy negyvenezer kötetre rúg; az etnikus identitás és a regionalista törekvések összefüggéseinek anyaga ennek körülbelül egynegyede, s főleg folyóiratokban vagy helyi kiadványokban lát(ott) napvilágot. Az elérhető ismeretmennyiség azonban szükségképpen meghatározza a lehetséges földolgozás módját és az értelmező adaptációk érvényességének esélyeit. Vagyis igencsak korlátozott lehet az, mit is lehetséges a jelen keretek között fölidézni.

Mind a kisebbségiség, mind az etnicitás, mind pedig az identitás a legalapvetőbb társadalmi metszetben is tucatnyi féle megközelítésre (nemi, korosztályi, lokális, szakmai, osztályhelyzeti, műveltségi, faji, származási, kulturális, értékrendi, proxemikai-határfenntartási, stb. tagolásra) ad módot. Az etnikus identitással kapcsolatos elemzések pedig a vérségi-származási, csoportkohéziós, eredettudati, szolidaritási, szimbolikus, etnokulturális, geográfiai, relationalista, etnopszichére koncentráló, kultúrantropológiai, lokalitástörténeti, stb. közelítések alapján mintegy negyven csoportra-ágazatra-irányzatra oszthatók. Mindezeket kötött terjedelemben, egyetlen szerzői nézőpontból elemzően átfogni csaknem lehetetlen. Sőt, nem is lenne becsületes kísérlet, hiszen épp az, aki az etnicitás és az identifikáció kérdésköréhez közelít, tapasztalja igen hamar, hogy lehetetlen az egyik vagy a másik irányzat, korszak, kultúrkör, antropológiai iskola, politikai vagy társadalomelméleti teória felől nézve következetesen érvényeset mondani a másik nélkül (vagy legalább a többihez való viszonyítás nélkül). Tematikus összehasonlító elemzés azonban nem célokom, alapvetően főképp az *identitást* igyekszem az *etnikai és regionális* csoportmegjelenítés szempontjából vizsgálni, tudomásul véve, hogy szinte számtalan nézőpontot, okfejtést, érdekes megfigyelést vagy elemző logikát fogok figyelmen kívül hagyni. S e téren nem is vagyok egyedül: például

az általános etnológiai kézikönyvek egy nagy hányada nem is veszi föl indexébe az identitás fogalmát, mert hisz magánál a kötetnél vastagabb okfejtést követelne, milyen identitás-fogalmakat használ, miért éppen azokat, mihez képest érvényesen, stb., ugyanakkor a társadalmi lét egyik legelemibb jelenségét nem is lenne célszerű körmönfont magyarázatok által körülírni, hisz ami létezik, az nem okvetlenül szorul indoklásra.

Mindebből következően az alábbi témavázlatban csupán néhány, önmagukon belül is koncentrikus körökkel és dinamikus relációkkal összefüggő kérdést veszek szemügyre. Olyanokat, mint az identitás kor- és tér-függő jellege, az önkép és önmeghatározás belső relációiból fölfedezhető tendencia, ennek az etnikus identitás-csoport számára mérvadó volta, az önelfogadtatás és a tolerancia környezeti feltételrendszere, a csoportképződések körülményei, az identitás nemzettudat-függő dimenziói, a kisebbségi-etnikai tér és a történelmi-földrajzi tér viszonyai, főleg Kelet-Európában, illetőleg a nemzetközi tendenciák változásai közepette.

Nézőpontom eredendően politológiai, vagy méginkább politikai antropológiai. Ám ennek a mostanság divatos gumi-fogalomnak nem elidegenült, makroegységekkel zsonglörködő változatát kívánom itt alkalmazni, hanem egy olyan kultúrtörténeti metszetben közelítek témaköröm felé, amely egyszerre próbál globális tendenciák és kisközösségi mikrotények jelenségei közé látni. Mindazonáltal szociológus vagyok, nem a politikai intézmények működését vizsgáló politikakutató, ezért inkább érdekel a nehezen igazolható *mikrotársadalmi történésrend*, mint a makropolitikai szférák működése.

Mínt hogy munkámhoz többszáz forrásművet használtam föl, ezekről összegzésül azt mondhatom: nem a témakör(ök) szűk értelemben vett szakirodalma volt számomra meghatározó, hanem bizonyos szemléleti alapállások, tudományos elkötelezettségek és értékszempontok vonzottak. Tudományos munkánál nem szokás bevallani az értékválasztás szempontjait, mert a „tudományos objektivitás” látszólag elvész - azonban úgy vélem, nem pusztán az tekinthető tudományos érdemnek, ha valaki kompakt egységet teremt egy témakörön belül, hanem éppúgy szolgálja a tudományos elemzést, ha kételyei, kérdései, továbbgondolható impulzusai származnak mások szakmunkáiból. Pl. Kővágó László marxista nemzetiségtörténete vagy az etnoregionális mozgalmi aktivisták elemzése is kétségtelenül kerek szakmunkák, de meg sem közelíthetik Hanák Péter, Nyíri Kristóf, Eduard Shils, Eric Hobsbawm, Fredrik Barth, Michael Walzer és mások munkáit. A témaköröm szakirodalmát érintő legalapvetőbb feldolgozásokat ezért itt úgy használom, hogy belőlük nemcsak kiadós bibliográfiát állíthat össze az érdeklődő, de a megközelítések sokfélesége alapján lehetőséget kap a máskéntgondolásra, a másfajta interpretációra is. (Ahol nem adok meg oldalszámot, ott nem idézetről vagy szövegkiemelésről, hanem témánkra vonatkozóan érdekes gondolatmenetről vagy reflexióról van szó, amely csakis a hivatkozott szövegre vonatkoztatva tart igényt interpretációként értelmezésre).

Áttekintésem során a *kisebbségi vagy etnikai identitást* egyszerűen mint *vonatkoztatási rendszert* kezelem, amely társadalmi tárgyakra, csoportjelenségekre és társadalmi térre kiterjedő *személyiség-szférát* jelent a számomra, egyben az „én” és „ők” illetve „mi” és „mások” konfliktusainak redukált, átélt és társadalomtörténetileg örökített *mintáját*. E szubjektív kötődési rendszert *dinamikusan* változóként látom, azonosulási tartalmait (célpontjait) pedig olyannak, amit sosem egy intézményesített szféra határoz meg, hanem épp ellenkezőleg: az önazonosság mint a személyiség kiterjesztése, mint szimbolikus tér és történelmi erőegység reprezentálódik, és csakis kommunikált kapcsolatok révén funkcionál, továbbá a közösségi önszerveződésnek nemcsak alapfeltétele, de egyúttal olyan eszköze is,

mely *másokkal szemben* legitimálja magát (ide értve személyt, csoportot, intézményt, politikai hatalmat, stb.), s ebből származik az etnikus identitás belső *harmóniája*.

Ennek az *identitás-szemléletnek* szociálpszichológiai, politikai szociológiai, antropológiai, társadalomtörténeti, térelméleti, humángeográfiai, etnológiai és mozgalom-elméleti szakirodalomban sokféle igazolását találjuk (v.ö. Allier 1925; Arato 1987; Arvon 1980; Ágh 1989; Beer 1977; Bitterli 1976; Bourdet et al. 1978; Chiva 1990; Connor 1977; Crozier - Friedberg 1977; Csepeli 1987; Durrieu 1969; Elias 1987; Fischer 1981; Gellner 1989; Glazer 1983; Guiomar 1990; Harrington 1982; Horowitz 1985; Lafont 1969; Maurel 1990; Mendras 1970; Moscovici 1979; Pálné 1990; Rosanvallon 1976; Serpell 1976; Sfez 1977; Tárkány Szücs 1980; Váriné - Niedermüller 1989; Vovelle 1982).

Etnológiai és antropológiai szempontból a téma legszélesebb háttéréhez alapkötet volt számomra Hofer Tamás, Niedermüller Péter, Jean Poirier néhány alapkötete, egyebek közt a nemzetközileg legrangosabb szakirodalom recepciója miatt.

A kisebbség- és nemzetiségpolitika jogi és regionális vonatkozásaihoz magyarul Bibó István írásaiból (1986), Csepeli György, Jászi Oszkár, Hanák Péter, Joó Rudolf könyveiből (1977; 1983; 1984; 1988), idegen nyelven Abélés (1990, 1997), Banton (1972), Beer (1979); Connor (1977); Esman (1977); Hermet (1993), Héraud (1968, 1971, 1973); Lafont (1967); Lévy (1991), Mény (1982); Moynihan (1993), Petrella (1978); Poirier (1968), merítettem a legtöbbet. A legújabban Biró A. Zoltán, Biró Gáspár, Georg Brunner, Gombár Csaba, Kende Péter, Lengyel László, Lányi András, Stéphane Pierré-Caps, Georges Schöpflin, Michael Stewart, Schlett István, Szabó Márton, Szilágyi Ákos és Zempléni András írásaiból kaphat teljesebb képet az olvasó mindazokról a kérdésekről, aggályokról, vitatnivalókról, amelyek a kisebbségi, rendszerváltási és europaizálódási tendenciát széleskörűen körbeveszik.

Az *etnoregionalizmus* témaköre - melyet az etnikai alapú identitás-tematikával sok ponton párhuzamosnak tartok - még szerteágazóbb. A francia és angol szakirodalom bázisa mintegy kétezer kötet lehet, egyre sűrűbben megjelenő szakmunkákkal, beleértve a nemzetközi szervezetek dokumentációit is (ENSZ, UNESCO, stb.), amelyek ma már könnyen elérhetőek. /A legfrissebb Internet-lekérdezés alkalmával 21.600 francia és angol találatot sikerült regisztrálnom/. Magyar szakirodalma e kérdésnek lényegében nincs, s ami van, az egyfelől kisebbségpolitikai aktualitású, etnoszociológiai vagy kisebbségképzési tárgyú (Kis Gy. Csaba, Hódi Sándor, Kovács Teréz és mások munkái), másfelől kevésbé közismert kutatási tervek, cikk-fordítások, konferencia-előadások (pl. az RKK pécsi műhelyének kísérletei, vagy a Hofer és Niedermüller szerkesztette antropológiai sorozat), illetőleg történeti értékű szakmunkák, amelyek inkább a régiók szétesettségét és az etnikumok asszimilálódását rajzolják körül, mintsem azok jelenbeli problematikáit. Néhány mai vonatkozású szakirodalmi kivétel: Hofer szerk. 1984; Hofer - Niedermüller szerk. 1987; Horváth Gy. szerk. 1997; Lammel - Niedermüller szerk. 1987; Nádas 1980; Niedermüller 1981; Nyíri 1985-86; Szabó László 1980, 1988; továbbá Joó Rudolf könyvei, amelyek a nyolcvanas években a legalapvetőbben foglalkoznak az etnoregionalizmus politológiai aspektusaival.

Az újabb szakirodalom (s egyre több már a magyar nyelven is elérhető) különösen nagy hangsúlyt ad az *etnicitás* fogalmának. Éppen az állampolitikában egyre jelentősebb szerepet nyerő nyílt erőszakmegnyilvánulások okán vált fontossá az angol szociálandropológiából kölcsönzött csoportegység-elmélet (corporate group theory) alkalmazása az etnikai identitást felcserélő népesség, az etnikai (belső) határok és határképző eljárások vizsgálatában. E szemléletmód a hazai szakirodalomban gyakorta a kultúra dekonstrukciója, a hagyományalkotás, a szokásmegőrzés és a refolklorizáció kérdései kapcsán jelent meg a nyolcvanas évek elején, napjainkban azonban egyre inkább a kulturális különbségek társadalmi újraszerve-

ződésének és az etnopolitikai stratégiáknak válik kulcsfogalmává. Hazai pályán Sárkány Mihály, Fejős Zoltán, Hofer Tamás és a csíkszeredai kultúrantropológus csoport tört utat a fogalom használatának, a nyugati (és a keleti!) irodalomban Benedict Anderson, Arjun Appadurai, Michael Banton, Abner Cohen, Nathan Glazer és Daniel Moynihan, Riva Kastoryanu, Stephen Steinberg, Sandra Wallman, Ulf Hannerz gondolatai kapnak reflektorfényt. Érdemes lenne kitérni az etnopolitikát körülvevő vitakérdésekre, mint amilyen a biopolitika, a mentális ökológia, a nemzeti szimbólumkutatások, a kollektív emlékezet-elemzések, a mentális térképek köre, de ezekre a regionalizmus és az etnikai csoportrepresentációk magyar vonatkozásait tekintve nem lesz módom az alábbiakban.

Mindazonáltal az „etnoregionalizmus” fogalmát minálunk alig használják - részint mert (mint később kifejtem) az etnikai csoporttudat alárendelése a nemzettudatnak hosszú hagyományú minálunk, regionálisan véletlenül is csak ritkán fordult elő mozgalmi erejű etnikus önszerveződés, s főleg nem olyan, amely regionális vagy európai szinten támogatásra, befogadásra, s nem tiltásra vagy elnyomásra talált volna; részint pedig mert ma az *etnikus reprezentáció* igen sokrétűen definiált, ám kevésbé „izmusos” törekvésekben jelenik meg, így tehát korántsem furcsállható, hogy szakirodalmi elemzésekben egyre bővebben, de az európai egységesülési folyamat lokális kontrasztjaként még alig találkozunk vele.

Kutatási kérdéseim megfogalmazásában külön szerepet nyert Gombár Csaba megannyi meggondolkodtató érve, vitaszempontja, amely etnikum, kisebbség, állampolitika kérdéseiben mindahányszor inspiráló volt.

Identitás és etnoregionalizmus

A kisebbségiség, az etnikus identitások fokozottan erős és látványos jelentkezése korunk etnicitás-felfogásának új korszakát eredményezte. A kulturális normáknak, tulajdonság-jegyeknek és vállalt csoporttagságnak, amelyek az egyéneket (legalább önmegítélésük szerint) azonos csoportba sorolják, olyan fontos szerepe lett, amelyet korábban, egy negyedszázaddal ezelőttig még nem vettek figyelembe a csoportidentitások keletkezésének, fennmaradásának, reprezentálódásának elemzői. Hasonlóképp megváltozott az a történelemszemlélet, amely az etnikus sajátosságokat pusztán objektív forrásnak és okozatnak tekintette, nem pedig olyan társadalmi interakciós mechanizmusnak, amely a társadalomszerveződés szerves velejárója. Mivel pedig az etnikai identitás nyilvánvalóan társadalmi csoport-hová tartozások és csoportkülönbségek kérdése, a kulturális különbségek társadalmi eloszlásának és határainak problémájaként jelentkeznek (bővebben Barth 1996:4).

Az etnikai politika, amely a világ országainak többségében ma már alapvető krízisforrásként jelenik meg, nemcsak a szervezett különbségek vállalásának, az etnicitás reprezentálódásának kulcskérdése, hanem annak a „vállalkozói szerepkörnek” (Barth u.o.) kifejeződése is, amelyet az etnikai csoportokat közös cselekvésre mobilizáló vezetők vállalnak, s amely csoportideológia ezért korántsem pusztán az etnikai retorikán, a „népakarat” kifejezésén vagy a politikai vállalkozók sikerképességén múlik, hanem azokon a globális/regionális, nemzeti és nemzetközi együttműködéseken is, amelyek a múlt és a jövő kisajátításáért folyó küzdelemben a hatalmi játszmák színterén megnyilvánulnak.

Az államok nemzetközi életében és a nemzetközi szervezetek világában még korántsem nyert evidens elfogadást az a tény, hogy az államok szuverén vagy együttműködő, államokfölötti intézményeket konstruáló vagy lokálisan bezárkózó természete éppúgy függ az etnikai konfliktusok, kulturális határok, egymás mellett vagy egymással konfliktusban élő népek adott helyzetétől, mint a világgazdasági trendektől, szupranacionális egyezményektől vagy egyetemes emberi normáktól. A nyugati gondolkodás igen sok irányzatában ugyanakkor alapvető szerepet játszik a kulturális másság elfogadása, a plurális társadalomban nem idegenként, hanem közel álló és ismerős tömegként kezelhető etnikai csoportok létfeltételeinek biztosítása, még amellet is, hogy egyazon társadalmi rendszer által összefogott egyének tömegét minden közpolitika „ők” és „mi” csoportokra osztja. A hatvanas évek vége óta az etnikus jegyek elfogadásának szándéka állampolitikai szintű és nemzetközi garanciákkal biztosított deklarációk formájában jelent meg, ám sajnos kétségtelenül csupán a nyolcvanas-kilencvenes évek empirikus valóságélménye járult hozzá ahhoz, hogy a kultúra globális változatosságának jelentőségét egyfajta folytonosságban lévő, ellentmondásos, és sokszor inkohérens jelenséggént fogadják el, identitás-szimbólumokban való megjelenését társadalmi vagy térségi közösségek önreprezentációjaként értelmezzék. A korábbi felfogásmódok az etnicitás jelentkezésében elsősorban a történelmi gyökereket, az államkereteket, a hová tartozás állampolgári feltételeit és (szinte megkülönböztető gesztusként) a nyelvi autonómia gyakorlati megnyilvánulásának egyik formáját tematizálták, mindezeket a történelmi idő szavatolta és a térbeli határoltóság legitimálta formális dimenziók között. Arra a kérdésre, hogy miként jöhetnek létre diszkontinuitások az etnikai kultúrák különböző típusaiban (így pl. az egyes létfenntartási módokhoz, környezettípusokhoz való alkalmazkodásban, a nyelvi asszimilációkban, a nemreprezentált identitásmodellekben, stb.), voltaképpen államhatalmi racionalitás és kultúrokológiai típusalkotás volt a „mélto” válasz, nem pedig az etnikai differenciációból fakadó kihívások toleráns kezelése.

Az etnicitás és az állam saját struktúráinak egyenlőtlen küzdelme, illetőleg az államszervezet hatalmi-bürokratikus racionalitásának és a szociokulturális csoportlét oppozicionális szerepvállalásának következménye lett az az új társadalmi mozgalom-típus, amelyet *regionalizmus*nak nevez a szaknyelv. A regionalizmusnak az a kézenfekvő álláspontja, hogy a modern állam, mint a közjavak bizonyos fajtáit kisajátító, illetve nyílt versengés tárgyául felkínáló legitim intézménye, jog és ok nélkül megkülönböztető döntéseket hoz olyan polgárok ellen, akiknek érdekeihez, ügyeihez nincs közvetlen köze, ezzel diszkriminál, egyenlőtlen helyzetet tartósít, s bürokratikus úton osztja el azokat az értékes erőforrásokat, amelyek e kategorikus megkülönböztetések által büntetett egyének és csoportok révén (is) keletkeztek. E téren akár térségi természetes erőforrások kiaknázása, állami kisajátítások, multinacionális befektetések, katonapolitikai érdekerületek, energiakitermelő vagy -szolgáltató hálózatok, szociális gondoskodási intézmények, migrációs politikák, faji diszkriminációt szolgáló vagy lehetővé tevő törvénykezés, menekülttáborok, stb. egyaránt heves mozgalmak, tüntetések, sztrájkok, erődemonstrációk tárgyai voltak az elmúlt negyedszázadban, Los Angelesztől Belfastig, Bretagne-tól Marosvásárhelyig, Stockholmtól Csecsenföldre, Algirtól Malájföldre. Így tehát kimondható, hogy az egyes rezsimek különféle eszközökkel élnek (a népiertől az üldözésig, a szelektív megosztással az adminisztratív átrendezésig, a besúgó-hálózattól a kényszerbevonulatásig, a vallási megosztással a nemzetközi migráció támogatásáig), mégpedig nyilvánvalóvá téve, hogy a makroszinten összefüggő képzett közösségek (az etnikumok) és az államok (vagy nemzetek), továbbá a civil és a vallási közösségek (pl. az iszlám) egy folyamatossá vált diskurzus szereplői, amely diskurzus a nemzetközivé vált államéletből átkerülhet a globális konfliktusok nemzetközi színterére, amott is legitimálva azt, hogy az államra mindenképpen szükség van a virulens konfliktusok megoldásában.

Látszólag időben előre szaladtam a téma ismertetésében. Erre azonban azért volt itt szükség, mert a térségi-regionális konfliktusokban, a mozgalom-jellegű regionalizmusban és a csoportkulturák térben határolt létének elfogadtatásában a nyugati gondolkodás negyedszázaddal jár a kelet-európai előtt. Magyarország és régióink még néhány aspiráns országának európai uniós tagfelvétele azonban óhatatlanul megköveteli e nyugati tanulságok szemrevételezését, kommunikációs és kulturális stratégiai kérdéssé avatását, jelentőségének előrejelzését.

Az etnoregionalizmus a mai magyar társadalom és a kelet-európai népek jövőjének egyik etnikai-politikai öndefiníciós lehetősége. Nem más tehát, mint az ország illetve a táji-történeti régió kulturális és etnikai szféráinak térkeresése, kollektív térkövetelése, a csoport-identitások várható győzelme az osztály- és pártpreferenciákat érvényesítő szemléletű politikai hatalom fölött. Másként fogalmazva a csoportszintű kisebbségek és a nemzetiségek helykövetelése az állampolitikai rendezőelvek megalkotásában. S bárha ez pusztán jóslatnak vagy fenyegetésnek tetszik tíz év óta, mikor először megfogalmaztam, korunk társadalomtudományi irányzatai között alig van olyan, amelynek ne került volna szótárába az elmúlt tíz esztendőben az etnikum, az etnicitás, az „etno-” kötőjeles tematikák hosszú sora (etnohistóriától, etnopolitikától, etnobotanikán és etnomuzikológián át az etnoartig). A kulturális antropológia, a szociálgeográfia, a történetiszociológia, a regionális földrajz, a választásgeográfia, a kultúrokológia és a modern etnológia szakirodalmát olvasgatva nyilvánvalóvá lesz, hogy nemcsak Kelet-Európában, hanem a világ minden táján öntudatukra ébrednek a törmeléknépek, identitásukra ébrednek a legkülönbözőbb etnikai kisebbségek. S talán a huszadik század végének egyik legnagyobb eredménye lehetne, ha ezek etnikai kultúrája erőszakmentesen politizálódhatna, és összetalálkozhatna a „civilizált” emberiség uralkodó

kollektív eszméivel, fölébe kerekedve az államnacionalizmusoknak és a nemzetállami hatalompolitikának.

Az etnicitás lehetősége, a csoportkötődésű társadalomszervezeti egységek nyilvános reprezentációja globális problémáink egyike, melyre nem bizonyult megoldásnak sem az intoleráns etnopolitika, sem a nemzetállamiság, sem a bennszülöttek és migránsok közötti különbségtétel évezredes rendszere, sem a geopolitikai enlőzungok racionálisnak nevezett számos alkalmi stratégiája, sem pedig a „világkultúra” vagy a „világállam” megoldásaiban gondolkodók megannyi forгатókönyve. Épp ezért izgatja és háborgatja korunk Európáját, Harmadik Világát, Amerikáját és más földrészeit is ugyanaz a problematika, mely a reformkor óta tárgya politikai közgondolkodásunknak: az etnikumok alapján, autonómiákból szerveződő és etnikai tagoltságban kifejeződő multikulturális társadalomfelfogás.

Mintegy százötven éve sikerre viszi vagy elbuktatja a társadalomirányítók szándékait az a tény, hogy a társadalom etnikai szervezettsége, tagolódása nincs szoros összefüggésben a politikai és a gazdasági tagoltsággal. Az etnikumok önrendelkezést óhajtanak, a települési közösségek autonómiát igényelnek, a helyi társadalmak és a csoportkötöttségű kultúrák pedig a maguk identitásának kifejezésére, kibontakozásra vágynak. Az etnoregionalizmus tehát a szerves tradíciók továbbvitelének útja, a táji és történeti meghatározottságú kisebbségek „túlélő” programja, a kölcsönös érdekegyeztetésre és egymás-mellett-élésre hajlamos népcsoportok mozgásiránya (Amselle - M'Bokolo 1985; Banton 1972; Barth 1996; Lafont 1976; Pethő 1999; Petrella 1978; Sahlins 1973; Sumner 1978; Walzer et al. 1982).

Ezen az úton együtt járhatna minden nyelvi és kulturális kisebbség, nemzetiségi, faji, vallási minoritás. Mindenki, akinek etnikai identitása, öntudata van, lokális térben és időben, kultúrában és civilizációban meghatározott. Elvegyülhet és kiválhat ezen az úton számos náció és etnosz, melyek a nemzeti- vagy osztályrétegződésben nem találták helyüket. Szövetkezhetnek többséggé, démosszá és societasszá, osztályerővé vagy politikai erőcsoporttá, érdekközösséggé vagy individuumok laza képződményévé - de végső soron azzá az identikus egységgé/sokféleséggé kell lenniök, amely megkönnyíti az etnoszok és a régiók találkozását, továbbá új és más társadalomfejlődési, emberszemléleti alternatívákat kínál Keleten és Nyugaton egyaránt (Amin 1991; Banton 1967; Charlot 1972; Lévi-Strauss 1961; Maget 1969; Poirier 1972; Serpell 1976).

Etnikumok nélkül eddig még egyetlen történelem sem kezdődött vagy folytatódott. Forradalmak és osztálybékék kialakulhatnak, gazdaságmodellek és világválságok szétterjedhetnek, reformteóriák és kríziskezelési megoldások is keletkezhetnek. De a jövőről az etnikumok és a népcsoportközi viszonyok nélkül egyetlen kormány vagy jóléti reformer sem dönthet, semmilyen politikai, gazdasági vagy határmódosító reform nem lehet sikeres. Az etnikumok a társadalom talpkövei, s ha már a demokratizálódás útján létrejövő átalakulás lehetőséget kínál a közép-európai identitástudat átélésére, a hazánkat Európától elválasztó mesterséges falak lebontására - legalább azt próbáljuk előzetesen megfontolni, miképpen lehetséges ez etnikus szféráról okszerűen gondolkodni. Első szinten is azzal, amit a nyugati és a kelet-európai politikai gondolkodás már jókora tudástárként kitermelt magából.

Teóriák Nyugaton és Keleten

A társadalmi-gazdasági és a politikai-szervezeti válságokon kívül aligha van ma fontosabb kérdés, amely annyira foglalkoztatná az európai közvéleményt, mint az etnikumok okozta válságok és az ezzel a krízisállapottal szembehelyezhető egység-képzet, Európa új szervezeti közössége. Ám ahogy a jövőkép derengése és alig sejdíthető formáinak megkonstruálása programszerű feladat Európa szinte egész polgári politikai közössége számára, ugyanúgy ködös homály veszi körül a múltnak képét, az európaiság értelmezését. Saját jövőképünk kialakítása, életstratégiánk fölépítése és identitástudatunk megerősítése is nehéz lenne a múltélmény nélkül, ahogyan az identitáskutatások antropológiai iskolái ezt számos kutatás alapján már bizonyították (Niedermüller 1981; Ribeiro 1979; Róheim 1967; Sahlin 1973; Sumner 1978; Toynbee 1961; Vélez-Ibanez 1983).

Kötetnyi elemzést igényelne a társadalomtörténeti irodalomban messzebbre kalandozni a huszadik század elejénél. A történelem eseménytárában kulturális dimenziókat és rejtett fejlődés-értékeket föltáró Annales-iskola például nem csupán historikus irányzatként volt jelentős, miként a technika- vagy a civilizációtörténet számos más törekvése sem. Ezeknek a huszadik századi érdeklődésirányoknak ma már leggyakrabban hivatkozott magyar tudósai, Jászi Oszkár, Hajnal István, Bibó István és Szűcs Jenő például azokkal az előtörténetekkel is foglalkoztak, amelyek ma már nem a „nemzetcentrikus”, hanem az európai közgondolkodás kialakulását segítik elő. Teóriáik között nemcsak a történelem adatszerű tényei, hanem a szociológia, a filozófia, a szellemtörténet és a technikatörténet, a kisebbségtudat és a revans-szellemiség tapasztalatai is főszerepet kaptak. Szokástartalmakat és racionalitást megkülönböztetve, strukturalista szövegelemzéssel és interdiszciplináris szemléletmóddal közelítették meg tárgyukat, a nemzet és a történelmi-civilizációs környezet kérdéseit. És ugyanígy, a szellemtörténeti elődök között említendő Fernand Braudel, Gilbert Kuhn, Norbert Elias, Bronislaw Malinowsky, Max Weber, Jacques Le Goff, Edward Sapir és mások tevékenysége a nemzetközi elismerés porondján, akiknek ugyancsak az emberlét etno-kulturális dimenziói kerültek nagyítója alá.

A „rendszerátalakítás”, a társadalom-átalakítás mai, korszakos gondjai közepette nem véletlen, hogy megújuló érdeklődés irányul az ilyen rendszerező, áttekintő, és apró események jelentéstörténetével is tisztában lévő historikus teljesítmények felé. A társadalom-teóriák és a politikai rendszer-elméletek számos rokon vonása teszi hasonlóvá a kelet-európai identitástudatok egy sor elemzését is: barokk patriotizmus, revans-fűtötte társadalmi reformtervek, nemzeti újjászületési remények és állam nélküli nemzetlét problémái világlanak elő századunk jelen korszakában is, melyek az etnikai-politikai érdekek megjelenését, sőt az uralkodó erőkkkel való szembefordulását is olykor végzetesen meghatározzák. Korszakunk román, szlovák, cseh, morva, rutén, sváb, horvát vagy szerb élettér-keresésének elméleteit vizsgálva mindez ugyancsak a regionális összefüggéseket körvonalazza, melyek megérteni segítenek a szomszéd népek asszimilációs és hatalompolitikai gondjait, sajátosságait, egyúttal erős kihívásokat termelnek újra (Bowen 1997; Brunner 1995; Erős 1989; Grémion - Hassner 1990; Illés 1994; Judt 1993; Juhász 1997; Kende 1993; Lengyel 1994; Pierré-Caps 1997; Sárkány 1989).

A köztes régiókat körülvevő nemzetközi érdeklődésnek talán még sehol sem volt ekkora irodalma, sehol nem találkozhatunk ennyi homályba burkolt és indulatoktól fröcsögő véleménnyel, mint a Duna-táj vidékein. Kérdés maradt, hogy képesek vagyunk-e már végre „európai módon” válaszolni eleink megfontolásra ajánlott tépelődéseire, térkereső tapogatózásaira, vehemens indulataira úgy, hogy mai és holnapi nemzetlétünket a kisállamok nyomorúságai között határozzuk meg? S ha valódi okunk még ma sem igen van úgy hinni:

innenről kezdve mindig a szabadság birodalmában, nagybirodalmaktól függetlenül dönthetünk nemzetlétünkéről, legalább a válaszlehetőségek gazdagságával éljünk itt és ma, legalább az etnikai és regionális térben próbáljunk eligazodást találni (Hanák 1980; Niedermüller 1989).

Az eligazodás pedig a *kisebbségi kérdésnél*, már annak pusztán fölvetésénél kezdődik. S bár világjelenség, egészen a hetvenes évek közepéig annyit lehetett róla tudni Magyarországon, hogy valamikor az „átkos” nemzeti múltban egyetemes vagy szomszédsági érdekek fordultak a magyar létszféra ellen, s hogy nemzettudatunk a Monarchiában is kisebbségi ellenállással volt tele, illetve hogy az imperialista gyarmatpolitika rendszerint elnyomja a kisebbségeket. Ez a problémakör a hetvenes évek végére egyszerűen csak varázsütésre nemzetekfeletti közfigyelem tárgya lett. (S meglehetősen fontos itt a közfigyelemért felelős tömegtájékoztatás keltette benyomásra utalni: számos egyéb tapasztalat szerint is kétségtelen, hogy az etnikai megkülönböztetés formái megvoltak az egykori Szovjetunió fénykorában is, csupán más formákban fogalmazódtak meg, másfajta terrorral kerültek szembe, s ma csupán annyi a különbség, hogy az ellenállás zaja, a robbantások fényei egyenes közvetítésben kerülnek a világ figyelmének homlokterébe - mint erre Barth is figyelmeztet - 1996). Ámde az is kiderült, hogy a „homogén nemzeti államok”-nak gondolt nyugati országokban etnikai csoportok újjászületése bizonytalanítja el a magabiztos kormánypolitikát. Kiderült, hogy a huszadik század második felében még működő nyugati „olvasztókemencék” kezelőinek és elszenvedőinek egyaránt arca van, hogy a kisebbségpolitika jogi garanciarendszere vagy annak hiánya nyomatékosan minősíti a modern társadalmakat, s hogy a harmadik világ etnikai „kuszaságától” alig-alig térnek el a konszolidált polgári demokráciák belső etnikai viszonyai (Barth 1996; Chaliand 1985; Steinberg 1994). Faji, vallási, politikai, területi szeparatizmusok, önkormányzati igények, vérfürdős terrorakciók lepték el a világ minden égtáját az elmúlt két évtizedben, s aktivizálódott a kisebbségek sosem hallott tömege... (Amselle - M'Bokolo 1985; Huntington 1996; Lepenies 1995; Walzer et al. 1982; The Processes... 1987).

Aki a *kisebbség* szót hallja, rendszerint funkcionálisan hátrányos helyzetű egyedek szolid csoportjára gondol. A múltbeteintő elemzés már az öröklött, hozott hátrányokkal is számol, etnikai, mentális-kulturális, politikai, vallási, szokásbeli és egyéb másságokat vesz tekintetbe. Hozzágondolja a diktatórikus uralmak tolerancia-hiányát és a demokratikus szerveződésű politikai közösségek idegen-befogadó gesztusát, de végül is a fasizmust és a föderalizmust is. A minálunk évtizedekig hangoztatott ideológia alapja az a nézet volt, hogy a demokratikus társadalom teret enged a szűkebb közösségek sajátosságai megnyilvánulásának, tehát mindenki érezheti magát kisebbséginek, ha úgy kívánja. A még megértőbbnek mutatkozó, szinte „forradalmian” toleráns vélemények pedig úgy hangoztak nálunk a hetvenes években, hogy a kisebbségnek meg kell adni a jogot ahhoz, hogy többséggé válhasson... A rendszerváltási időszakban azután már arról is értesülhettünk a nyugati politológia irodalmából, hogy immár a svédek, franciák, olaszok, spanyolok és az amerikaiak is félnek a széttagolt, érdeksokféleségében áttekinthetetlen etnikus társadalom kormányozhatatlanná lett identitás-sokféleségtől, s az etnikus kisebbségek konszenzusát ma ismét nyíltan jobboldali faji veszélyek fenyegetik... Ez pedig mint tendencia a jól ismert nyugatnémet, francia, olasz szélsőjobboldali megmozdulásokhoz, utóbb pedig az iszlám fundamentalizmus európai-amerikai terrorakcióihoz vezetett (lásd pl. Moritsch 1993).

A nagy és a kicsi dualitása fészkei be magát az identitástudatunkba - pedig az *etnikai kisebbség* nem csupán valaminek *rész-egysége*. Hanem részint *állapot*, amelyet mindenhol a készenkapott körülmények szorongatnak, s mely az identikus „szövegkörnyezettől” függ, hanem egyúttal *folyamat* is, mert hiszen a kisebbséget mindenkor szorongatják és mindig hátrányos (vagy kevésbé látványosan hátrányos) helyzetek között egzisztál.

A kisebbségnek azonban korántsem a létszáma a meghatározó. Az etnikus kisebbségnek már önmagáról alkotott képe is kisebbségi kell legyen, mert távolról és felülről, hatalmi magaslatookról nézvést és környezetének reflexív viselkedésétől meghatározottan kap *funkciót*, és sosem tűnhet többségnek, amit szeretnek vele érzékelteni. Mégis, belülről nézve viszonylag nagy és természetes közeg a kisebbség is. Igazából akkor kezdi magát kicsinek és kisebbséginek érezni, amint kisebbségiként határozzák meg s rögtön korlátozzák is növekedésében, vagy manipulálni próbálják identitásában (Masaryk 1935, 1991), illetve ha megfosztják identitásszimbólumainak használatától, korlátozzák függetlenségének terét vagy elvitatják jogát az önmeghatározásban (Barth 1996; Steinberg 1994).

Ha békén hagyják, a kisebbség sosem óhajtana önerőből többséggé változni. Ha nem hagyják békén, akkor sérelmi politikát keres magának, sértődik, visszaüt, magára hívja a többségi indulatot és ettől kezdve kivételezést vár el mindenkitől, nem pedig egyenlőséget, revansra esküszik és többletjogokat akar immár (Barth 1996; Bibó 1986; Bíró G. 1995:87-131.; Dahrendorf 1994:244-253.; Lepenies 1995).

A kisebbségi közérzetbe szorított kisebbség visszamenőlegesen is átéli a sérelmek históriáját, múlt-élménye, sőt jövőképe is krízisekből épül föl, s mindezt a jelenben próbálja megváltoztatni. Ez gyakorta identitás-válsághoz vezet, s a társadalmi válságkezelés válsága idején különösen erőssé válnak a többségi-kisebbségi viszony helyi, szubkulturális megoldásmódjai (Beer 1977; Bibó 1986; Breton 1981; Csepeli 1984; Kende 1993). Sokféle kisebbségi válságközérzet és legalább annyi krízismegoldás van. Regionális hasonlóságok is akadnak közöttük - de a minorítások eltérése éppoly rendszertipikus szokott lenni, mint a nemzeti többség úrhatnásága vagy áldemokratikus berendezkedése.

A kríziselméletek s a tipológiák igen számosak - de az életes élmény még gazdagabb tapasztalatot kínál. A kisebbségi közérzet kutatói azt vallják, hogy nincs különbség például falusi, tanyasi vagy városi kisebbségi jogérzet között. A jogtudat, az egyenlőtlen társadalmi helyzet átélése, az alávetettség tudata éppoly karakteres egy „törpe kisebbség” esetében, mint a demokratikus döntési folyamatban alig-kisebbségbe szorultak körében. A kisebbségi helyzet nem társadalmi osztályok viszonyát vagy kapcsolati hierarchiáját jelenti, hanem a főnálló uralomhoz való viszonyt teljesíti ki egy etnikus vagy csoportszintű térben. A kisebbségi létállapot tehát nem mindig az alárendelt páriák, az etnikai kisközösségek, a politikai veszteségtudattal élők adottsága. Néha épp az elit szorul kisebbségbe, vagy a „többséget” osztja szeletekre az a sokféle kisebbség, amiből voltaképpen maga is áll.

A kisebbség egyszer-s-mindenkori ellenfele azonban mégsem a többség, hanem a *tűrelmetlenség*, a másság nem tűrése. Ehhez a történelmi vagy uralmi keret lehet dinasztikus, lehet monarchikus, diktatórikus, nemzeti vagy szocialista: a kisebbségellenesség megjelenésmódja többnyire ugyanaz. A különállás tudata, a fennállótól való elhatárolódás ugyanakkor belső kapaszkodót jelent, lehetőséget biztosít a kollektív veszélyeztetettség átélésére azoknak, akik magukat kisebbségként veszik tudomásul. A belül vallott és kifelé tudatosított identitás sem állandó azonban, de a folytonosságába épülő változások éppúgy szerves működésmódját képezik, mint határainak flexibilis mozgása, a csoportjellemző jegyek szüntelen megerősítése, a küzdőtérre való következetes részvétel, ami összetett helyi intézményként fungál.

A kisebbségiség nem is a *legitimáltságtól* függ, s korántsem mindig nyilvánvaló lét-körülmeny. Olykor egészen megnevezhetetlennek tűnik. A rejtettség hozzátartozik alapvető ismertetőjegyeihez, holott nem kevésbé rejtett, mint mondjuk az „össztársadalmi érdek” vagy az „össznépi célok” eszmei képződménye. De míg ez utóbbiak nyíltan elnyomóak, a kisebbségnek csak a legritkábban lehet valódi történelmi jogcíme a kulturális vagy identitásbeli autonómiára, s még kevésbé arra, hogy másokat elnyomnia jogos és etikus tett lenne. A kisebbség nem hivatkozhat kisebbségiségének tényére, mert akkor azt válaszolják neki, hogy törekedjen asszimilálódni, megszűnni, nem-lenni-kisebbség.

Minden hatalom osztályokhoz, rétegekhez, ideológiai vagy gazdasági képződményekhez akarja asszimilálni kisebbségeit - és nem „a nemzethez”, mert az a maga elvontságában erre nem ad módot. (Más kérdés, hogy empirikus élményként átélhetően leginkább a „nemzetietlen”, a „hazátlan” a helykereső kisebbség megkülönböztető jelzője, stigmatizációja is erre épül - persze egyúttal megerősítő hatásúvá is lesz, mint erre Bourdieu (1985) és Barth (1996) is figyelmeztet). A legtöbb hatalom úgy ígér fölemelkedést, elfogadottságot, ha a kisebbség elmúlik, fölemészti önmagát és vállalja, hogy lojális lesz a fölötte uralkodóval, lemond identitásáról, nem-önmagának vallja magát, és megváltoztatja önképét, önszervező képességét, belső- és külkapcsolatainak rendszerét.

A kisebbségi beolvasztás, az asszimiláció lehet demográfiai, területi, politikai, pártszerű, nyelvi, kulturális, környezeti, pszichológiai - ezek közül rendszerint nem is egyet választ maga az asszimiláló hatalom, hogy biztos lehessen eredményességében. Tény az, hogy az etnikus kisebbség jogai soha sem biztosabbak, mint amilyen identitás-biztosíték a társadalom egésze számára garantált. A *kisebbségpolitika mindig belpolitika*, de nemzetközi összefüggések vagy makrotársadalmi dimenziók között. Azonban az etnikai, vallási, származási, nyelvi vagy más kisebbség ritkán lehet szuverén, magábanvaló érték a más identitás-elemekből építkező hatalom számára. Sőt: valamiképp mindig egy küzdelemképesebb programideológia áldozatává lesz. Manipulálják, megvédik (érte de ellene) érdekeit, elszigetelik, fölszecsikázzák - s úgy tesznek, mintha mindez épp „az ő érdekeit” szolgálná... - emiatt utóbb a kisebbségi sértettség is az elszigetelődést, a sündisznóállást, az apolitikus és anomikus állapotot váltja ki. Ugyanis a passzív rezisztencia legalább a hagyományok, a gyökerek ápolására alkalmas, a hovatartozás definiálására saját fogalomtárat építhet ki és abban harmóniát alakíthat ki. A leplezett, titkolt kötődések átvészeltetik a türelmetlenségek korszakait. Öntudat ébredhet a hatalmi fölény ellen minden kisebbségi egyénben, önismeret erősödhet az erózió ellen, muszájemberség a beolvasztás vagy beolvadás ellen (Jászi 1983; Szűcs 1983; Bibó 1986).

A közösségért való félelem és a kisebbség örök félelme a kisebbségi állapottól döntő erő a kelet-európai kisállamok politikai fejlődésében. A programideológiák azonban minduntalan ránehezednek a kisebbségi érdektudatra. „A kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott létté válik” - írja Bibó István. Ebben a nyomottságban azután létkérdéssé lesz az imaginárius veszedelmektől való irtózás elkerülése is. A képzelt üldöztetések, mint önmagukat beteljesítő jóslatok, nemegyszer attól lesznek valódiakká, hogy félnek tőlük. Ám érdekes, hogy ez az önmagukat beteljesítő jóslat a többséggel nem eshet meg, a többség fölkínálhatja a megtűrés lehetőségét, sőt büszke is lehet rá (mint a jugoszláviai nemzetiségpolitika például), hogy milyen pompás csereértéket kínál a kisebbség javainak elorzásáért, energiáinak bekebelezéséért (Bibó 1986; Bowen 1997; A.Gergely 1988, 1990) - őt mégsem fenyegeti a megszünttetés jövőképe.

Az etnikai, a vallási, a kulturális (és mindenfajta más társadalmi) kisebbségnek pedig aligha van fontosabb értéke, mint anyagi és szellemi javainak, energiáinak, emlékeinek tárháza, életvilágának egyensúlya. A kisebbség legfőbb joga ezért az asszimilációmentes érdekérvényesítés, a szektás szűkkeblűség elleni *túlélő stratégia* kialakítása. Lett légyen a kisebbség egy helyi társadalom mikroegysége, egy szélreszorított szubkultúra értéktere vagy egyéb: ahol e szuverén életfeltétel korlátok közé szorított, ott kisebbség-ellenességről, szociális bűnről, kulturális büntényről, etnocidiumról és genocidiumról van szó. A huszadik századi társadalomfejlődést kísérő morális kontroll azért nem véletlenül a társadalomtudományok által újonnan vállalt feladat. Korunk korszakalkotó tudósai az etnikus identitások kérdéskörébe minduntalan belefoglalják a politikai hatalomhoz való viszony, az állampolgári engedetlenség, a történetfelfogás és az érték tudat szálait is. Anélkül, hogy e szálak néhány összetevőjét említenénk, lehetetlen az etnikus identitásokról beszélni.

Az etnikai-kisebbségi csoportok mindig okkal és joggal harcolnak az államok és az asszimilálók ellen. A történeti és szociológiai tapasztalat szerint az eltérő kultúrájú, kisebbségi identitással élő, eredettudatot számon tartó populációk éppen akkor hajlamosak megfogalmazni különállásuk és mást-akarásuk jelképeit, amikor a monopolisztikus politikai szervezőelvek elbizonytalanodnak, vagyis az állami beavatkozás alkalmilag meggyöngyül. A nyugat-európai kisebbségek, nem-domináns etnikumok regionalizációs törekvései számos változatban mutatták meg, hogy akár az etnikus hagyományok dogmatizálásával, akár az uralkodó nyelv, a kultúra és az ideológia elutasításával, akár a kisebbségi önreklámozás árán is növelni tudják az etnikus-szubkulturális identitástudat sikerképességét. Pontosan akkor, amikor az állampolitikai rendezőelvekben és az uralomgyakorlatban változások következnek be (Ágh 1989; Arato 1987; Cohen 1982, Critère 1986; Erlich - Wootton 1980; Etzioni 1968; Gellner 1989; Glazer 1963; Horowitz 1985; Loughlin 1985; Mullard 1985; Reszler 1991). A rendszerváltozások, az átmeneti időszakok, a régi politikai hatalmat megbuktató demokratikus törekvések, „forradalmak” korszaka adja a legnyíltabb utat az etnikai identitások kibontakozására. A társadalomszerkezet klasszikus keretei, intézményei, ha nem tudják tartósságukat biztosítani, rendszerint „modernizálás” címén kezelik le vagy korlátozzák az etnikus identitás kifejeződését - s ezt gyakorta a hagyományokra, a forradalmas fejlődésre, az újat várás reményére hivatkozva teszik. Ha kollektív jót, közjót remélhet egy társadalom, vajon ki remélhet abból többet magának, mint másoknak? S ha merészel is többet remélni, vajon ki szavatolja ennek sikerét számára...?

A múlt örökségének, a többhöz hozzájutás reményének a modern nemzetállamokban mindig kialakulnak a megfelelő képviselői intézményei, pártjai, amelyek létértelme éppen az lenne, hogy konzerválják a politikai kultúra adott szintjét, stílusát, értékrendjét. E téren nem is egy, inkább több olyan pártszerű önszervező erő van, amely az örökség egy részét, etnikus, kulturális vagy más elemét őrizni, képviselni, tiszteletben tartani próbálja. Vele szemben (még ha olykor állampolitikai szinten szerveződik is meg) az állam egésze, politikája, vallása, intézményrendszere áll - ezért a lokális, etnikus vagy ideológiai képviselő minduntalan hordozni kénytelen a nemzetidentitás mellett kialakuló kisebbségi identitások egyikét vagy másikat. A magyar esztörténetben ugyanúgy, ahogy az európai gondolkodásban, a liberális autonómia-elvek és az érték-konzervatív polgári tradíciók mélyén régóta megbúvik az államellenesség pozitív értelmű tradíciója. A helyi társadalmak, s köztük az etnikai identitást hangsúlyozó szubkulturális csoportok az európai történelemben számos esetben „diszkvalifikáltak”, bizalmi válságba vagy korporatív kiegyezésre szorították az államokat, kikövetelték regionalizálódásuk lehetőségét - épp ezért korántsem elképzelhetetlen, hogy az etnikus identitás alapján éppen a démosz és az etnosz értelmében akarna dönteni egy népcsoport a maga szuverén szférájában, s annál inkább, minél erősebb a népuralomra épülő

politikai rendszer, mely kívülről korlátozza. A politikai rendszerválságok közepette ugyanis az öntudatosodó etnikai szféra joggal kérheti magánpolgári jogainak megerősítését; s mivel /éppen nyugati példák mutatják/ a korporatív szervezetbe, egyesületekbe vagy mammut-képviselőtekbe nem szerveződő regionális csoportok eleshetnek a helyi képviseleti rendszer legitim befolyásolásától, jószerivel várható már az is, hogy a nemzetállami eszmét éppen a *népszuverenitás* elvével, az önrendelkezés jogos követelésével fogják megkérdőjelezni azok az etnikus csoportok, amelyeknek identifikációja nem osztálytudathoz vagy politikai határokhoz kötött. A regionalista mozgalmak Európa- illetve világszerte avval kérdőjelezzik meg a technokrata-gazdasági szemléletet és az ezekből folyó állampolitikai elvek jogosságát, hogy az etnokulturális hagyományok nevében szembeszállnak az uralkodó eszmékkel és hatalmakkal (Horowitz 1985; Critère - La Région 1978; Lafont 1976; Remi 1977; Sumner 1978).

A regionalista mozgalmak szerint a nemzeti államok a tájegységi autonómiák elnyomásával a régiók belső gyarmatosítását és az etnikumok további elgyökértelenedését akarják elérni - ennek számos példáját már félévszázada látjuk a harmadik világ országaiban. Más esetekben az etnikumok integrációjával társadalmi csoportok előítéletes kapcsolatrendszerét és a gazdasági térségek egyenlőtlenségének fennmaradását biztosítják - ez pedig már a modern nemzetállamok esetében is gyakori megoldás volt. Ez a *belső gyarmatosítás* a szakkutatók szerint abból ered, hogy az államok népeiket (és főként az ellenségnek kikiáltható idegeneket) pusztá gazdasági szereplőként kezelik, szuverenitásukat nem tisztelik, nincsenek tekintettel a határokon átnyúló tájegységi közösségek jövőjére (Barth 1996; Cohen 1982; Dayries - Dayries 1978; Durrieu 1969; Gabert 1980; La Région 1978; Lafont 1969, 1976; Saint-Ouen 1991).

A viszonylag közmegegyezésszerű tudományos felfogás szerint kezelt „nemzetiségi probléma” azonban nemcsak „külpolitikai” vetületeiben érdekes, hanem a kistáji-regionális összefüggések és a makrogazdasággal való kölcsönviszony szempontjából is. Ugyanis a nemzetiséglakta területek világszerte viszonylag elmaradtak. De sokhelyütt a szakképzett munkaerő és a technikai infrastruktúra lokális eredményessége számos ágazatban felülmúlja a termelési színvonal országos átlagát. Ennek ellenére majdnem minden etnikumoktól sűrűn lakott térségben kialakul a *centrum-periféria probléma*, s jellemző lesz a munkanélküliség és a jelentős vándorlás /horizontális mobilitás, ingázás, térben kifejezett elszakadás/. Mindenütt a világon a tőkeerős ipar behatolása szorítja vissza a tájegységi központú kis- és közép-üzemeket. Ez kihat a helyi gazdaságok belső egységére, stagnálás és visszafejlődés áll be. Ettől kezdve azután méginkább minden a centrum/ok/tól függ, emiatt a helyi vagy regionális közérzület eleve *centrumellenes* illetve gyarmatosítottnak érzi magát a fokozódó egyenlőtlenségek, a pénzügyi forráselosztás igazságtalansága következtében (Arvon 1980; Birnbaum 1991; Boudon 1973; Buci-Glucksmann 1977; Connor 1977; Joó 1984; Wallerstein 1991).

A központi hatalom rendszerint a tájegységi függőség tartósítására törekszik, kezében tartva a pozíciók és szerepek elosztásának mechanizmusát. Az érintett területek lakosságát kizárja a döntési folyamatokból. A központok a korszerűsítés folyamatára összpontosítanak, a modernizáció előrenyomulására szánják energiáikat - függetlenül attól, hogy szerte Nyugaton évtizedek óta fokozódó társadalmi igény jelentkezik a nagyobb térbeli egyenlőség, az igazságosabb „területeresítés” iránt (ld. előző hivatkozásokat, valamint Rosanvallon 1976; Seul 1980, Sfez 1977).

A *regionalizmus* Nyugat-szerte egyfajta új osztályharc módszere az efféle periferizálás, másodosztályúvá és retardálttá tétel ellen. Ennek során, mivel a követelések a tájegységi igényeken keresztül fejeznek ki osztály- és csoport-érdekeket, az értékfelhalmozás központo-

sított struktúrája elleni tiltakozást, kialakul a nemzetállami központokkal szembeni (olykor már az értelmetlenséggel vagy a terrorizmussal határos) dacolás, konfliktusvállalás. Ám a politikai államnak is megvannak a maga eszközei: a technokrata területfejlesztési irányzatok képviselői a gazdasági és irányítási „modernizálást” a decentralizálás ésszerű útján át kívánják megvalósítani, s csöppet sincsenek tekintettel arra, hogy a regionális sérelmek annál érzékenyebbek a politikai változásra, minél inkább etnikai alapúak. A területi politikák szereplői viszont éppen ezért mindenhol rákényszerülnek, hogy az **etnicitás** alapján mind jobban elhatárolják magukat a többi régiótól, s különösen a központtól. Ezzel együtt azonban elkülönülnek egymástól is. Holott gyakorta nem a széthúzás, hanem csakis a közös politika tudná (legalább részben) korlátozni a társadalmi-etnikai függőséget. Sok múlik ezért az értelmiségen, kötődésének mélységén, érdekkifejező képességének hatékonyságán, s egész szerepvállalásának felelősségén (Dahrendorf 1994; Lepenies 1995, Sfez 1977). A kisebbségi kérdés ezért egyre inkább etnikai-értelmiségi probléma is lesz, hiszen a területi érdekcsoportoknak az „egy és oszthatatlan nemzetet” építő központi akarattal kell megütközniök. A központ azonban már olyan feladattömeget vállalt magára, hogy azt intézni képtelen - legelsők közt hanyagolja el a kisebbségi-etnikai problémák kezelését, s emiatt a legszélesebb felületet nyitja meg arra, hogy szembeszálljanak vele.

Az uralmi racionalitás mértéke, az irányítási célszerűség is határt szab tehát az állami beavatkozásnak. Az etnikai és regionális kihívások ellen azonban az állam valódi érdek-közösséggel nem rendelkező megyékre, mesterséges körzetekre, fiktív megyékre osztja territóriumát. Ezúton próbálja korlátozni a központi akarattal potenciálisan versengő helyi akaratokat. A térben jelenik meg a politika, a térfelosztás eszközét használja uralmi helyzetének stabilizálására. Ez pedig rendszerint beválik: hiszen ha egy-egy lokális térben az egyes csoportérdekek, identitások kifejeződése látványos lehet is, a helyi akaratok és célok a parlamentáris szinten már korántsem egységesek, ugyanakkor a helyi szintek „túlnövekedését” már a helyi-területi érdekcsoportok sem engedik (Sorman 1985; Sfez 1977).

A központi érdekeknek tehát az etnikai csoportérdekek két célra is megfelelnek: elfedik az a problémát, hogy a hatalom decentralizálása nem közigazgatási-államjogi, hanem politikai kérdés, s ezen túl pedig lehetőséget teremtenek arra, hogy a kisebbségi-etnikai konfliktusok egymáson, egymás közt és egymás ellen vezetődjének le. Kicsit erről is szólnak korunk etnikai, vallási, faji háborúi... Bowen elemzése a globális etnikai viszályok mítoszáról éppen erről szól, konkrét délszláv háborús események kapcsán (Bowen 1997:20-23; lásd még Juhász 1997; Kaldor 1993; Röser 1995), s ugyanezt erősítik a marosvásárhelyi eseményekről készült elemzések, a szlovák-magyar kapcsolatok (Csámpai 1994:40), a szétesett Szovjetunió területén kirobbant drámai küzdelmek, a ruandai mészárlások és más, a világsajtót megjárt események megvilágításai is.

Amúgy, a maga módján racionális uralmi erőgazdálkodás ez. Miképpen az is, hogy az etnikumokat lehetőség szerint az állam „saját nemzetté” integrálja és a kisebbségeket a többségbe asszimilálja. Lehetséges, hogy elnagyolt a „modernizálás=asszimilálás” formula, viszont a társadalmi mozgások nagysága, a munkaerő atomizálása, a helyi önkormányzatok „államosítása” és az érdekek „egyenműsítése” rendszerint egyenesen a civilizációs- és identitás-válságokhoz vezet - miként erre számos példát látunk a magyar nemzettörténet évszázadaiban is.

Minden etnikai integráció és asszimiláció elleni küzdelem első tétje a kisebbségek csoportjainak egyenjogúsítása. Az állami szinten kezelhetetlenné váló *lokális problémák*, amelyek adott esetben kormányozhatatlansággal fenyegetik a politikai vezetést, ugyancsak kikényszerítik, hogy a kisebbségi csoportok joghelyzetét tisztázzák inkább, vagy elnyomással

pótolják a maguk irányítási elbizonytalanodását. Az etnikai szférát felülrétegezni, integrálni vagy asszimilálni régtől fogva fő törekvése a politikai államoknak. Minél közelebb jövünk a modern államok történetéhez, annál több példát találunk az egyetemes történetben arra, hogy az állami szintű kisebbségkezelés ugyancsak fontos célkitűzése rendszerint a hátrányos helyzetű területek és csoportok egyenjogúsítása. Ez ugyanis legális útja elfogadásuknak, egyúttal eszköze összemosásuknak is. A huszadik század etnikai mozgalmi immár egy ennél is bonyolultabb kihívással kell szembenézzenek: az egész társadalomnak az állammal való *egyenjogúsítását* célzó törekvéssel. Vagyis azzal, hogy az etnikai szférában megvívott identitásküzdelmek, és a periferizálódott társadalmi csoportok feltörekvésének biztosítása mellett kialakul egy új eszköz, amely magát az állam létét, értelmét, elidegenedett önérdekét vonja kétségbe. A regionalizálás legfőbb célja ezért kettős: állampolgári és kisebbség-tájegységi közösség létrehozása, illetve a kollektív létezés jogi-politikai hátterének megteremtése - tér és társadalom viszonyának újraszabályozásával.

Identitás

Az identitásválság kortünete évszázadunknak. Épp ezért lett fontossá a nyugati kutatások kezdeményezői számára „visszakeresni”, körüljárni az egyéni és a közösségi, a nemzeti, a politikai, az etnikai, a történeti, a nemi és stratifikációs hovatartozás különböző problémáit. Az önmeghatározás nehézsége és feszültsége, az egyén egyre növekvő individualizációja mind tágabb identitás-alakítási lehetőséget rejt magában. Az „én” személyes élettörténeti súlya, az identitásmodellek száma és érvényessége, valamint a rész-identitások időleges használhatósága fölveti azt a kérdést: mit jelent az egyén társadalmi reprodukciója szempontjából a makrotársadalmi alrendszerek kialakulása és változása. A múlt és jövő felé egyaránt kiterjedő fogalom perszonális vagy közösségi fogódzó lehet - ha és ahol lehet.

Az etnográfiai, jogtörténelmi, történeti és igazgatási szakirodalom régóta jelzi már a kistájak, régiók, lokalitások önálló entitásként megfogalmazódását, s köztudott, hogy a magyarországi etnikai, nyelvi-kulturális (pl. a palóc, a nagykun és kiskun, a jáász, az őrségi-hetési-hetásaljai, vagy a hajdúsági) népesség etnikus sajátosságai még mindig jelen vannak e tájegységek helyi társadalmában. Alább ezt megpróbálom majd részletesebben is elemezni. Az országon belüli gazdasági, politikai gyarmatosítások és népcsoport-telepítések persze jócskán megbontották már nálunk is a hajdanvolt etnikai-táji-történeti egységeket - de a hagyománykööttség és az eltérő kulturális ismérvek (mint helyi szervezőelvek) egyre inkább a kulturális pluralitás formáiban kezdenek ismét érvényesülni.

A társadalmi illetve a politikai asszimilációk századában, sőt a 19-20. század java részében a kisebbségi közösségek összetartó-kohéziós erejeként szolgált az etnikus sztereotípiák hagyományozódása, a csoporthoz tartozás számos jegye, valamint ezek reprezentálása, kommunikálása - vagyis a kulturális- vagy *csopordentitás*. Az etnikai identitás nem tévesztendő össze az archaikus népszokások édeskés imitációjával, sem a paraszti létforma „üzletképes” elemeinek ünnepi mutogatásával - a neofolklorizációval. Kétségtelenül egyre csökken a tájegységi hovatartozást vállaló politikai magatartás, elerőtlenedik az etnikus szubkultúrák többsége, s nagytáji vagy regionális identitástudat helyett csoportszintűvé válik az érdekek megjelenítése, képviselése is. Az etnikus tradíciókat hordozó civiltársadalmi csoportok viszont ma már javarészt városi miliókban jelennek meg, s ezekben az cellulákra osztott, „urbanizált méhkasokban” megannyi nélkülözhetetlen erőt, energiát, élettartalmat halmoznak föl, amelyek az etnicitás keretében vizsgált városi folklórrá változnak. A perifériára szorult

társadalmi csoportok szokásai, a poszt-agrár életstílus felvétele, a kétlakiság vállalása vagy a menekült-státusba kerülés ideiglenesség-tudata segítenek abban, hogy a családi ideák valamiképp szerves részei maradhassanak a hétköznapi létnek, konzerválva a viselkedés tudatos és tudattalan, nyilvános és privát jellegzetességeit, lokálisan érvényes normáit. A *hagyomány*, mint kommunikációs *minta* a mozdulatokban, az ünneplésformákban, a beszéd-műfajokban, a bizalmas és informális kapcsolatokban éppen azokat az etnikus jegyeket jelenti, amelyeket az etnikai csoportkülönbségek legalizált, megszokott formái őriznek meg. Ennek csoport-szintű, kisközösségi és perszonális szintje az a kollektív emlékezet, ami valójában az identitást tartalmassá teszi. Viszont ebben az egyre jobban átpolitizálódó mentalitásban jelen van az *asszimilációellenesség*, a homogenizációval való szembenállás, a „perszonális kiváltságok” sokasága, az *ellenkultúrához való jog* követelése is. Az etnikumban a lényegnek gondolt biológiai folytonosság csupán egyetlen elem, a térbeli hovátartozás (Ratzel kifejezésével: a geográfiai miliő személyiség-meghatározó volta) egy másik ugyanilyen fontos komponens, de éppily fontos a kulturális tények értékcsereje, az interakciók és az azonosítást szolgáló jelképek megőrzése vagy továbbadása, termelése és használata is. De mindezeket túl a *közösségként tételeződés* adja a legfőbb erőt és a politikai küzdésképeséget, az etnikai identitás belső határoltóságát.

Ez a belső energia, alkalmilag kifejezhető tartalom az, ami a helyi társadalmak megkülönböztethető csoportjait, így az etnikai csoportokat is jellemzi. S éppen ez az „ezoterikus” szféra az, ami kellőképpen nyugtalanítja a monopolisztikus hatalompolitikák kitervelőit és végrehajtóit, hiszen e kurázsi maradék épsége, latens tömege minden társadalmi változás-folyamatban méltó helyet kaphat, ha megjelenhet mint *tradíció-érték*. Látszatra ugyan sok esetben egy szétszórt népesség etnikai „közösségként” tételeződése nem több, mint „velleítés”, mint kívánczóság, akaródzás, vágya valami stabil egységnek, önvédelemre képes másságnak - de ez a személyes szintű kötődésekből kialakuló identitás-háló semmiképp sem azonosítható a hiedelmekkel, viseletekkel, eredetmitológiákkal, privát „sztorikkal”, vagyis a néprajzi módszerekkel rögzíthető külsődleges identitás-elemekkel. A hagyományok, s főleg az etnikai tradíciók az aktívan használt és individuális jelentőségű értékek megőrzéséből állnak, s már ezek halvány emléke a kollektív emlékezetben elegendő ahhoz, hogy lett legyen már bármily múltidejű egy szokás, ha még jelképes szinten is, de a társadalomkutató joggal vélheti úgy, hogy a mentalitásokból a mindennapi élet szintjére „fölkérült” hagyományok az urbanizáció és az iparosítás szorongató folyamatai ellenére is megmaradtak valahol. Az etnikai-kulturális megőrző funkciók ugyanis a hagyományok megújításának, ébredésének lehetőségei akkor is, ha a modernizáció folyamata látszólag elpusztította többségüket. A népi kultúra történeti alakváltozásai (Hoffmann 1994, Bausinger 1995, Burke 1990) ugyanis épp az urbanizációs változások során, a városi lét kiüresedése hatására, a kohéziós erő pótlására és az identitástudat fölfrissítésére annyi spontán öngerjesztő energia keletkezett a helyi társadalmakban - s mindenekeelőtt a csoportközösségi normák területén -, amennyivel már „rehabilitálható” a lokalításban átélt értékrend, vagyis visszafolklorizálódás folyamatára is lehet számítani. Ez persze már korántsem a hajdanvolt etnikus másság a maga teljességében, de a változásokkal együtt egy elfogadható színfoltja, lényegi tartalma a városi létbe kényszerített identitásnak.

Magára az *etnicitásra* nem lehet ráfogni, hogy a társadalom *politikai identitásának* meghatározó körülménye lenne. De tény, hogy a kulturális és területi hátrányokban, döntéshozatali egyenlőtlenségekben, jogi-igazgatási és participációs (részvételi) tagozódásban ma már benne rejlik nem is kevés „kulturális hagyaték”, amely az etnikai konfliktusok történeti örökségéből, az etnikusan átélt identitásból maradt meg és lett új identitástudat részévé.

Az etnikai és a lokális társadalmi csoportok az önrendelkezés igényét, az asszimiláció visszautasítását és a diszkriminációs politika elvetését sokszor mint *hatalomkritikát* fogalmazzák meg. Ezért sem tartom lehetetlennek, hogy éppen mert az önkormányzati szabadságjogok túlterheltek a formalizált és a hatalmi érdekszférába „becsatornázott” megoldásokkal, a közeles jövőben az etnikai szféra lesz az, amelyben a politikai aktivitás a hatalom elleni út legközvetlenebb szorosát fogja megtalálni, s ezen az úton az etnoevolúció a maga dinamikus erejével hatolhat be a napi politika világába. Sajnos, nincs rá garancia, hogy békésen, toleránsan, kulturáltan tesz majd. A legkevesebb, ha azt adja majd vissza, amit a nemzetpolitikától kapott... (A politikai élet jelenségeinek „etnizálódása” volt Gombár Csaba vitaindító dolgozatának témája abban a vitában, melyben a biopolitikától a rendszertipikus kulturális örökségekig, a joghelyzettől a szociálpszichológiai készletekig számos résztema elemzésre került - bővebben lásd Gombár 1995, 1996).

Hosszas elemzés tárgya lehetne, miként is volna lehetséges „újrapolitizálni” az etnikai szférát, a civil társadalom talán legmélyebben érdekelt tartományát, s milyenfajta veszélyekkel járhat ez akár az állam részéről, akár a pártok, kisebbségi érdekképviselők, akár maguk az etnikai csoportok révén. Régi kérdés ez: annakidején, midőn az etnikum mint „nemzetalkotó” elem vált fontossá az európai reneszánsz gondolkodásban, s méginkább talán egy fél évezreddel később, „a fajok századában” már megfogalmazódott, hogy pusztulhat maga az állam, de ez „korántsem vonja maga után nemzetiségének pusztulását...” - írja Gumplowicz 1883-ban. Tehát immár egy évszázada is megfogalmazódott, hogy éppen a nemzetiségek harca alkotja a *nem egységes nemzeti államok* életének szükségképpen tartalmát, s épp az etnikusan meghatározóvá válni törekvő társadalmi-politikai erők ellenében van szükség az etnikai identitás kialakítására, őrzésére, továbbadására. „A nemzetiségek részéről a harc kezdeményezése és folytatása szükségszerű... A modern kultúrállam mindazonáltal nem tehet egyebet, mint hogy a nemzetiségek ellenállásával - a szabadságot szögezze szembe” - írja ugyanő. S valamiképpen mégiscsak előre láthatott bizonyos folyamatokat, ha a későbbiekben is a nemzetiségek elleni elszánt küzdelmet vállalta a Duna-tájon minden monarchikus hatalom. Ugyancsak ez volt ütközőpontja a liberális és konzervatív nézeteknek, a kiegyezésnek, a századvég politikai pártprogramjainak, a tanács hatalommal bevégzett háborús és polgári demokratikus korszaknak. Ugyancsak a modernség és a politikai konzervativizmus, a nemzeteszmé és az internacionalizmus ütközött meg az első világháború után, a revans-szellemiség volt táptalaja a két világháború közötti ideológiáknak és az államvallásnak, az antiszemitizmusok és nemzeti-nacionalista türelmetlenségek egész hazai történetének, a magyar fasizmusnak, a háború utáni „rendezés” kitelepítési és áttelepítési örököseinek, stb. /Csak egyedül Somogy és Tolna megyékben húszezernél több névváltoztatási kérelmet adtak be az évszázadok óta ott élő svábok, hogy elkerülhessék az erőszakos kitelepítést a második világháború utáni etnikai tisztogatás (1945-49) idején. S maguk az események korántsem értek véget a szimbolikus „tisztogatással”, hiszen a „svábok”, „rákok”, „tírpákok”, „bunyevákok”, „tótok” elleni korszakos uszítások meg-megismétlődtek a legkülönbözőbb rejtett formákban, a kisebbségi nyelvtanítás lehetetlenné tételétől a mesterségesen fenntartott „nemzetiségi szövetségekig”. De közismert, hogy nem „a magyar” az egyetlen nemzetcentrikusan gondolkodó náció ebben a régióban, megtették a magukét a szlovákok, a ruszinok, a csehek, a szerbek, s a többiek is - egészen a romániai „homogenizációs modernizációig”, a szlovák vagy ukrán nyelvtörvényig sorolhatók a közeli példák. Holott az emberiség történetében ilyen viszonylag rövid szakasz jelent az a kor, amelyben az „etnikusan, nyelvén homogén nemzetállam volt az ideál, a társadalom szerveződésének modellje” (hozzávetőleg 1750-1920 között) - mutatott rá W.H. McNeil (1986, utalja Hofer, 1991).

A nyugat-európai áttekintő elemzések szerint az etnikai-kisebbségi csoportok mind Európában, mind a világ más tájain kisebbségi, területi vagy kulturális *autonómiát* élveznek. Többet vagy kevesebbet - amennyit megkaptak vagy kiharcoltak maguknak. A kisebbségi kérdés az első világháború után európai probléma lett, a második világháború után pedig világprobléma, a globális kérdések egyik legjelentősebbike (Bíró G. 1995; Cobban 1969; Glatz 1992; Knight 1982; Orridge - Williams 1982; Rokkan 1980; Smith 1982; Williams 1984).

A kisebbségi és az etnikai identitások erőssége, megnyilvánulása persze nem egyformán nyugtalanítja mondjuk Namíbia, Kuba vagy a volt Jugoszlávia kormányait és népeit, az oroszokat, az arabokat vagy a franciákat. Olyannyira nem, hogy a nemzetközi szervezetek számos soknemzetiségű ázsiai vagy soktörzssű afrikai országot nem is tekintenek etnikailag problematikus vidéknek, mindaddig, amíg valóban politikai problémává nem válnak. Az olvasó itt elég, ha fölidézi magában az elmúlt évtizedek helyi konfliktusait, melyek megjárták a világsajtót: az arab országok ellenségeskedései, a zsidó-palesztin háborúskodás, Irán polgárháborúi, a bolgár-török határviszály, a koszovói albánok konfliktusai, a nyugat-európai szeparatizmusok robbanásai Írországon, Franciaországban és Spanyolországban, a szárdok vagy korzikaiak, bretonok vagy baszkok földjén - a világközvéleményt mindaddig nem foglalkoztatták, míg nemzetközi terrorizmus vagy helyi etnikai-törzsi háború nem lett belőle.

A kisebbségi lét nemzetközi jogi biztosítékai pontosan meghatározott etnikai szférákra terjednek ki. Nyugat-Európában például Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Spanyolországban, Itáliában (és sorolható még) természetes és történelmi gyökerű etnikai tagoltság érvényesül. Mindenütt megvannak jogi, politikai képviselői, gazdasági, idegenforgalmi (stb.) föltételei annak, hogy az egymástól tradicionálisan különböző etnikai csoportok regionálisan is elkülönüljenek, több-kevesebb szuverenitásban éljenek az adott országhatáron belül, az „anyanemzet” tagjaiként, joghátrányok és elnyomatás látványos jelenléte nélkül.

Kelet- és Közép-Európában azonban meglehetősen nehézkes az etnikai csoportok területi vagy kulturális elkülönültségét biztosítani. Ennek egy sor történelmi oka van, a legfontosabbak közismertek. Kiemelendő, hogy a régiókra jellemző etnikai sokszínűség legjobb esetben is csupán *alanyi jogon* teszi lehetővé az *etnikai hovatartozás* biztosítását. Személyi autonómiára, származási hovatartozástudatra igényt tarthat ma már bármely magyar állampolgár - de területiális identitás megfogalmazására, jogosan átélt csoportszuverenitásra nincs mód, s főképpen nincs legitimált gyakorlat. Pedig „nemzetiségi” csoporttudat, lojalitás, politikai és történelmi önkép nélkül, illetve eredetfogalom vagy sajátos integráció nélkül nem létezhet „mi”-tudat, sem pedig etnikai-kulturális társadalmi rend.

Elgondolásom szerint a mai Közép- és Kelet-Európa korszakos gondjai között ez az egyik legnagyobb. Nemcsak azért, mert időről-időre helyi viszályok, polgárháborúk, faji-nemzetiségi gyűlölködések robbannak ki. Hanem inkább azért veszélyes a nemzetiségi-kisebbségi drámák újramegjelenése, mert egyre inkább érzékelhető, mennyire pusztul, miként öntudatlanodik és veszíti el én-tudatát a nem domináns etnikumok sokasága, s ezzel együtt megszűnik azzá lenni, ami, megszűnik hagyományozója lenni etnikai tudatának, átadója lenni szuverén kultúrájának, szokásrendjének, értékelveinek. Kérdés persze, hogy valóban megszűnik, vagy csupán látens állapotba kerül, „elalszik”, illegalitásba szorul...?

Napjaink Kelet-Európájának egyik legerősebb törekvése, hogy fölzárkózzon Nyugathoz, elérje a nyugati gazdaság és gazdagság kívánatos szintjét, az élet minőségét és a jövő reményeit is vonzó magasságba emelje. Az európai Kelet és Nyugat pedig talán sohasem volt még ilyen távol egymástól. S a följajzsi-történelmi távolság pusztán említése azt juttatja eszünkbe, mily régóta van etnikai kisebbség Európában: az ember azt hinné, hogy a nemzeti-

ség fogalma a 19. századi függetlenségi harcok nyomán, a népfelszabadítás lázában keletkezett, s arra szolgált, hogy öntudati, származásfolytonossági alapon megkülönböztethesse magát minden kisebbségi polgár. Holott a territoriális nemzettudat, a politikai társadalomként tételeződés már megjelent a Karoling-kori Frankhonban, a még régebbi kínai, mezopotámiai, egyiptomi vagy inka birodalmi gondolkodás kezdeteinél.

A politikai „nemzet”-fogalom egyetemes történetéről és a fogalmi-terminológiai gondokról számunkra talán legérvényesebben Szűcs Jenő szólott az elmúlt évtizedben (olykor Bibó Istvánnal, olykor helyette is). A nemzet-fogalom és a nemzeti tudat előzményeiként értelmezte a *nemzetiségi csoporttudat* szocio-pszichikai jellegzetességeit. Szerinte a politikai gondolkodás, a társadalom- és történetiszemlélet a 18-19. században vett olyan fordulatot, amelyben a nemzetfogalom határozott (standardizált) jelentést kapott, a „nemzet” társadalmi, politikai és kulturális értéktartalmak hordozója, sőt összegzője lett. A nemzeti szuverenitás és a nemzeti társadalom fogalmát azonban jó ezredévvél megelőzte annak az *integrációs képletnek* megjelenése, amely a *nemzetiségi csoporttudat* jelenségén alapult. A törzsi vagy prefeudális-barbár etnoszociológiai egységek presztízse, szereptudata, önképe, sőt olykor elhivatottsága is megvolt már azelőtt, hogy a középkorban a nemzetiségi csoportok fúzióra léptek volna a rendi és politikai szférával. A nemzetiségekből a kialakult feudalizmus folyamán, az újkor századaiban lettek a franciák, a spanyolok, az olaszok, a németek és az angolok. A nyugati fejlődéstől azonban eltér a keleti és az északi régió megkésett fölzárkózása: a csehek, a lengyelek, a magyarok, a dánok, a svédek vagy a norvégek archaikusabb, organikusabb prefeudális-barbár struktúrából jöttek, de a szimbolikus eredetközösség, a régi törvény és a szokáshagyományban átörökölt jogrend náluk éppoly integrált és egységes volt, mint a nyugati népeké. A 11-13. században viszont a keresztény-feudális tudatvilág, amely a „gentilis” etnikai tudattal gyökeresen ellentétes minőségű és kategóriarendszerű volt, széttagolta, lerombolta ezt az immanens rendszert, s a „barbár mi-tudat” elhomályosítására, betiltására, büntetésére törekedve hozzájárult a hagyományközösségek (fiktív származási- és vérközösségek) széteséséhez (Szűcs 1984:327-387. p.).

A nemzetségi tradícióközösség, a szimbolikus összetartozástudat és a nyelv etnikus elemeinek politikai alárendelése azonban a mi régióinkban sem lehetett totális. A klan-ok, a nemzetségcsoportok politikai tudata, a csoportlojalitás és az etnikai egzisztencia hagyománya megmaradt az eredettudat szuverén szintjén. A kultikus tradíciókban, a családszerkezeti sajátosságokban, a nyelvben, a települési szokásokban és az etnikai szimbólumokban szinte mindmáig kimutatható a kontinuitás. Az etnikai folyamatoknak csupán kerete és külső föltétele a politikai szervezet és az uralmi gyakorlat - de nem lényegi meghatározója. Még azok az etnikai csoportok is őrzik származástudatuk és etnikus-szubkulturális jegyeik bizonyos hányadát, amelyek a vérségi és társadalmi integrációban elvesztették homogén egységüket. A nomád despotikus rendszerek éppúgy nem tudták alattvalói egységgé kovácsolni a leigázott etnikumokat, ahogy a modern, huszadik századi államok sem képesek erre - identitást sem fölvenni, sem kölcsönadni, sem hatalmi erővel elterjeszteni nem könnyű.

Mindazonáltal az etnogenetikai és etnopszichológiai kutatások számára mindmáig átláthatatlan maradt, miként tudja az etnoszféra megszervezni önvédelmét a mesterséges politikai-hatalmi integrációk ellen. Az ősi eredetközösség hite (amely az etnikai tudatot fenntarthatta), megmaradt Európa népvándorláskori története idején, amikor a „gentilis” csoporttudattal már nem, a nemzeti tudattal pedig még nem lehetett számolni. S nagyon jellemző, hogy az európai nemzetiségek feltűnése előtti évszázadokban (a 8-13. században) földrészünkön sok száz kis „tartományi nemzetiség” alakult ki, s e tagoltság szinte mindmáig független maradt a birodalmak és országok határaitól, uralkodóitól, felekezeti, társadalmi és politikai szerkezetétől.

Annál is inkább érdekes ez az archaikus nemzetiségi tagoltság, mert a 19. században, midőn a gyarmatbirodalmak újrendeződése szinte átstrukturálta Európa hatalmi-uralmi, társadalmi-szerkezeti és identitás-térképét, megjelent a szaktudományok fogalomtárában az *etno-politika*, mint a nagyhatalmi fennsőbbiségtudat és a romantikus nemzettudat eszköze. A törzsi és a nemzetiségi struktúrák közé már a nyugat-európai történeti fejlődés is éles és félreérthetetlen cezúrát vont. Az etnoszociológiai „mi”-tudat sajátos formáiról a számos etnikumot nemzetté integráló politikai gondolkodás nem óhajtott tudomást venni.

Korunk etnikum-felfogásainak kétségtelenül részévé vált (különösen Európában), hogy a népképződés tudati vetületeinek sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, mint a népegyeségek komplexitását, nemzetté válását előszeretettel hangsúlyozó múlt századi gondolkodás, mely kifejezetten mítoszt képzett az etnoszociológiai jegyek „közös nevezőiből”. E torzítás nemcsak ma szembeszökő, hanem a haladottabb 19. századi társadalomtudományban is kritikusan elemzett volt. Elegendő itt Henry Sumner Maine „*Az ősi jog*” című alapkijelentésére utalni (1861, aki éppen azt a szemléletmódot vette kritika alá, amely túlságosan elégedett volt az etnikumok parlamentáris, demokratikus kezelésével. Maine a (ma már klasszikusnak dicsért) angol parlamentáris gyakorlatot természetjogi elven bírálta. Véleménye szerint a gyarmatbirodalom fönntartásának korszakos gondjait a kortárs jogtudomány nem kezelte kellő toleranciával. Kimutatta, hogy a római 12 táblás törvények idején a „*Ius Gentium*” a napi joggyakorlatot ténylegesen meghatározta: a leigázott népek kezelésében alapvető fontosságot tulajdonítottak a népek szokásjogának, az etnikai tradícióknak, még akkor is, ha makacs nemzeti érzés és az idegen népek elleni szenvedélyek akkor is túlfűtöttek voltak olykor. A római és a barbár tudatvilág egymástól idegen politikai kategóriarendszere is lehetővé tette, hogy az uralkodó hatalom jóváhagyásával a közösségi csoporttudat megőrizhesse organikus természeti és történeti sajátosságait. Hiszen ezektől megfosztva várhatóan nagyobb helyi ellenállásba ütközött volna minden politikai és gazdasági fennhatóság. A leigázottak szokásjogának ismeretében és törvényi védelmével viszont a központosított hatalom akadálytalanul fönnttarthatta leigázó rendszerét (Maine 1988:19-80. p.).

Maine úgy vélte, hogy a parlamentáris demokrácia rendszere intoleráns a leigázottak szuverenitása szempontjából. Felfogását az erősítette, hogy az ókori Róma „*populus Romanus*”-a nem valami organikus természeti vagy történeti képződmény volt (nem a mai értelemben vett etnikum vagy nemzetiség), hanem *politikai társadalom*, amelynek identitás-ismérvei inkább jogi, politikai, társadalmi és kulturális jelenségek voltak. Ebben az értelemben az antik társadalom- és államfelfogás jellegzetesen „*kozopolitika*” politikai szemlélet volt, melyet a kereszténység nyelvi és uralmi univerzalizmussal haladott meg. A „*populus Christianus*” fogalma leértékelte a nyelvi, tradicionális és vérségi kötelékeket, amivel nemcsak spirituális egységet teremtett, de elmaszatozta a természetes hovatartozást, a csoportkötelékek rendszerét. A római *res publica*-felfogás nem politikai köteléknek vagy tágabb népi keretnek tekintette a népképződményeket, nem a mesterkelt társadalmi egységet tartotta fontosnak, hanem az eredet, a nyelv és a tradíció egységét. Nem az etnográfiai értelmű „*natio*” volt a tiszteletben tartott sajátosság, hanem az, hogy azonos eredetű sokaság egyben politikai-jogi szervezettségű is.

Kétségtelen, hogy az etnikai és a politikai szférát szuverén egységnek tekintő antik felfogás egy sajátos barbár etnoszociológiai struktúrát tükröz, amit a kelta, a gót, a frank, az alemann, a burgundi, a longobárd, stb. történetfelfogásban is meg lehet találni. A különféle népvándorláskori népekből és törzsekből integrálódott politikai rendszerekben is megvannak nyomai az „új uralomképződésnek”, az eltérő etnikai tradíciók egybeolvasásának, az etnikai és politikai identitás-keretek átstrukturálásának. A többnyire erős monarchikus hatalom a szociális széttagoltságot a fegyveres szabad elemek súlyának növelésével engedélyezte: meg-

maradhatott a nép eredet- és hagyományközösségének etnikai csoporttudata (absztrakciója, olykor szakralizációja), ha a politikai uralom iránt lojális volt, illetve ha a jogközösséghez (a „népjoghoz”) tartozás elfogadása normatívvá válhatott. A „közös jog” etnikai kötőerőt, identitás-bázist jelentett, a hitvilág elemei is lehettek etnikai specifikumok, s a szokások (normatív etikai hagyományok) is szociális összetartó erőt termeltek ki (Szűcs 1984. 327-387. p.).

Ez a rendszer nem kevés *etnocentrikus népcsoportfelfogás* keletkezését eredményezte. A modell azonban biztosította a politikai tudatformák uralkodói kontrollját, a kézbentartathatóságot, a csoporthoz tartozók politikai és társadalmi öntudatát, védettség-élményét, lojalitását is. Jelzem itt: a nemzetiségi kérdések több könyvtárnyi irodalma lehetetlenné is tenne valamiféle rövid fogalomtörténeti vázlatot. Földünk mintegy kétszáz államában kétháromezer nép lakik, s az országok kilencven százaléka soknemzetiségű. Ha itt nem tekintem az Afrikát lakó körülbelül 1600 népet, sem Ázsia etnikai tarkaságát, csak Nyugat-Európában is negyven nép történetét kellene fölvezetnem. Úgy vélem azonban, az európai kisebbségi-nemzetiségi hagyomány szempontjából megkerülhetetlen az antik felfogás érintése. Az a kérdéskör, melyet Bibó István, Jászi Oszkár, Hajnal István az európai civilizációtörténet különféle értelmezéseiből fölmutatott, számomra azt jelzi, hogy mai etnikai identitáskérdéseink „csupán” ismétlődései az antik kérdéseknek, válaszaink pedig rendre méltatlanul alatta maradnak a régi válaszoknak. Márpedig Kelet- és Közép-Európa igyekeve, hogy Európához tartozzon, ma épp ezeknek az ősi kérdéseknek megválaszolásától függően lehet sikeres vagy kudarcos.

Az archaikus mintákról tehát példázatként szóltam. A nemzetiségek és etnikai identitáscsoportok mai szabadságfeltételei éppúgy tértől és időtől, uralmi rendszerektől és hatalmi módszerektől, gazdasági és politikai tagoltságtól, konkrét térségi és interperszonális kapcsolatrendszerektől függenek, ahogyan az ókorban. Most is az a főkérdés: tagjai vagy részesei a modern államoknak az etnikumok, s integráltak vagy asszimiláltak, uralkodók vagy elnyomottak, perifériára szorultak vagy főszerepet kapnak a társadalmi változásokban. S úgy vélem, Kelet-Európában a társadalom gazdasági, politikai tagoltságát évszázadok óta úgy rajzolja meg magának a politikai hatalom, hogy csöppet sincs tekintettel a térségi és etnikai, táji és etnokulturális tagoltság történelmi tényeire. Látnivaló, hogy Nyugat-Európát sem kerülték el a nemzetiségi-etnikai viszályok, sem a 19., sem a 20. században. S a nyugati etnoregionalizmus épp arról tanúskodik, hogy messze nem megoldott a helyzet abban a nagyrégióban, ahol ma már látszólag viszonylag homogén politikai nemzetek élnek együtt (a németek és az angolok például). Miért ne kellene hát a mi régióinkban ezerszer intenzívebben keresni az etnikai önállóságok, a megbékélések, a kiegyezések és együttműködések új korszakának föltételeit.

Ez új korszak tudatos tervezése talán az egyik legfontosabb föltétele annak, hogy az Európához tartozást tőlünk Európa vagy a világ népei komoly törekvésként elfogadják.

Az etnikai identitás mint nemzettudati problematika az elmúlt évtizedekben ismét nemzetközi hangsúlyt kapott. Az etnoregionalitással kapcsolatos elemzések két alapvető nagy csoportja egyrészt nemzetfejlődési-államnemzeti aspektusból, másrészt identitás-jellegű mozgalmi aktivitásból hozza illusztrációit. Itt, igen vázlatosan, és régióink terén belül maradva igyekszem ezeket ismertetni.

Európai államnemzet, kultúrnemzet és etnikum

Az *államnemzet* egyenrangú polgárok megegyezései közösségét, állampolgári viszonyát és identitását jelenti a nyugati világban. A feudális államszerkezetekben a népesség igen tarka és meglehetősen szétagolt volt évszázadokig, s a társadalom ön-identifikációja nem a kulturális vagy etnikai sokszínűség alapján képződött meg, hanem a gazdasági és politikai rétegződésben jelentkezett. A középkori gazdasági és szociális szétagoltság a politikai partikularizmus sokféle formáját jelentette. A tartományi és fejedelemségi önkormányzatok azonban a közös nyelv és a kultúra azonossága alapján tartották számon alattvalóikat. A nyelvi dialektusokat sokhelyütt kifejezetten üldözték, használatukat tiltották, s ezt a törekvést a „hit univerzalizmusa” és a „cuius regio, eius religio” szemlélet nyelvközössége (sőt: nyelvi diktatúrája) is segítette. A nagy birodalmak „központi” szerveinek befolyása a rendi nemzet kialakítását célozta: a moszkvai dialektus elterjesztése a nagyorosz birodalomban, az Ile-de-France nyelvi terrorja Frankhonban egyaránt a fejedelemségi önkormányzatok, a kisebbségi kultúrák és identitásminőségek eltörlését, fölmozsolását vette tervbe.

A nemzetet fogalmi jegyek, képzetek és feltételek összessége tette szimbolikussá. A születési hovatartozás azonban a nemzetgazdaságok modernizálódása idején „érdektelenné” vált, a nemzeti piacok és a világpiac kialakulása pedig a társadalmi hovatartozást nem származási, hanem üzletképességi alapon, a polgári kötelek és piaci jelenlét normái szerint mérte. A soknyelvűség, a kereszténység szerint büntetésként kiszabott „bábeli nyelvvizsga” az újkorban már életviteli akadályá vált.

A polgári hatalom elkülönült intézménykénti térnyerése, a laicizálódás lehetősége és az államhatalmi ágak elválasztásának technikája új intoleranciát ébresztett az uralkodókban: az államvallás helyett a felvilágosodásban már az államnyelv lett a polgárjog és az identitás-meghatározás egyik feltétele, s a nyelvpolitika az államnemzetté, majd a politikai nemzetté válás első eszközévé lépett elő. Olyannyira, hogy minden nagy kultúrkörben a kisebbséggel szembeni *intoleráns viselkedés* vált normává. A mohamedán állam elnyelte a nem mohamedán kisebbséget, a keresztény hatalom a nemkeresztényt, a katolikus a protestáns kisebbséget (és viszont). Az állami beavatkozással szemben az újkortól napjainkig folyamatosan a felekezeti iskolák voltak például a nyelvi-kisebbségi kultúra és az etnikai identitástudat megőrzői (erre a huszadik századi Bretagne-ban ugyanúgy találunk példát, mint a kétszáz év előtti Erdélyben vagy Skóciában).

Az államnemzet polgárjogot szabályozó úrhatnamságával ellentétben a polgári fejlődésben igen elmaradt Kelet- és Közép-Európában a *nyelvi-kulturális nemzet* alakult ki. A lassú polgárosodás szinte napjainkig konzerválta a származási és kulturális közösségek, a nyelv és a jellem meghatározó jegyeit. Megesett persze Nyugat-Európában is, hogy nyelvi és kulturális érdekkülönbségek miatt politikai nemzetek ütköztek meg (elég itt Elzász német vagy francia jellegének vitáira, vagy a tiroli kérdésre utalni), de a kelet-európai állapotokban sokkal jellemzőbb a brutális hódítás, az erőszakos asszimilálás és a tudatos nemzettelenítés gyakorlata, mint Nyugaton. Az alapkonfliktus: az *identifikáció* és annak *politikai legitimálása* azonban úgy állandósult, hogy a nyelvi és az etnikai tagolódás ritkán találkozott a nemzeti és az országos határokkal, érdekekkel, a perszonális és a közösségi identitás elvált a nemzetitől.

Renan híres tézise szerint „egy nemzet léte - nap mint nap megismétlődő népszavazás”. A nemzeti hovatartozás, a közösség tudatos vállalása azonban nem valami mitikus kapcsolat. A nemzeti érzületet épp az intellektusnak kell kordában tartania. Az idegenektől való elhatárolódás, a „mi” és az „ők” merev elválasztása egészen a 18. századig csak másodla-

gosan volt fontos, hiszen a vallásokra, rendekre, lokális csoportokra oszlott emberiségnek nem volt szüksége a csoport-emóciókon és etnikus önmeghatározásokon túli abszolutisztikus ideológiára. Azonban a 19. század óta a nemzetiségiség érzelmi patriotizmust szült, indulatos nacionalizmust hívott létre, a faj és a népszellem szubjektív mítoszt, amely már nem feltétele, hanem következménye volt a politikai-állami integrációknak, a társadalmi struktúrának és a territoriális önmegkülönböztetésnek.

„A modern nemzet történelmileg konstituált érdekközösség és belső társadalmi érdekellentétek komplikált képlete” - írja Szűcs Jenő. Az összetartozásukat illetve elkülönültségüket hangsúlyozó „mi”-csoportok azonban épp a politikai lojalitások hiánya miatt nem érdekegységet alkotnak, hanem a rejtett társadalmi konfliktusok tartóssá válását biztosítják. S ha etnikai konfliktus robban ki valahol, ott bizonyára régtől való érdekkülönbségek lefojtott indulatai szabadulnak el. „A kérdés azonban az, hogy függetlenné lehetnek-e azok a nemzetek, amelyek nemzeti voltak tudatában vannak és gazdasági, valamint kulturális fejlődésükkel, szabadság után való vágyakozásukkal és érte való küzdelmükkel a politikai függetlenség lehetőségét igazolják” (Masaryk 1935. 87-92. p.).

A politikai önállóság és az etnikus önmeghatározás is elsősorban azok számára fontos, akiknek hiányuk van belőle. Az etnikumok emitt a gazdasági-piaci szerepvállalásra, amott a nyelv archaizmusaira, másutt a kisebbségi elit-szerepre vagy születési előjogokra hivatkoznak. A kisebbségi, etnikai vagy területi alárendeltség, az elnemzetlenítés és a *kultúrafosztás* minden abszolutisztikus állam és nemzetiségi csoport között folyamatos *konfliktusviszonyt* szül.

A politikai társadalom kialakulása a rendi államban, a nyilvánosság megteremtése a polgári kormányzatok ellenében viszont már azt jelezte, hogy a történetileg kialakult államkeretek között megnövekedett azok száma, akik szuverén közösséget látnak maguk körül. E *szimbolikus közösség* (Anderson) védelmére kelt életre a XIX. században a nacionalizmus is, mint az eltérő társadalmi-etnikai-kisebbségi csoportokat polgári jogaiban korlátozó uralkodó eszme. A nacionalizmusnak pedig terméke és eszköze lett a nemzetfogalomhoz kapcsolt ideális modell: az államnemzet.

A legtöbb XIX. századi nemzetfelfogás szerint a nemzet történetileg kialakult intézményekre épül, az országok egyéneinek szabad hozzájárulásán alapul, s nem faji vagy nyelvi szempont határozza meg, hanem lakosságának területi önrendelkezése. A nemzet mibenlétét és a kisebbségekkel, nemzetiségekkel való viszonyát a szuverén államiság más hívei azonban nem így látták, hanem a nyelv, a kultúra, a szokások összeforrott egysége alapján, s az állam-nemzettől megkülönböztetve kultúrnemzetnek hívták. A nemzeti egység szimbolizálása akár a rousseau-i népszuverenitás elvével, akár a hatalmi-gazdasági elit legitimálásával, akár a történeti tradíciók szorgalmazásával is történhet. A cél azonban minden esetben az identitásmodell szolgáltatása vagy kötelezővé tétele volt.

A politikai gondolkodásban és gyakorlatban azonban nemcsak engedelmeskedési hagyomány létezett, nemcsak a patriarchális állam „jóságának” feltétel nélküli elfogadása, hanem polgári liberalizmus identitásfelfogása is, amely nem óhajtotta az állam mindenhatóságát politikai értéként elismerni. A francia és az angol államnemzet mellett például a XIX. században, amikor még nem történt meg a német egyesítés, hiányzott az államkeret, amely jogi és uralmi feltételeket teremtett volna. Megvolt viszont az írott nyelv és a kultúra alapján kialakítható „kultúrnemzet” alternatívája, megvolt a klasszikus német filozófia liberális demokraciá-elmélete. S ezek mélyen megalapoztak olyan eszméket, mint a tradíciók őrzése, a szellemi közösségek pártolása, a „népszellem” erősítése, a kényszerektől mentes állam kialakítása, az egyén önkényről való védelme, stb.

Kitűnő példát hoz erre a folyamatra az északi országok számos etnológusa és antropológusa. A nemzeti kultúrák mai kutatói a kollektív tudatok, a nemzetképek, a hagyományok tömegtermelése és a nemzeti jellemvonások elemzése alapján bizonyítják, miként kerül előtérbe a tájszeretet, a „közös paraszti örökség”, a nemzeti történelem és a művészetek pártolása azokban a korszakokban, amikor csökkenni kezdenek a tradicionális életkörülmények megtartásának feltételei és foszladozni kezdenek az etnikai kötődések. A *kultúrnemzet* „ébredése” tehát nemegyszer *válságtermék*. A nemzeti ideológiák és a pozitív töltésű nacionalizmusok például a walesiek körében olyan új identitástudat megerősödését eredményezték, amely nélkül ma nemcsak a helyi, hanem az angol, az angolszász, a francia és más északi kultúráképek is szegényesebbek lennének. Wales népe nem lett politikai nemzetté, de a 18-19. századi revival-mozgalom hatására olyan kulturális öntudatosodás ment végbe körükben, hogy szinte máig kulturális és önismereti igény maradt meg náluk (Morgan 1988. pp. 180-261.).

A nemzeti érzés olyan túlzásairól, mint a fasizmus, itt nem lehet érdemben értekezni. Fontos azonban, ahogy az államnemzetek nemegyszer kultúrnemzeti csoportok szervezeti keretét jelentik, s a nacionalizmust mint téves tudatot, ideológiai konstrukciók és irracionalista tettek fogalmát nem lehet szűkkeblűen meghatározni. A *nacionalizmus* - mint identikus szervezőeszköz - nem 19. századi jelenség, bár a nemzeti önbizonyítás szándéka sokhelyütt kétségtelenül akkoriban volt a legerősebb. De a harmadik világban, Kelet-Európában és némely nyugati országban is túlélte a századfordulót, újra végigsétált Európán, s a hazafias hullámok angol vagy amerikai példái az elmúlt években is jelezték, hogy a nemzeti érzés a kulturális önmeghatározásban is fontos szerepet kap (Martinussen 1986:101-113. p.).

Az osztálykultúrák és részkultúrák antropológiai elemzése szerint a nacionalizmus nem pusztán ideológiai alakzat, mint a liberalizmus vagy a fasizmus, hanem kulturális tényezők összegződése, képzeletbeli politikai közösség megnyilvánulása. Belső korlátozottsága, szuverén értékrendje éppoly merev, mint a kisebbségi védtelenség tudata. A kisebbség azonban létező (de legalábbis latens) közösség, szemben a nacionalizmussal, amely úgy hoz létre „nemzeti öntudatot”, hogy nincs mögötte még képzeletbeli nemzet sem (Löfgren 1988:149-153. p.).

Persze a nacionalizmusnál - mint minden más izmusnál - a kultúrán és a szerves hagyományon túllép a hegemonia, a hatalom és a politikai befolyás megragadásának fő eszköze. A többségi és a kisebbségi identitások és érdekek ilyenén felfogása lehet helyénvaló, de kimaradt belőle az a tapasztalati tény, hogy az egyéni és a csoportos érdekek nem mindig ragadhatók meg a társadalmi aktorok magatartásában, vagyis az *identitás reprezentációjában*. A nacionalizmusnál az erőszakos cselekvésen van a hangsúly, a kisebbségi vagy mássági csoportokat gúzsba kötő eszközökön és terheken. Arra pedig igen nehéz bizonyítékokat találni, hogy például egy nemzeti állam a maga „nemzeti eszközeivel” vagy homogenizáló kulturális hatáseggyüttesekkel miként nehezedik „demokratikusan” kezelt kisebbségeire. Ugyanilyen nehéz arra választ találni, hogy egy kultúrnemzet miképp tarthatja meg etnikai csoportjainak egzotikus kultúráját, a lokális identitáscsoportok (relatív) érintetlenségét - miközben mégiscsak nemzeti egységben gondolkodik.

Mindezekre azért tértem ki itt, mert az etnikai-regionális identitástörekvések elemzésénél az államnemzetek és a kultúrnemzetek sajátosságait a komplex kultúrák elemzése nélkül, pusztán az uralkodó állameszmék és államszervezeti gyakorlat alapján szokták megkülönböztetni. Tény, hogy a társadalmi munkamegosztás nagyrészt a kultúrák szabadságától, a tudás társadalmi tagolódásától, a lokalitás saját minőségeinek elfogadásától is függ, nemcsak a nemzeti történelmek folyamatától. De sajátos, hogy a nemzeti mi-tudat kialakítása, az állam-

nemzeti vagy kultúrnemzeti önmeghatározás sosem a „bennszülött népek” önmeghatározásainak összegzéséből származik, hanem valami olyasféle sűrítmény, aminek alkotóelemei alig megnevezhetők.

Engedtessek meg itt csupán egy hazai történeti példára utalni: midőn a nemzetiségi törvény előkészítési munkálatai időszerűvé váltak 1861-ben, a nemzetiségi képviselők kifejtették, hogy „a románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertetnek el s ezeknek összessége képezi Magyarország politikai nemzetét”. Az 1868. évi törvényjavaslatban pedig már így áll: „a magyarok, románok, szerbek, szlovákok, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítottak”. A magyar politikai nemzet fogalma körül zajló vita persze Szent István óta dúl, s már akkor sem alkotott egyfajú és egynyelvű népet vagy nemzetet a magyarság. Hanem inkább az uralkodó házhoz vagy sorsközösségi állapothoz illeszkedően volt „magyar” vagy hun, szittya vegyes etnikumú...

Az ilyen típusú szociális vagy eredet-identitás jobbára olyasfajta társadalmi-kulturális elemeket hordoz, amelyek mélysége megkülönböztető tudást jelent a más etnikumok fölismerésében és az „én” öndefiníciójában, gyakorlati cselekvéseinek motivációiban. Ez a reflexív és önreflexiós identitás-szint a szociális vagy történeti emancipációban kap igazán jelentőséget, karöltve különböző szerepidentitásokkal, csoportidentitásokkal, értékelő tudatokkal és minősítésekkel, emblematisztikus gesztusokkal vagy ideologikus besorolási manőverekkel. Vagyis olyan antropológiai és történeti értékük van, amely mint minta, program egy hierarchikus struktúra része, s amelynek mint pszichikus jelenségnek a közösségi-nemzeti-társadalmi szcenáriókban van kiemelkedő szerepe. Amennyiben ezek az identitás-elemek megmerevednek, aktualizációjuk megsérül, általánosítódnak, idővel identitásválsághoz vagy identitás-visszavonáshoz is vezethetnek. Az önmeghatározási és önazonossági eszközök (mint a társas tudat, a nyelv, a szolidaritás, az értékrend, az odatartozás céltételezése, stb.) a nemzeti szintű konfliktusok esetén (mint például a magyar Trianon-felfogások és Trianon-revíziós megnyilatkozások számos példája mutatja a kilencvenes évek elején) alapelemeivé válnak egy egydimenziós létfelfogásnak, bázisává lehetnek egy etnocentrikus szemléletnek, önértékelés-zavarnak és indulati eszközökként szolgálhatnak a történelmi-politikai revansokhoz (lásd ezekről bővebben Bibó 1986; Cohen 1989; Erikson 1975; Esser 1980; Habermas 1989; Martinussen 1986; Mucchielli 1985:9-59; Pataki 1989:24-35.; Rezsőházy 1986:34-47. p.).

A magyar történeti nemzet- illetve nemzetiség-meghatározás tehát nem egyedi jelenség, a világtörténet elmúlt másfél évszázada tele van e kérdést övező bizonytalansággal és jelentésváltozással. Az európai polgári forradalmakat követő átalakulás egyik alapvető célja volt, hogy az államhatalmat birtokló erők kezükbe vegyék a nemzetmeghatározást, a nemzetfogalmat pedig kiterjesszék uralmi színterük egészére, beleértve az egyén önmeghatározási terét is. Az „egy nép, egy terület, egy ország” elve a francia forradalom óta (amikor a rendi nemzettel szemben a polgári nemzet fölemelése volt a cél) polgári mintává lett. A soknemzetiségű Magyarországon ráadásul nemcsak arról volt szó a 19. században, mint a franciáknál - ahol volt domináns etnikum és volt több behódolásra kényszerített népcsoport. A Monarchiában ugyanis a magyarság számszerű kisebbségben volt a nemzetiségekkel szemben, s midőn a nyelvnemzeti különállásért a Habsburg-házzal küzdöttek nemzeti nagyjaink, voltaképp a kism nemzetiségek ellen is „dolgoztak”. E folyamat jelentős állomása volt az 1849-es nemzetiségi törvény, de a függetlenségi törekvések eredményeképpen megszületett 1868-ban a Deák Ferenc megfogalmazta „középutas” nemzetiségi törvény is, amely a magyar politikai nemzetet mint *államnemzetet* különböztette meg a népességet

alkotó, lényegileg etnikai értelemben vett nemzetiségekkel szemben. Ez az „egy politikai nemzet” koncepció szerényebb volt, mint az 1849-es liberális nemzetiségi célkitűzés, de legalább nem a nemzetiségi vidékek konzervatív földbirtokossága által megfogalmazott igényekre emlékeztetett. Később viszont identikus alapja lehetett a politikai és etnopolitikai terjeszkedésnek, „történeti elvű” nemzetmeghatározásnak.

Az etnikai és a statisztikai értelemben vett nemzetiségiség azonban korántsem csak a 19. század kérdése. A kisebbségi problematika lényegében már a 16. századi vallásháborúkat lezáró vallásbékékben és kapitulációs szerződésekben is jogi formát kapott. A „nemzetben” gondolkodást az európai birodalmakban a király vagy császár személyében éltetett „nemzet” szimbolikus uralmát is előlegezte. A földművelő népek, a katonák vagy a tengerészek számára a nemzet azonos volt a szülőfölddel, az egy nyelvet beszélő társadalmi-gazdasági környezettel. Ettől nem állt messze a francia enciklopédisták nemzetfogalma („egy nép, egy terület, egy kormány”), s így az a népcsoport, amelynek nem volt saját állama vagy kormánya, akkoriban nem tekintett nemzetnek (Kövágó 1977:9-10. p.).

Az egy államban élő és azonos állampolgárságú egyének közösségéből képződő államnemzet tehát nem értékelte a kultúra, a nyelv, a szokások, a mentalitás társadalmi tagoltságát. Bár, ami a franciákat illeti a nagy forradalom éveiben kiirtott kisebbségi csoportok egyik fő „bűne” volt, hogy nem franciául beszéltek, ezért kilógtak „a nemzet mint politikai társulás” keretéből. Az abszolutista hatalmak illetően etnokulturális diktatúráját bírálta később Mazzini, aki a nemzeti egység gondolatával a föderalizmust is elutasította (Paczolay 1983:506-511.).

Az európai nemzetek agresszív fogalommal válását, más nemzeteket és nemzetiségeket elnyomó karakterét sokan és sokféle nézőpontból bírálták a 19. és a 20. században. Wallerstein például a gazdasági erőviszonyok és a világgazdasági szerkezetátalakulás folyamatából mutatta ki, milyen jelentőségű volt Németalföld szétválása belga és holland nemzetre (utalja Ágh 1983:462-463. p.). A nemzetépítés korszakáról és a nacionalizmus paradoxonáról szolt elemzően E. Hobsbawm is, mondván: a nemzetállamok politikai bajnokai nemcsak az egységes nemzeti mivolt megteremtését, hanem a progresszív államiság kialakulását is erőltették, ami szükségképpen megteremtette az asszimiláció és az alárendeltség körülményeit (Hobsbawm 1978:73-74. p.). Holott az emberek sosem elsősorban nemzetek (natio), hanem nemzetségek (gens) vagy kisebb közösségek tagjainak (ethnosz) érezték magukat (egyebek közt vallási közösségnek is előbb, mint nemzeti közösségnek), s a nagy világvallásokban is összehasonlíthatatlanul több volt a szoros etnikai közösséget és hitközösséget erősítő vonás, mint a „nemzeti univerzalizmus” (Lendvai 1983:467-476. p.). A holland nemzeti fejlődésben például nem az államnemzeti út, s nem a nyelvi-kulturális integráció volt irányadó, hanem a vallási összetartozás is meghatározóvá vált (Gergely 1983:477-483. p.). A nemzet története a nemzeti államiság történetével volt azonos a szlávoknál (tehát csak a 15-16. századtól létezett szláv „államiság”), a lengyeleknél pedig, akiknek országát a Szent Szövetség-i háborúk háromfelé vágta, még nagyobb gond volt az államterület és lakosainak azonosítása (Niederhauser 1983:512-519.). A példák sokáig sorolhatók, végre sem érnének a szakirodalom idézésének...

Annyit mindenesetre ki lehet jelenteni, hogy míg Nyugat-Európában az elmúlt század viszonylag egységes nemzeti államokat alakított ki, addig Kelet-Európa (pluri-etnikus) soknemzetiségű államai és bolygónk más földrészeinek társadalmi vagy *asszimilálták* az állami kereteik közt élő népcsoportokat, és kulturális nemzeti *autonómiákat* engedélyezve több-kevesebb egyenlőséget tudtak teremteni (itt talán Svájc és Ausztria a két legjobb példa), vagy pedig mind a mai napig *etnikai küzdelmek* színterévé váltak (erre Portugáliától Maláj-

földig és Perutól Magadaszkárig mindenütt találunk példát). Mindenesetre tény, hogy a nemzetfejlődés modern korszakában annál lehetetlenebb homogén nemzeti-etnikai egységről vagy nemzeti kultúráról beszélni, minél közelebb jövünk a huszadik századhoz.

Az identitástudat a 19. századi történelemben főként a „nemzetté kovácsolódott” emberi közösségek egymást követő nemzedékeinek anyagi és szellemi hagyományában jelent meg. Az identitáskeresésre igazából mindaddig nem volt szükség, amíg a közgondolkodásban evidenciaként jelen volt az együttélő csoportszintű közösségek egymáshoz tartozása. A nemzeti vagy etnikai önállóság igényével azonban az *identitáskeresés speciális válasz lett a történelmi kényszerhelyzetekre*, s a helyi folyamatok korlátozásán túl a globalizálódás ellen is megfogalmazódott, mert ez a helyi összetartozástudatot kezdte megbontani. Az állam intervenciója a szuverén közösségek életébe olyan paradoxont eredményezett, amely az asszimiláció és alárendeltség „nacionális” eszközeivel az ellen-nacionalizmusokat hívta életre. A „Nemzet” megteremtésének logikája, vagyis a nemzetgazdaság, a nemzeti öntudat, a piacok integrációja és a kulturális-nyelvi összetartás önkénye szükségképpen elfogadhatatlan lett minden nemzetiségi kisebbség és tradicionális társadalmi csoport számára.

A nemzeti államok párviadalai és az új vagy fiatal nemzetek feltörekvése a huszadik században alárendelődött a kapitalizmus transznacionalizációs mozgásformájának. A nemzetköziesedés, a nemzetközi trendek, kapcsolatok, szervezetek és gazdasági integrációs folyamatok a tulajdonképpen világtörténelem egységesedését eredményezték (Ágh 1983:462-466. p.). A nemzeti és nemzetiségi érdekszférák ezért bonyolultabb integrációkba tagolódtak, és interdependenciáknak, kölcsönös egymásrahatásoknak, egymásbaépüléseknek eredményeként olykor évtizedekre is elpárologtak. A nemzeti gazdasági-politikai-kulturális elkülönülés pedig a huszadik században már csupán tévhit lehet. S ma már az is reménytelen eséllyé vált, hogy a nemzeti fejlődésen belül a kisebbségi léttér önállóságot élvezhet valamiképp. A világméretűség, amely még a nemzeti jelleget is diszkvalifikálja, a nemzetiségi sajátosságokat méginkább diszkriminálja. Így láttuk ezt a 19-20. századi globális változásokban.

Csak hogy a nemzeti fejlődésfolyamatokat és a tőkés világrendszer integráló szándékát a világnak szinte minden pontján *új szubkultúrák* előretörése bizonytalanította el a huszadik század második felében. A gyarmatosítások évszázadai alatt a nemzeti elkülönülés annál lehetetlenebbé vált, minél több etnikai szféra került a nagyhatalmak alárendeltségébe. A kulturális pluralizálódás, az etnikai és vallási *csoportkultúrák* beépülése a gyarmatosító társadalmakba, valamint a helyi identitások esetén „megszaporodása” nemcsak nyílt társadalmi- vagy osztálykonfliktusokhoz vezetett, hanem bomlasztóan hatott az egységesnek tekintett nemzeti kultúrákra és a nemzeti identitástudatokra (lásd erre Chabot 1986; Chaliand 1985:9-27. p.; Hagopian 1984; Wallerstein 1991:12-53. p.).

A társadalmi és a kulturális mikrokozmoszok összeütközése, a gyors népességrobbanás, az erőltetett urbanizálódás és az új ipari forradalom hatása a prekapitalista gyarmati birodalmakban például először népességkeveredést okozott. Majd a gyarmatosítással és a kultúrafosztással szemben *helyi ellenállás* is kialakult. A globális változások számos etnikai szférában a kisebbségi öntudat és identitás újjáéledését, valamint az *etnikai renaissance* mozgalmát eredményezték. A feldarabolt etnikumok és törmeléknépek újraegyesülési törekvésekbe kezdtek a huszadik század közepén. Afrikában, Dél-Amerikában, a Közel-Keleten és Dél-Ázsiában is nemzetközivé váló konfliktusok robbantak ki a szomszédos államok között, szétesett a korábban egységesnek látszó regionális kultúrák (látszat)egysége is (Marton 1983:574-577. p.).

Nagyon jellemző, hogy például a korai (19. századi) nemzetkarakterológiai, antropológiai, szociálpszichológiai és etnológiai kutatások már nem kis részben arra irányultak, hogy a gazdasági-gyarmatosítási törekvéseket szolgálják. Az etnikai kultúrák és kisebbségi csoportok kutatása azonban az utóbbi fél évszázadban már nemcsak a primitív társadalmakra és szubkultúrákra terjedt ki, hanem az érdeklődés áttevődött Európára, a paraszti és városi kultúrákra, illetve a „fejlett” társadalmakra, a „saját társadalom” mindennapi életére, szimbolikus reprezentációira is. Ezenfelül pedig a vizsgálatok történeti elemzésekkel és változásokkal bővültek: a változás- és konfliktuskutatások, a viszályok és ellentétek elemzését kibővítették azokkal a mérésekkel, amelyek a társadalmak életének mechanizmusait, nagy mozgásait, összefüggéseit, a makro- és mikro-rendszerek viszonyát pontosították (Davis 1984:17-27. p.; Hofer 1984:7-19. p.).

A történeti antropológiában a civilizációs és a történeti önmeghatározások, a státus- és szerepcsere-rítusok, az anti-struktúrák, a transzcendens közösségi elvek és szimbolikák vizsgálata persze csak áttételesen szólt arról, hogy a politikai hatalom a fejlesztési és regionális tervekben (vagy a képviselői-jogi intézményrendszerben) hogyan tudta korlátozni az autonóm közösségeket és etnikai szférákat. Az identitástudatok olyan kapcsolati rituálékat, idegen-meghatározásokat, másságtudatokat is tartalmaznak, amelyeket az osztály-szemléletű vagy elsődlegesen piaci szempontú etnikum-vizsgálatok nem voltak képesek áttekinteni. Például azt a tényt, hogy a városiasodás folyamatában szegregálódás indul minden település lakócsoportjai között, már nem sikerült szociálpszichológiai eszköztár nélkül leírni, a multikulturális összefüggések pedig alig voltak tettenérhetők az empirikus antropológiai kutatásokkal is. Szociológiai eszközök nélkül nehéz igazolni azt a társadalmi folyamatot, hogy szub-proletariátus keletkezik a város lakó parasztokból és földművelő munkásokból, vagy hogy köztes társadalmi blokkok öltenek új kulturális alakzatot, fölvesznek magatartásformákat, behódnak kisvallásoknak, átformálják életmódjukat maguk alkotta keretek közt. Mindezt a kollektív tudatképződést már nem képesek fölmérni a hagyományos identitásvizsgálatok. Az etnicitás kérdése az antropológiai irodalomban az „egy társadalmon belül különböző etnikai egységek szimbiózisa” definícióval egészült ki, s ennek elégséges volta éppen a kilencvenes években, napjaink politikai és kulturális antropológiájában lett vitatott témakörre (lásd pl. Appadurai 1991; Banton 1994; Barth 1969, Bochner 1986; McNeil 1986; Okely 1991; Schnapper 1990; Thurnwald 1975; Wallman 1996).

A nemzeti identitásról formált tudományos kép tehát szép lassan elvénytelenedett az elmúlt egy évszázadban. Területi és regionális politikai tudatok alakultak ki, ellenkultúrák keltek életre a huszadik század folyamán, olyan időben, amikor az önmeghatározás szándéka már nem jellemezte a kialakult nemzetállamokat, azok intézményrendszerét, politikai-kulturális megjelenésmódját. Az új etnikai-kisebbségi önmeghatározási törekvések a kisebbségi lét folytonosságát, a népesség nemzetalkotási jogát (és ezáltal az államformálás képességét) hirdették. Az etnikai jogképeség így lett az őshonosság vagy a diaszpórába kényszerítettség jogán természetes hivatkozási alap, sőt olykor védekezési és ellentámadási érv is. S ma már a történelemtől való gondolkodás nem kerülheti meg, hogy az adott társadalmi helyzetek elemzése mellett a társadalmi csoportok önértelmezését is interpretálja - enélkül a történelem mint világtörténet, és mint az ipari társadalmak fejlődéstörténete csupán „megcsonkított racionalitással” ragadható meg (Habermas 1983:7-9. p.).

Közel egy évszázada kezdődött el az a folyamat, amelyben a nemzetkarakterológiai megállapításokat sorra elvénytelenítették a társadalmi változások. Minden nemzeti mítosz csak azokhoz szól, akik tagjai a társadalom formális szektorának. Ám a gazdasági, a kulturális, a politikai és más szektorokban egyre többen lettek, akik *kiszorultak a formális társadalomból*,

nem vettek részt az intézményesülés folyamatában, nem nyertek el legitimitást, nem emelkedtek föl a társadalmi ranglétrán, nem szereztek kellő szaktudást vagy iskolázottságot, biztonságot, védelmet vagy magas jövedelmet. A szélre szorult, *marginalizálódott társadalmi csoportok* pedig kiszorultak a nemzeti mítoszokból, s politikailag jóváhagyott státusokból, a „nemzeti egységből” is.

A „nemzeti egység” és a nemzethez tartozás az integráltságot is meghatározza. A társadalmak politikai vezetése előszeretettel helyettesíti a törvényesség eszközeit a korlátozások eszközeivel. A politikai integrációba gyakorta csak egyének kerülhetnek be, nem pedig társas csoportok, szubkultúrák, kisebbségek. A politikai részvétel és a döntésekbe való beleszólás csak azokra vonatkozik még a fejlett demokratikus társadalmak helyi hatalmi struktúrákban is, akik azt kézbentartják, s nem mindenkire, aki a lokális társadalmi térben politikailag érintett vagy érdekelt.

Pedig az érdekeltség és az érdek-érintettség önálló nemzeti identitásformává nőhet, s egyetlen államon belül is kiváltságoknak egész rendszere épülhet rá. Az érdekeket helyettesítő mítoszok pedig a társadalmi többség marginalitásba szorulását segítik elő: ilyen például az „egyenlő esélyek” mítosza, az osztályhovatartozás mítosza, a domináns etnikum mítosza, egyének és csoportok „illó” kapcsolati rítusainak bonyolult szabályrendszere. Megeshet a legtöbb politikai rendszerben, hogy intézményesülnek a politikai szervezetek, pártok, képviselők mítoszai, a törvényesség mítoszai - s ezeknek alárendelődnek a fejlődés-mítoszok „popularizált” formái, folklorizálódott alakzatai (lásd például Vélez-Ibanez 1988:106-110. p.).

A mai társadalomtörténeti módszertan figyelme már kiterjed az emberek specifikus csoportjainak történetén kívül arra is, hogy a modern társadalmak legfontosabb sajátosságai méreteikben, belső homogenitásukban, a társadalmat behálózó csoportkapcsolatok rendszerében, a csoportközi viszonyok centralizáltságában vannak. A társadalomanalízisek a *mentalitások* iránt is érdeklődést mutatnak, az „egyszerű emberekre” is kíváncsiak, az individuálisan kifejeződő jelenségekre is odafigyelnek, a képzelt jövő és a hozott múlt felől is értékeli a szociális beállítódásokat. A modern államok noha mind többet hangsúlyozzák a kulturális modellek és tradíciók fontosságát, egyre kevésbé tartják fontosnak, hogy az állandó változások, krízisek mellett a kultúra történeti mintáit is értékként ismerjék el vagy érvényesülni hagyják (Hobsbawm 1983:56-72. p.).

Akad persze „kulturális relativizmus”, és létezik az „antropológusok nacionalizmusa” vagy „etnocentrizmusa” is - miként arra a modern nemzetekről írott szociálpszichológiai szempontú elemzésében Róheim Géza fölhívja a figyelmünket. Háborúk és nemzetközi feszültségek, államkreációk és politikai nyugtalanságok időszakában ugyancsak meg-sokasodik a nemzeti karakterek dicsérete, s elméletek ugranak talpra, ha a „faj lelkének” vagy a „kollektív léleknek” igazolására biztatást kapnak. S itt azért kell az államnemzetek és a modern társadalmi berendezkedés örökké latens vitájára utalni, mert az etnocentrizmus épp a modern államokban okozott a szükségesnél nagyobb gondokat, vagyis a saját nép, saját faj, saját törzs előnyben részesítése, a saját szokások különlegességének /túl/hangsúlyozása, egyrészt mint etnikus nemzettudat, másrészt mint az alávetett etnikumokkal morális szolidaritást vállaló kutatói magatartás (Róheim 1988:76-93. p.; valamint Sumner 1978:96-117. p.).

Az etnikus identitás vizsgálatában érdemes kiemelni, hogy a „nemzetet” csak az elmúlt két évszázadban „találták ki”, de abból a szempontból mégiscsak fontos a megképződése, hogy a társadalmak méretei megváltoztak, s a korábban csoportkapcsolatok formájában létező kisebb társadalmak egy-egy nagyobb formává fuzionáltak. A tradicionális- vagy kistársa-

dalmak ugyanis mindenütt pluralista szerveződésűek voltak és indirekt kapcsolati kultúrával működtek, a nagy nemzeti keretek viszont területi-politikai egységesülést eredményeztek és direkt kapcsolatrendszerben működtek. Ez a formaváltozás a huszadik századi államrendszerekben már több alapvető kérdést vetett föl, melyekre a makropolitika csak ritkán tudott érvényes választ adni. Alapvető kérdés lett például az állam területi szervezettsége, horizontális tagoltsága, illetve e térbeliségnek a hatalmi-politikai struktúrában, a vertikális szerkezetben jelentkező hatása. Ugyancsak nemzetközi elméleti vita tárgyává lett a „maximális” állam és a minimális méretű állam esélykülönbsége a belső egyensúly és a konszenzusok szempontjából (Sorman 1985). A nemzetközi gazdaságban elfoglalt hely szerint centrális helyzetű és periferezálódott államok lettek részesei a globális folyamatoknak, trendeknek, a másik oldalon viszont más nemzetek tucatjai kerültek strukturális, hosszantartó alávetettségbe és elmaradottságba. További alapkérdés lett, hogy az állam/nemzet/ mennyiben tudja betölteni a keletkezett űrt, amely a korábbi közösségi és társadalmi struktúrák lebontása/lebomlása nyomán vált érzékelhetővé (Gunder Frank 1991:171-208. p.; Hobsbawm 1983:66-69. p.).

Az állam, mint az *etnikus identitás* legfőbb *szervezeti kerete* és mint klasszikus erőszervezet igazából már a 19. században elviselhetetlenné vált. A nemzeti keret meghatározásának kisajátítása és érvényesítése mint állami beavatkozás, az állam integráló gazdasági funkcióinak kiteljesedése a huszadik században ennél is kibírhatatlanabbá lett. A szindikalista, a parlamentarista és a proletár állam reformcéljai érintetlenül hagyták az államhatalmak teljeskörű felügyelő-elnyomó-kizsákmányoló szerepköreit, a totalitarizmus azonban századunk hatvanas éveiben az etnikumokat is az államkorlátozás sürgetéséhez és az alternatív társadalmi mozgalmak kirobbantásához vezette.

A nemzetek, mielőtt a 19. század folyamán nemzetté integrálódtak, több olyan társadalmi csoportból, rétegből álltak, amelyeknek etnikai jegyei eltérőek, egyben meghatározóak voltak, vagy legalábbis az egyes csoportkultúrák egymásban etnikai jegyeket láttak és magukat is ilyenekkel különböztették meg. A polgári nemzetek, a maguk jobbára liberális kormányaival és heterogén népességével, számon tartották kisebbségeiket, de elsősorban mint olyanokat, amelyek etnikai másságát csökkenteni kell, s beolvasztani a „homogén” vagy „nemzetmeghatározó” etnikai többségbe. Erre a célra a pogromoktól és a nacionalizmusoktól kezdve, a „nyugatiasságon” és „európaiságon” át a kozmopolitizmusig és a külső vagy belső „ellenségek” megnevezéséig minden eszközt fölhasználtak. A nemzeti állam, a nemzetkarakter, a nemzeti lélek és a nemzeti sajátosságok tágabb köre mind-mind arra volt jó, hogy a kulturális identitásokat „homogenizálja”. Mi több: az „igazi” állam nem volt más, mint az európai, az Európán kívüli népeknek szinte társadalomtörténetét is kétségbe vonták (Wolf 1995).

A „hazafiság-eszmények” azonban csak ritkán verhetek gyökeret az etnikai jelleget szilárdan őrző kisebbségi csoporttudatban. A „haladás”, a „civilizálódás” vagy a „fejlődés” mint hivatkozási alap a nemzetfelfogások része lett, s a konzervatív politikai ideológiák árnyalt színskáláját mutatták fel az európai „nemzetállamok”, amelyek nagysága egyenesen arányos volt az elnyomott szubkultúrák számával: az *egynyelvű közösség* kialakításának eszméje és a „kultúregység” tűzzel-vassal erőltetése volt egyik legfőbb ismertetőjegye a német, a szláv (valamint általában a keresztény) állameszménynek, s ezt a „felvilágosodott” erőszakot a legtöbb európai ország elitértelmisége szinte államközi megegyezés formájában képviselte és követte is.

Viszonylag elmaradott területeken, amelyen például a kelet-európai régió is volt, a nemzet tagjait politikailag mozgósító *nemzeti ideológia* rendszerint nem etikai lényegű utópiákkal állt elő, hanem konkrét ellenségképeket alakított ki. Az ennek kiterjesztését szolgáló kozmopolitizmus gyökerei nemzeti történelmünket meghatározó kultúrkört jellemzik. „Az elmaradott területeken a nemzet előbb jelenik meg kulturális programként, amelynek segítségével egy értelmiségi-politikai elit valamely egy nyelven beszélő vagy azonos felekezethez tartozó csoportot - ilyen csoportokat neveznek etnikumnak - nyugati értelemben vett nemzetté akar szervezni. A nemzetté szervezés azt jelenti, hogy az illető etnikai csoport végül tudatos politikai közösséggé válik azzal a céllal, hogy államot alkosson, államba tömörüljön. A nemzeti tudatnak már birtokába jutott, magukat ezért nemzetnek tekintő egynyelvű-egyvallású embercsoportok jelentős része nem él egy állam keretében, az etnikai csoport és valamely már létező állam jobbra nem fedik egymást. A nagy, feudalizmusból ittmaradt birodalmak számos nemzetet tömörítenek, más esetekben a szétszórt, de nemzeti tudatú etnikum több államban széttagolva él. A nemzet tagja itt nem az állampolgár, hanem az, aki az anyanyelvi kultúra, illetve más esetben az etnikumot konstituáló felekezeti kultúra birtokában van. A kultúra teljes életformát, szokásrendet alakít ki. A nemzetre jellemző tulajdonságoknak ez a feltételezett, illetve igenelt állománya a nemzeti jellem. A kultúrnemzeti fejlődés útját megjáró nációkat, még akkor is, amikor már egy államban léteznek, a nemzeti jellem tartja egységes azonosulási keretben. A nemzet ilyen és ilyen konkrét tulajdonságokkal felruházott emberek együttese. A nemzetkarakter esetleges deformálódása, a kanonizált nemzeti vonások elsatnyulása a nemzeti azonosságtudatot veszélyezteti, végső soron magát a nemzethalált jelenti - ha nem is a szó fizikai értelmében. Ennek rémképe minden kultúrnemzeti nacionalizmus ideológiájának szerves része. A külső civilizációs hatások - polgárosodás, modernizálódás - lehetséges és számításba vett forrása ennek a nemzetkarakter-deformálódásnak” (Szabó Miklós 1982:122-123. p.).

A saját etnikus jegyeitől, identitástól megfosztás egyértelműen a szuverén szubkultúrák radikális elnyomásával jár. E kultúrafosztás azonban akár a nemzetfejlődés, akár a modernizáció, akár az urbanizáció során szükségszerűen kialakítja a kulturális centrumot és a kulturális perifériákat. Az etnokultúra, ha kisebbségbe szorul, ha perifériára kerül és autonómiáját uralmi erőszak vagy manipuláció korlátozza, már védekezésből is folklorizálódik. Közismert, hogy a városi kultúrkörökben számos regionális sajátosság található, s szerencsés esetben a városba költözött népesség a kisebbségi lét falusi-paraszti formáját át tudja menteni a megváltozott életmód keretei közé is (Niedermüller 1994:5-17. p.; Pillich - Vetési - Vincze 1984:54-113. p.; Tófalvi 1984:10-53. p.).

A társadalmi le- vagy kiszorítottságot elemző néprajzi kutatások is abból a képletből indulnak ki, hogy a mindennapi élet minden szociológiailag megkülönböztethető csoport számára azt jelenti, hogy valamely társadalmi csoporthoz tartozó individuumok egy adott szerkezetben, kollektív befogadási és feldolgozási folyamatban sajátítják el a valóságot. Vagyis a közös ismeretrendszer, a kommunikáció rítusai, a meglévő és a hiányzó társadalmi információk, továbbá a cselekvés szocializált mintái önmegkülönböztetést eredményeznek. A másság átélése pedig annál egyértelműbb, minél erőteljesebb a többségi tolerancia hiánya, az identitásfosztó manipuláció vagy a kiszorítottság élménye.

A hétköznapi kommunikáció és a tömegközlés mindig előválogatott információkat továbbít, s jobbra értékítéleteket közvetít. A tömegkommunikáció fölülről és kívülről irányítottsága miatt a politikai hatalom által előnyben részesített ideológiát, az érték- és normarendszert gyakorta nagyobb társadalmi csoportban utasítják el, mint amekkorát megcélzott a szóban forgó manipulatív szándék. Ebben a közlésviszonyban és korlátos nyilvánosságban lesz a folklór és a visszafolklorizálódás a társadalmilag alávetett tömegek legfőbb védekező

eszköze, történelmi ellenállása. Következményei kétfelé visznek: az egyik irány *etno-centrikus befeléforduláshoz*, önös bezárkózáshoz vezet, a másik pedig a folytonos és heveny *mozgalomszerű hatalomellenes opposícióhoz*. S emiatt lesz a társadalmi identitástudat rendkívül uniformizált és befolyásolható abban a közegben, ahol a hatalmi ideológiákat elfogadni igyekeznek. E két magatartás-modell közé szorul a politikai és kulturális kérdésekben korlátozottan lojális, illetve közömbös társadalmi szektor, amelynek ideológiai homogenizálása a legkönnyebb, s amely a legjobb befogadója a „nagynemzeti” eszméknek, az idegengyűlöletnek, a másság elutasításának.

A folklórjelenségek kialakulása történeti értelemben is a hatalomellenességhez köthető. A mai társadalmaknak számos rétege, csoportja, tudati-kulturális jelensége van, amelyek intézményen kívül rekednek, s éppen azon csoportok számára elfogadhatatlanok, amelyek az intézményesült kultúráközvetítéshez alkalmazkodtak. A „nemzeti kultúra” rendszerint szembekerül az archaikus kultúrával, és a szellemi peremvidékre szorult népi kultúrával. A népi kultúra, vagyis a folklór viszont épp a felülről szervezett, tudatosan „népivé” formált, folklorizmus alakított, csinált kultúrától idegenkedik. S nagyon jellemző, hogy épp a parasztságra, meg az etnikai csoportokra próbálja minden hatalom ráerőltetni a tőlük idegen kultúra elfogadását, miáltal az ellenkezőjét, teljes és őszinte elutasítását hívja ki (bővebben ld. Niedermüller 1981:192-208. p.).

Az etnikai szféra totális ellenállásáról persze ma még korai lenne beszélni a modern államok esetében. A huszadik századi folklórjelenségek (a tradicionális termelési- és életmód-közösségek több-kevesebb hiánya miatt) már kevésbé karakteresek, mint száz- vagy félszáz éve voltak. A mai folklór már nem „válaszadó” funkciójú, nincsenek érvényes és használható eszközei a totalizált társadalmi valóság kérdései, problémái ellen. A beszélt nyelv „slumosodása” vagy irodalmiasodása, a gesztusok egyetemesebbé válása, az egyéni-személyes kommunikáció és metakommunikáció helyett a tömegkommunikáció sémáinak szétterjedése, a valóságérzékelés politikai átitatottsága szinte egyetemes folyamatokról, interkommunikációs hatásokról vallanak - s ezek ellen a szubkultúrák csak akkor tudnak védekezni, ha befelé fordulnak, bezárkóznak, etnocentrikussá válnak (Niedermüller 1981:204-208. p.).

Nem véletlen ezért, hogy a városantropológiai kutatások nem kis hányada irányul a városok és lakóik szűkebb-tágabb földrajzi térszerkezete, kapcsolati kultúrája, kulturális megnyilvánulásai, életmódmintái felé. A „szegénység kultúrája” (Oscar Lewis értelmezésében) azt a „feladatot” kapta, hogy olyan *civil hatalommá legyen*, amely „megállítja” a politikai uralom előretörését, korlátozza durvaságát, midőn elfeledkezik arról, hogy ez az önszerveződés a politikai-állampolgári szabadság szuverén joga és törvényben deklarált lehetősége. A civil társadalom most visszapereli a történeti tudat és a szubjektív életanyag alapján azokat az értékeket és érdekeket, amelyek eredendően az állampolgárok harmonikus létezésére szolgáltak.

A civil társadalom, s benne az etnikai szféra jelentkezése vagy erőre kapása a *modernizációs felzárkózás új esélye* lett a fejlődő világ és a „szocialista” országok polgárosodásban elmara-dott társadalmi számára. A nyugati társadalomban pedig a civilizált társadalmi normák fenntartásának, a hatalmi túlkapasoknak csoportkulturális eszköze lett. A civil (laikus) társadalom hatalomkorlátozó ereje például abban áll, hogy figyelmezteti az elidegenült és túlbürokratizálódott államot: a politikai és emberi szabadságot a törvények testesítik meg, s ezeknek olyanoknak kell lenniök, hogy a szabadság kiteljesedését segítsék minden szociokulturális integráció megteremtésében és minden politikai hatalom önkorlátozásában.

A *polgári engedetlenség* a hatvanas évek második felétől a nyugati világ új válságkorszakát jelzi. A társadalmi, kulturális, kormányzati-igazgatási és gazdasági válságok az elmúlt két évtizedben egyre többször tartalmaztak asszimilációs politikát elvitató etnikai csoport-közösségi szabadságtörekvéseket. Az asszimiláció-ellenes mozgalmak nyelvi-kulturális és önkormányzati célokat hirdettek, s ellentétben a 19. századi nemzetiségi újjászületési törekvésekkel, ma már nem retrográd elméletekkel kötnek szövetséget, nem az ősiség jogán (mint a bretonok és baszkok), nem a kulturális fölényen (mint az okszitánok) és nem a történelmi nagyság („Nagy-Magyarország”, „Nagy-Frízöld”, stb.) visszaidézésén alapulnak, hanem az *egyenjogság* és az *állampolgári jogok* vagy kisebbségi többletjogok demokratikus követelésén. A múlt századi kisebbségi mozgalmak romantikus hulláma a népművészet és a népi kultúra eszméibe, heroizmusába kapaszkodott, idejekorán elvitatva állam és nemzet azonosságát, fölcserélhetőségét. A közös államiság-tudatot a hatalomkorlátozó etnopolitikai mozgalmak ma már nem osztják, s nem hagyván magukat asszimilálni vagy homogenizálni, élére állnak olykor azoknak a civiltársadalmi mozgalmaknak is, amelyek az állam varázstalanítását más politikai premisszáik nevében kezdeményezik (Mullard 1985; Breton 1981:51-117. p.; Glazer 1983; Horowitz 1985; Tiryakian - Rogowski 1985).

A modern államiság tehát a nemzeti identitást meglehetősen problematikussá tette. Az *identitásválság* világméretűvé válása mellett a modern államokban a nemzeti identitás átélését az is nehezíti, hogy ennek közvetítője a társadalmi rétegződés, a kultúra, a politikai és ideológiai tagoltság lenne, de az univerzális vagy a nemzeti érdekek is erejüket veszítették. Helyettük a partikuláris érdekek léptek a politikai mezőbe, lezárttá téve a nemzeti identitás „nagy korszakát”, s varázstalanították a „nemzeti egységet” a társadalmi mozgások, a lokális és etnikai érdekek sokszínűsége által.

A sok szempontból legizgalmasabb amerikai népkeveredés számos példával járult hozzá ennek a „hatalom kontra etnoszok” helyzetnek föltárásához. Az olvasztótégely-elmélet és az amerikanizálási mozgalom ellenében újjáéledt például a konformitás-mozgalom, életre keltek a legkülönbözőbb életreform-mozgalmak, kulturális vagy vallási szektásodások, s a kulturális pluralizmus az etnikai különbségek megfogalmazására is teret biztosított. A „száz százalékos amerikai”, mint nemzetideál semmiképp sem adhatott közösségi és néphagyomány-modellt azoknak az etnikai közösségeknek, amelyek kisebb-nagyobb hullámban ellepték Amerikát. Az etnikai kisebbségek (a feketék, a csikánók, a mexikóiak, az indiaiak, az ázsiai és közel-keleti, meg a kelet-európai népek diaszpórái) földrajzi és társadalmi térben is elkülönültek betelepedésük után, s etnikai vagy nyelvi-kulturális büszkeségük a sajátos szokás- vagy viselkedésmódokban is megnyilvánult. Nem volt tehát meglepő sem az etnológusok, sem a szociológusok vagy városantropológusok számára, hogy sem a nonkonformista mozgalmak, sem a „falslór” (a mesterségesen újraélesztett népszokások rendszere), sem pedig a kommersz tömegkommunikáció állandó manipulatív beavatkozása nem volt elegendő ahhoz, hogy elvegye a konfliktusvállaló etnikai csoportoktól az állam-egésszel való szembeszállás bátorságát, és azt az ellenkultúrát, amelyet az etnikai csoportok önvédelemképpen alakítottak ki a feltételezett (idealizált) „amerikai kultúrához” asszimilálás ellen (Clastres 1974; Kaldor - Mischlitz 1989; Rostoványi 1994; Sárkány 1989:39-59. p.; Steinberg 1994).

Az etnikumok kutatóit is meglepte, hogy az etnikai csoportok képesek olyan területekre áthelyezni etnikai sajátosságaik kinyilvánítását, ahol azok elfogadhatóak és nem veszélyeztetik az elterjedt kultúrát, a közviselkedés bevett normáit, a „nemzeti” szellem egészét. Megadják a hatalomnak, ami az övé, de megtartják „földalatti” etnikai jellegüket, s megnyilvánulásaikban mindig több az asszimilációellenes üzenet, mint a kisebbség önfeladása. Az államhatalom megszüntetése nem lehetőségük - elveszik hát varázserejét a maguk közösségi varázsával... (Abrahams - Kalcik 1983. pp. 74-79.).

A kisebbségi-etnikai identitástudatnak tehát átélhető, „objektív” valósága a nemzeti közösség sajátos történeti múltja. A gyarmatosítások históriája jól mutatja, hogy a felszabadító mozgalmak milyen erősen kapaszkodtak a faji, a nemzeti és az osztályharcos múlt szimbolikus formáiba. Az etnikai identitás mint szimbólum egy adott erőrendszerben saját erejével képes az erőviszonyokat befolyásolni. A védekező, kisebbségbe szorult etnikai identitás méginkább ilyen, sugárzó hatása gyorsítja a polarizálódást, az etnikai csoport körüli rokonszenvek és ellenszenvek kialakulását. A gyarmatosítás elleni küzdelmek pontosan ezen az elven tudtak törzsi tiltakozásokból és passzív ellenállásból nemzeti szintű mozgalommmá lenni, hiszen a gyarmatosítás fékezte és megváltoztatta a nemzettéválás folyamatát és az identitások helyi küzdelmeit, szabadságtörekvéseit. A földarabolt etnikumok például az összeomló szuverenitás védelmében tudtak összefogni és antikolonialista harcot vívni (Amselle - M'Bokolo 1985:7-67. p.; Marton 1983:575. p.)

Ám az újraegyesülés igénye és az etnikai szervezettség reménye feszültséget szült az egycélú mozgalomban még egymást támogató etnikumok között. Ezek egyik oka a regionális, kulturális, gazdasági illetve területi különbségek megléte volt. A politikai állam döntéshozó szerveiben is etnikai-regionális alapon osztották el a fejlesztési költségvetéseket, így az oktatási-szociális-infrastrukturális különbségek igen megnövekedtek és konzerválódtak. A sokszerkezetű és sok etnikumú társadalmakban összefonódtak az archaikus és a modern szolidaritásformák, az etnikai jelleg elfedte az érdekek rendszerét, és leplezte az etnikumok közötti belső ellentéteket is (bővebben lásd Marton 1983:574-577. p.).

A kulturális és politikai angropológusok által föltárt a dél-amerikai, afrikai, kelet-ázsiai, közel-keleti helyi konfliktusok egy új etnopolitikai és geopolitikai térszemlélet kialakulásához vezettek. Az etnikumok geopolitikája persze nem csupán a regionális szemléletet vagy a történelmileg kialakult térségi problémák kezelésének modelljét nyújtotta. Az „irányított nagytérgazdaság” elmélete és politikai irányzata mindig új államok és új határok változtatásáról, az államok cselekvőképességének korlátosságáról, és főleg az *önrendelkezés* jogának elhallgattatásáról szól. Ezt a stratégiai ésszerűséget a sunyi réalpolitikák, a nyers erőszak, a nemzetközi önkény olyan fajtájának lehet tekinteni, amely mint a természeti csapás, kivédhetetlenül és kiszámíthatatlanul zuhan rá a kiszolgáltatottakra.

A geopolitika fogalmi körében az egyes országok külpolitikai stratégiáját meghatározó katonapolitikai tervek ugyanúgy helyt kaptak, mint a nyelvnemzet elmélete (Teleki Pál), antropográfiai szemléletmód (Friedrich Ratzel, Jacques Revel) vagy a szociálgeográfiai térszerkezeti és időátélési elméletei (Cséfalvay 1991). Rendszerint viszont földrajzi és etnikai „determinizmusok” meghatározó erejéről van szó. A nemzeti identitás mint önérdek érvényesítése ezért korlátozó a szomszéd nemzetek ellenében, ezért sérti az önrendelkezés elvét. A „primér nemzetek” (vagyis az etnikai kisebbségek) és a „szekunder nemzetek” (vagyis a modern polgári államnemzetek) politikai nemzettudata több mint másfélszáz éve térségi konfliktusokat szül. A nyelvi közösségek (mint „akarati nemzetek”) és az állam nélküli nemzetek közösségei azt a geopolitikai érdeket jelentik egy-egy földrészen vagy régióon belül, amelyben a centrum-periféria viszonyok tagolják a politikai mezőt, a térkapcsolatokat és az identitásokat is. E tagoltság úgyszintén történeti gyökerű, s itt most elég arra utalni, hogy számos korábbi geopolitikának új változatát tapasztaljuk a huszadik századi etnikai-kisebbségi mozgalmak föléledésében, vagy a diaszpórák esetében (lásd Gombár 1983; Joó 1988; George 1984).

Európában az első világháború utáni rendezés ellentmondásos, következtelen módon, ám a nemzeti vagy etnikai önrendelkezés elvének alapvető megsértésével történt meg. A nyelvi, a kulturális, a politikai és önkormányzati célokkal jelentkező mai nyugat-európai etno-

regionális mozgalmak már nem romantikus követelésekkel, nem „visszaarchaizált” népi kultúrával, nem ősi „államiság-tudattal” fogalmazzák meg magukat, hanem az államokkal szembeni oppozícióval. A nyelvi és kulturális kisebbségek ugyanis javarészt állam nélküli etnikumok vagy diaszpórák. Ami persze azt is jelenti, hogy gazdasági fejlettségük különbségei, a nyelvi környezet alapvető hatása, az „állami történetírás” és oktatás nemzetcentrikussága egyértelműen a kisebbségi jogok ellen hat.

Robert Lafont, e kérdések avatott szakírója „belső kolonializációnak” nevezi ezt a jelenséget, s a tudományos elemzések csöppet sem teszik lehetetlenné, hogy a legkülönbélebb szeparatizmusok, antikolonialista törekvések, terrorakciók és helyi polgárháborúk igen kemény kormányválságok és igazgatási-politikai kudarcok elkövetkezését előlegzik (árnyaltabban lásd Lafont 1968; Joó 1983; Wolpe 1986; Kuper 1986; Rupesinghe 1986).

A hagyományok, az etnikai és kulturális folytonosság kutatása századunk második felében a folklórkutatók érdeklődéséből átkerült a szociológiai és politológiai kutatások homlokterébe. A „népek kohója” státusára büszke Amerikában például századunk közepe óta az amerikai-ság meghatározásához egyre inkább hozzátartozik az ír, a zsidó, a távol-keleti vagy az európai származástudat is. Az etnikai önazonosítást (az identifikációt) az etnikus szimbólumok szelektív kezelésével, az etnikus szerepkészletek változtatásával oldják meg a kisebbségek. Ugyanez a kisebbségi identitáskeresés a kelet-európai mintákban és szerepkészletekben óhatatlanul nagyobb regionális és territoriális kötődéstől, mélyebb szereptudattól függ. Ez érthető, hiszen a több évszázada népvándorlások célpontjaként működő amerikai földrész egészen más táji-történeti tradícióra hivatkozhat, mint az európai etnoszok, s Európában a népkeveredés a mai napig politikai konfliktusoktól kísért maradt.

Az európai identitástudat a társadalmi szerkezetnek megfelelően szilárdnak és „strukturáltnak” látszik. Az identitáselméletek igen erősen koncentrálnak olyan pszichikus képződményekre, amelyek az egyének számára szilárd tartalmat jelentenek a társadalmi rendszer bonyolult hierarchiájában, s lehetővé teszik a helyzeti önmeghatározást. A személyiség élményanyaga meglehetősen normákhoz, szokásokhoz, értékrendekhez és beállítódásokhoz kötött ezen a földrészen. Az etnikus önmeghatározásnál éppen ezért van szükség a tradíciók hozott, örökölt anyagát életszerűvé tévő értékekre, a tartós és szilárd momentumok mellett az állandó alkalmazkodás és egyensúlyozás fenntartására is.

Az európai történelemben az eszmei-ideológiai befolyásolás jószerivel mindig és minden hatalom esetében arra irányult, hogy kódósítse a legfontosabb társadalmi helyzetmeghatározást, nehezítse az önbesorolást, áttekinthetetlenné tegye az osztálytagozódást, a „mi” és „mások” közötti elkülönítést.

Az identitás, a hovátartozás és helyzettudat kialakulása mögött azonosulási vágyak és azonosítási folyamatok rejtőznek, amelyek az egyén és a környezet „hasonlóságát” illetve „különbsőségét” írják körül. Az uralmi eszmék mindig homogenizálni próbálták a népeséget: ha az egyének elveszítik személyes identitásukat és szociális alapjukat a „másság” átéléséhez, ha megszűnnek a létüket hitelesítő és igazoló szociális gesztusok (referenciák), akkor az egyén elbizonytalanodik önmeghatározásában és kézenfekvő módon nyúl egy másik öndefinícióhoz. Az uralmi ideológia felkínálta szoros egybetartozás a frázisok ismétlésétől a nemzethalál fenyegetéséig minden eszközzel azon van, hogy a személyes önmeghatározás elerőtlenedjék és magyarázhatatlanná váljon az egyén léte és létének értelme. Az ilyen típusú asszimiláció a legáltalánosabb. Minden kisebbség átéli valamiképpen azt a hasonulási kényszert, amelynek kellő erővel és magabiztossággal ellenállhat, ám az integritás tárgyi, jogi, emberi, kulturális föltételei nélkül igen esélytelen az efféle ellenállás. Az asszimilációra hajlamos személyiség elveszítheti korábbi értékrendjét, én-képét, s vereségtudata vagy

kudarca szántsága nemcsak a jövőjét teszi várhatóvá, átélhetővé, hanem visszamenőlegesen a múltját is átminősíti. Ezt a kudarcos kisebbségi sorsot, ezt a jövőremény-nélküliséget nem csupán olyan kisebbségek élik át, amelyeknek megszűnik szilárd öntudatot biztosító elkülönültségük (például nemzeti államuk), s nemcsak a diaszpórákra jellemző ez, hanem a nemzettudatok többségére is (bővebben Bibó 1986; Arató 1987; Hanák 1988; Csepeli szerk. 1980; Csepeli 1984; Georges 1984).

Az identitástudat különböző dimenzióinak megléte és fölerősödése nemcsak az emberek eltérő társadalmi-identifikációs helyzetéből fakad, nemcsak a kisebbségek és többségek „örök harcából” ered: ha valamely identitásdimenzió már nem jelöl megkülönböztető társadalmi helyzetet, vagy már nincs szükség a megkülönböztetésre, mert ez nem jelent sem előnyt, sem hátrányt - akkor szükségképpen elveszíti jelentőségét az önmeghatározás fontossága, és átadja helyét az egyén vagy a csoport más érdekviszonyainak, érdekkonfliktusainak, szereptulajdonításainak. Az integritását sokáig megőrző etnikai csoportnak nincs már szüksége az önmeghatározás elkülönítő momentumaira, ha senki más nem akarja magát megkülönböztetni semmiféle módon. Magyarán: az identitás nem akkor kerül válságba, ha más válságok, új elnyomók és elnyomások kényszerítik az elnyomottakat védekezésre. Ilyenkor az összetartozás tudata, a közös önmeghatározás erősödik - mint láthatjuk ezt ma a horvátoknál, a letteknél, észteknél. Hanem épp akkor, amikor a társadalmi jólét, a konformitás és a konszolidáltság olyan szintet ér el, amelyen már etnikus önmegkülönböztetések kifejezetten hátrányosak lehetnek az önmegkülönböztetőre nézve (a vaskos irodalomból ld. Csepeli 1980; 1984; Hanák 1988).

A hatvanas években például az amerikai folklórkutatók rámutattak arra, hogy a *tradicionalizmus*, melyet sokan idealizálni igyekeztek, valamint a valódi népszokásokat pótló „helyettesítő népszokások” nagyban hozzájárultak ugyan néhány etnikai csoport büszkeségéhez, ugyanakkor viszont ezek a kisebbségi populációk képtelenek voltak életkereteiket megtartani, képtelenek voltak munkát találni vagy a hatóságokkal tárgyalni. Az „ellenség” képe sokban változott, veszített ideológiai értékéből, de például az etnikus szerepek sokat rontottak az érintett csoportok presztízsének, s az önreklámozás nem tudta elfedni az életmód reménytelenségét, vagy az elszigeteltséget, nyomort.

Az identitáscsere, az én-fogalom átalakulása persze nemcsak egyéni belátás kérdése. Ahogy a „befogadás” vagy a kirekesztés is társadalmi közösségekben játszódik le, az ellenkultúra, a stabil és szembenálló etnikus öntudat sem létező-független. A kisebbségi reprezentáció, az „etnikus én” önnyilvánítása függ attól, mennyire megbontott vagy szilárd az azonosságtudat, ám attól is, mennyire homogén vagy tagolt a társadalom egésze, milyen konfliktusokkal jár a másság hangsúlyozása, s milyen kötődéseket vagy emberi kapcsolatrendet megzavaró az elkülönültség hangsúlyozása. Fontos itt az érdekkülönbségek és érdekazonosságok társadalmi képviselete, az értékrendeket és törekvéseket egyeztető vagy „kezelő” politikai apparátusok humanizáltsága, hatékonysága, s nem utolsósorban a társadalmi berendezkedés mikéntje, az állampolitika működési elve, racionalitása is (Barth 1996).

Normális esetben a kisebbségi helyzettudatot át-meg-áthatják más érdek- és értékrendek, jelentőségüket hamar elveszítik és az önbesorolás nem kisebbségi hátrányérzetet, hanem többségi közösségtudatot jelent. Az egyéni helyzetmeghatározást, az azonosságtudatot ún. *kognitív térkép* erősíti meg, érzelmi és képzeletbeli tereprajza a társadalmi környezetnek, amely a hétköznapi élet legegyszerűbb cselekvéseinél is használható vonatkoztatási alapot kínál. Ilyen például a nemzettudat, a nemzeti hovatartozás személyiségformáló hatása, amely alapján a nemzeti lét klisékben, karakter-meghatározásban is megfogalmazhatónak tűnik. A nemzeti identitástudat képzését ezért rendszerint neofolklorisztikus mozgalom indítása,

hagyományok és népszokások följújtása, nacionalista hangulatok keltése is szolgálhatja. De ilyenkor az a fontos, hogy politikai tartalma van az aktualizálásnak (lásd a nemzet-vitákat és a nemzettudat-vizsgálatokat, Csepeli 1984; Böhm 1987; Gyáni 1988; Joó 1984; Szabó 1989; Niedermüller 1981; Fejős 1981).

A kisebbségi sajtószervezők elmosása azt szolgálja, hogy azonos érdekcsoportba kerüljenek azok a társadalmi egységek, amelyek tartós ellenállása megbonthatja a „nemzeti” egység ideálképét. A kisebbség azonban aligha helyezi el magát olyan tudati-hangulati identitás-dimenzióba, amely a saját fölbomlását szolgálja. A kisebbségellenesség tehát úgy szül kisebbségi öntudatot, ha túldimenzionálja a többség intézményes, társadalmi vagy kulturális fölényét. A politikai diszkrimináció hiánya esetén azonban szükségképpen elhalványul a frusztrált állapot, s az etnikai csoportok nem igyekeznek szembeszállni az őket elnyomó hegemonista törekvésekkel, a jogfosztó intézményekkel és az ilyen helyzetekből hasznot húzó érdekeltekkel (bővebben lásd Pataki 1982; Hódi 1987; Shibutani 1973; Farber 1973; Kelman 1973; Csepeli 1980, 1984.).

Századunk második felében egyre több országban mutatkoztak jelei annak, hogy a meglévő nemzeti kereteken belül meglazultak az integrációs szálak, egyre több társadalmi csoport szakadt el vagy maradt kívül érzelmileg is a nemzettudat adott keretein. Ez a dezintegrálódási folyamat elszemélytelenedést hozott, az emberi kapcsolatok válsága, csoportközösségek széthullása, kötődések fellazulása vált jellemzővé. A világ valamennyi fejlett ipari társadalmában és nemzeti államában az elgyökértelenedésre panaszkodnak a kutatók, nagy tömegek szorultak ki saját etnikai közösségeikből és váltottak társadalmi státust, világméretű kivándorlási mozgalom indult, elveszettségérzet és vertségérzet nehezedik nemzedékek sorára.

Ugyanezekben az országokban mégis fölcillant a remény, hogy a munkajelleg-csoportokon, osztály- és réteghelyzeteken, korosztályi egységeken kívül van még egy út, amely az elidegenedésnek legalább látszataiban, olykor tényeiben vállalhat: az etnikai identitás. Új etnopolitikák kerülnek szóba, új nacionalizmusok foglalkoztatják a tömegeket. Szétfoszlik az illúzió, mely szerint az állam, mint mindenki atyuskája, képes gondoskodni a jóléti állapot fenntartásáról (a tengernyi irodalomból lásd Walzer - Kantowicz - Higham - Harrington 1982; Cohen 1982; Tiryakian - Rogowski 1985, Banton 1968).

S ha a nyugati nemzeti érzés válságára utaltam, a kelet-európai szocializmusok válságjeleiről és etnikai konfliktusképződési időszakáról sem szabad feledkezni. Az itt honos ideológia ugyanis az össznemzeti érdek, az új politikai integrációs keret kínálta identitás felmutatásával próbált tömeghatásra törekedni a második világháború utáni térelosztást követően. Az újmódi egyenlődség-eszme és az államérdekkel való azonosulás fölkínálása azonban nem teremtett nyelvi-kulturális újjászületést, nem gyámolította a társadalmi egyenlőség jogi-intézményi megteremtését, s nem nyújtott a kisebbségek-nemzetiségek számára sem új garanciákat. Legföljebb új homogenizációt teremtett, új asszimilációt formált - valódi identitás nélkül.

A hetvenes években már eluralkodó csalódottság azonban hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti érzés megerősödhetett. A társadalmi szétagoltság, a szociális szerepbizonytalanságok és a közösségi élet válságai (meg álságai) még illúziót is alig nyújtottak az önérvényesítő, saját identitást megfogalmazó etnikai csoportok számára. Sőt: önérvényesítésről és „privatizálásról” aligha lehetett szó. A szocializmus generálszöszát öntötték kisebbségi-nemzetiségi csoportokra, tájegységi kultúrákra, sajátos identitásokra, lokális közérzületre, nyelvi-kulturális kisebbségekre, hitre és kollektív tudatra.

A kelet-európai állampolgársági viszony csupán osztálykötöttségű feladattudatot, kívülről szabályozott státust, problémamentes identitást, „szocialista eszmeiséget”, izmusos meggyőződöttséget és újfajta „kozmpolitizmust” irányzott elő a proletár nemzetköziség alakjában. E doktrína nem tűrt vitát a területi és lokális autonómiát illetően, a nemzetiségi jegyek megmaradását illetően, nem ismert el más identitástudatot jogosnak, mint a közvetlenül ellenőrzöttet, az állami szintről irányítottat, s nem fogadott el másfajta lojalitást, mint az állam és a párt iránt érzett hűséget.

A kelet- és közép-európai átalakulások folyamatában az államszocialista „identitás” végképp lehetetlenné vált. Minden állam és minden államalkotó etnikum valamiféle származási mítoszt, lokális eredethagyományt őriz. Ez alkotja történeti tudatának legfőbb motivációját. Az eredethagyományok minden uralkodó osztály fő uralmi eszközei voltak, s ha ilyesmit valami okból nem örökölhettek, hát kreáltak maguknak. Azoknál az etnikumoknál, amelyeknél évszázadokig feudális uralkodók és nemesi elitek szimbolizálták „a nemzet” múltját, az eredettudat „társadalmi tényei” egyúttal a jelent és a jövőt is tartalmazták. Kelet-Európában például a magyarok és csehek bevándorlása, a lengyelek és horvátok őslakosi mivolta, a románok és a balkáni népek később újrafényesített származástudata mind-mind a középkor századaiban lett hivatkozási alap bizonyos térségek fölötti uralomra. Ez a korai „geopolitika” vagy etnikai földrajz az uralomtörténeti válságok idején azután rendszeresen visszatért, ismét hivatkozási alappá lett, afféle „előjoggá”, amely egyeduralomra „predesztinálja” az illető etnikumot.

A nemzeti identitás keresésében és az etnikai csoportidentitások újjáéledésében főszerepet kapott a historikus hivatkozások jogossága (ismeretes a dák kontinuitás elmélete vagy a nagyorosz nemzeti büszkeség), és ugyanilyen értelemben a földrajzi determináció is meghatározóvá vált. Az önazonosság vállalása, a saját faji-népcsoportbeli jelleg tudomásulvétele olykor büszkeséggel és sértettséggel is járt, annál inkább, minél „jogosabb” volt az etnikai múltra hivatkozás. A történelem ilyen jelenidejűvé válása nem eredmény, nem eszköz és nem végcél, hanem átmeneti állapot, amely a partikuláris és az univerzális léthelyzet közötti bizonytalanságot jelenti.

Az etnikumok új hulláma és jelentkezésüknek időbeli egyezése több okra is visszavezethető. Az egyik a gyarmati rendszer fölbomlásának, a gyarmatbirodalmak szétesésének és a függetlenségi mozgalmak sikerének eredménye. A gyarmati felszabadító törekvések, stratégiák és gerilla-taktikák, valamint az önrendelkezés mintái példával szolgáltak a nyugat-európai széperatista-autonomista-regionalista pártok célkitűzéseikhez. A másik ok a nyugat-európai integrációs folyamat volt, amely az ötvenes évek gazdasági-katonai-politikai unionizmusa szellemében nem volt tekintettel a nem-domináns etnikumok jelenlétére, s nemzetek-fölötti konföderációkat, szupranacionális fejlődést ígért, amelyben a föderalista vagy autonomista törekvéseknek nemigen lehetett szava. A harmadik ok a gazdasági-társadalmi elmaradottság volt: a kisebbségek által lakott területek szociális elmaradottságát csupán súlyosbították a fejlődési perspektívákat rontó etnikai alávetettségi helyzettudatok.

A szociális és a kisebbségi alárendeltség, a „másodosztályú” állampolgáriság a kisebbségek társadalmi összetételére is kihat: a csaknem kivétel nélkül kiszolgáltatott és alsóbb néposztályokból álló etnikai szféra joggal sérelmezheti szándékos és tudatos háttérbeszorítását. A közigazgatási alárendeltség, sőt: jobbára periferezáltság egyre szembetűnőbb, minél inkább és minél többször központi bürokrácia dönt a helyi érdekekről és perspektívákról. Civilizációs válság is fenyegeti az etnikai csoportokat: a nyelvhasználat korlátossága, az állami nyelv kényszerű fölvétele, az iparosodás hatására megindult család- és munkaerő-szétszóródás, az etnikumok beolvadását siettető helyi politizálás, az „ejtőernyős” helyi

vezetők fokozódó elbürokratizálódása, a közösségi életelvek lazulása, a közösségi vagy családi kapcsolatok ritkulása, az elgyökértelenedés élménye és a kitaszítottság jelensége mind-mind identitás-fosztó hatásúak, s ezek szerte Nyugat-Európában nagyjából egyidőben hatottak erőltetett asszimilációként (ugyanerről Joó 1983:540-543. p.).

Ahogy a nemzettudathoz szomszéd nemzetek és más tradíciójú népek kellenek, a regionalizmushoz is hagyomány, tudatosan őrzött eredetiség kell. A kisebbségi különbségek legfőbb ténye: az eredet, a származás geográfiai meghatározottsága, a kultúra és a faji jelleg befolyásolta humán karakter. A másik fő momentum: adott népesség körülírható jelenléte bizonyos korszakban és bizonyos társadalmi térben, lokálisan érvényes értékrendben. A harmadik sajátosság: a kivetettség, a kiválás és az asszimilációra szántság.

Európa megszűnik Európa lenni, ha kimerülnek a régiói és kihal a spontaneitás - vélekednek a kisebbségek az etnoregionalizmus kapcsán, hivatkozva a regionalista mozgalom centrifugális erejére, amely a társadalomtudományi gondolkodás számos nagy egyéniségét magával ragadta. Baloldalinak, nyelvi-kulturális jellegűnek vélik a nyugat-európai mozgalmak a regionalizmust, s azt a lehetőséget látják benne, hogy kifejeződik végre a politikai nemzet elhalványodása utáni korszak fő törekvése: a tájegységi-etnikai identitás és a lokális-perszonális politikai-emberi autonómia ígérete (Dayries - Dayries 1978).

A nyugati társadalmak, s köztük például a francia, századunk első évtizedétől folyamatosan megpróbálták elutasítani az életmód, a kultúra, a gazdasági magatartások és az igazgatási önállóság állami uniformizálását. A helyi társadalmak, s köztük a regionális kisebbségek hordozói a kulturális és a politikai közéletben kezdték függetlenedési törekvéseiket, miután az állami adminisztráció és az igazgatási függésrend meglehetősen központosított volt és maradt. Az elmúlt évtizedben azonban ez a „leszakadási” tendencia spontán küzdelmekbe torkollott, s elsősorban a regionális igazgatási önállóság megszerzésére irányult. A regionalizmus mint mozgalom a túlközpontosított oktatás, a munkaerőgazdálkodás, a piacok és üzemek telepítése, a helyi sajtó és nyilvánosság, a területi tervezés és a regionális bankrendszer megteremtése útján, vagy épp a helyi-regionális nyelvi kultúra megerősítésével kezdeményez függetlenedési mozgalmat. Ennek része lehet akár a „gazdag régiók” és a „szegény régiók” (az agrár-tradíciót követők) nyílt szembesülése, kisvárosok érdekszövetsége a nagy metropoliszok ellen, vagy akár gyalogló- és lovaglómozgalmak hirdetése az idegenforgalmi övezetekben (George 1984; Dayries - Dayries 1978).

Az „egységes” nemzettel szembeni kisebbségi ellenállás fő területe lehet a nyelv és a vallás is, főleg olyan területeken, ahol az identitás, a nyelv vagy a hit a társadalmi-politikai többségtől való eltérés és függetlenség jelképe. A regionalista mozgalmak nevében kisebbségi politikusok lépnek föl, s elsősorban a hatalmi koncentrációt bírálják, így társra találnak a baloldali pártokban. A kisebbségi tudat képviselői nem az archaikus, polgári fejlődés előtti állapotokat sírják vissza, hanem a hatalomátruházás és a regionális vagy a szövetségi formájú decentralizálás eléréséért küzdenek, az etnikai elidegenedés, a hatalmi centrumok belső gyarmatosító törekvései és elidegenítő befolyásai ellen tiltakoznak. Az indiánok között, Kanada konkurens etnikumai közt, az amerikai feketék világában, Dániában, Litvániában, Kongóban vagy Svájcban ezekre számos példa található.

A hatvanas évektől meglehetősen sokszínűvé vált a kisebbségi világkérdés. Zsidó, kínai, örmény, libanoni, arab és török diaszpórák megjelenése aggasztotta a tehetetlen nyugati kormányokat. Gettók alakultak ki, kollektív jogokat vívtak ki a kisebbségek, munkaerő-válságot okoztak a fejlett világ szinte minden államában. Emellett az állam nélküli etnikumok is hallatták szavukat és a regionalizálódás kifejezetten pártosodás alakját öltötte. De az állam mindaddig, amíg csupán alkalmi engedményeket kellett megtegyen, jóváhagyta e

törekvéseket, ám azon iziben türelmetlenné vált, mihelyt az „egy és oszthatatlan” államegység került veszélybe a regionális törekvések nyomán. A regionalisták az etnikai tagoltság elismerésével, jogi garanciák követelésével, föderatív viszony kialakításával bombázták az államot. Az állam attitűdje szemtől szembe „mosolygós” volt, az „össznépi” nyugalom megteremtését szolgálta. Ám azonnal a kemény döntések eszközéhez nyúlt, mihelyt a közösségi mozgalmak elérték az államérdekek határait (George 1984).

Az egyes országok az etnikai ellenállási mozgalmakkal szembeni küzdelemben egymásra sandítottak. A demokratikus berendezkedésnek meg kellett volna felelnie az etnikai csoportok kívánságainak, s az európai demokráciák meg kellett próbálják a kisebbségi státust nagyon liberális módon kezelni. Elveszett az államegység illúziója, a hatalom mindenhatóságának vágyképe - mégis meg kellett alkotni a kisebbségvédelmi törvényeket. Maga az Európai Közösség is regionálisan tagolt gazdaságok rendszere, regionális tanácsai vannak, melyek közről, a helyi gazdasági és szervezeti rendszerről azt a tapasztalatot szerezhették, hogy a helyi-területi decentralizáció nélkül megbénulnak a vidékek. Lassan elkövetkezett az a korszak, amikor már lehetetlen volt alkotmányos keret nélkül szabályozni a regionális kérdéseket, s ma már visszafordíthatatlan ez a folyamat.

Mindez a szervezeti-intézményes és közösségi átváltozás, mondhatnánk térszemléleti reform azért is alapvető fontosságú, mert a megbonthatatlan államegység kétszáz éves központosítotttsága után teszi fölszabadulttá, önerejére támaszkodóvá és megújulásképpé a kisebbségi/etnikai és regionális mentalitást, megállíthatóvá teszi az etnikai elidegenedés és a civilizációs válságok szétterjedését, sőt a szeparatizmusok elburjánzását is (a sokrétű irodalomból lásd Dayries - Dayries 1978; Joó 1977, 1983a, 1983b, 1984, George 1984).

A politikai akarattá formált tájegységi és kisebbségi törekvések tehát fölhasználják a meglévő intézményi kereteket a maguk lokális céljainak erősítésére, mozgósítják a közvéleményt és elégedetlenségüknek nem-parlamentari úton adnak hangot. Az etnosz, mint kulturális közösség, térben fogalmazza meg magát, önálló identitását, s társadalmi erővel intézményesíti tömörülési, érdekérvényesítési, mozgalmi alternatíváit, korlátozva az államot, s kiereszkolva a saját célok államon belüli és nemzetközi képviselését.

Identitás és egység

A politikai akarat és a mindennapi élet politikai gyakorlata persze nem mindenkor fejeződik ki egycélú mozgalmak, lokális forradalmak vagy civiltársadalmi ellenállások formájában. Példa rá Magyarország is.

A társadalmi cselekvés kontinuitása és a változás gyorsasága sokszor elfedi azokat a megnyilvánulásformákat, amelyek a nyilvánosság előtt vagy a többségi népesség számára egyértelműen jelzik a kisebbségi egyén vagy csoport hovatartozását. Minél gyakoribb, hogy elnyomják vagy elszíntelenítik az etnikai csoport reprezentációját (önmegjelenítését), annál sűrűbben megesik, hogy a kisebbségi csoport önigazolásra szorul, sértettségbe vonul. S ha ez sem történik meg, még mindig jellemezheti a kisebbségi identitást az a védekező mechanizmus, hogy kollektív emlékezet és szimbólumok formájában őrzi meg az etnikus jegyeket (bővebben Sumner 1978; Gáll 1975; Bibó 1986; Vélez-Ibanez 1986; Tajfel 1980).

Gyakori a szimbólumok között a vélt-képzelt-vágyott összetartozástudat, az *identitás-egység képzete*, az organikus (és nem mechanikus) szolidaritás érzete. Ahogy a fennálló hatalmaknak, úgy a kisebbségbe szorultaknak, a szimbolikus csoportoknak vagy szubkultúráknak

is sajátja, hogy egységesnek, szilárdnak képzelik magukat. Az egyöntetűség, a hasonlóság, az „egy töről fakadás”, tehát röviden a származástudat fantáziaképe jószerivel a citoyen képével keveredhet: a saját helyzet érzékelése a társadalmi ranglétrán, olykor igen csálóka, ugyanakkor a fölemelkedettség, a rangtartás, a polgári miliőbe tartozás tudata még ama kisebbségi csoportok között is megjelenik, amelyek egyébként alávetettnek, kizsákmányoltak, perifériára szorítottak mondják magukat. A szimbolikus vezérkeresés, a válságmegoldásra „szántság”, a predesztináltság, a historikus folytonosság tudata nemcsak a válságkorszakokban, hanem a közösségek harmonikus életszakaszában is kialakulhat. A vertség tudata, a helyzetek megváltozásának reménye, a kiválasztottság, a diszkrimináció felülről irányított-sága, a belső (szervezeti vagy személyi) hierarchia alapos ismerete, a csoporton belüli egyenlőség - mint összetartó erő - képze, az ösztönös ellenállás a fennhatóságoknak és hódoltatóknak, a család egységének és a település védő-óvó funkciójának képze, stb. - mindezek olyan *létfolytonosságot*, származáshitet és élet-jogosultságot jelentenek, amelyek pótolják olykor a nemlétező összetartozást is (a széleskörű irodalomból kiemelve Sfez 1988; Balandier 1984; Rouquette 1988; Bromlej 1976; Bouthoul 1966; Kidder - Stewart 1980; Sumner 1978; Csepeli 1984; A.Gergely 1988).

A különbség érzékelése, a mások másságának elkülönítő megfogalmazása én-tudatot ad, a társadalmi helyzet átélése ugyanakkor mindig relatív pozíciót határoz meg. Az elkülönülés, a társadalmi távolság tartása többé-kevésbé körülhatárolható „kulturterületet” jelent, annál inkább, minél több kölcsönhatás van az egymás közelében élők között. A hiányt, amely szétomlani hagyná a kisebbségi csoportot, jobbra az elkülönülés fokozásával pótolják, mert ez erősíti a belső összetartozás és azonosulás kereteit. Az elkülönülés gyakorta erőszakos, s még ha kívülről a falakat senki sem emeli magasabbra a közösség körül, az önként hordja a téglákat maga köré.

A stabil, elszigetelt közösség olyan kulturális terület, amely nem térbeli megfontolások, hanem pszichés motivációk miatt korlátozza a környezettel való kommunikáció feltételeit. Nincs persze speciálisan kisebbségi tér - de vannak kisebbségi sajátosságokat tükröző terek: temetők például, kultikus helyek, jelképi erejű kulturális áréak, nyelvi terek, népszokások, családi értékkövetések, házassági-párvalasztási övezetek, kommunikációs áthatások, érzékenységek és más kölcsönösen meghatározó dimenziók. Ahogy például szociológiai értelemben a magas képzettségű nők a szervezett társadalmi struktúrák elkülönült szférájában élnek, ugyanúgy szabályozott és vállalt, kialakított és fenntartott az etnikai-kisebbségi viselkedési normák rendszere is.

A kisebbség „alkalmazkodása”, változási-asszimilálódási hajlandósága sosem lehet teljes, sosem kerülheti el az enyhébb normasértést. S éppen mert a kultúrák, akármilyen zártak is, sosem statikus egységek, átélhetik, hogy nap mint nap megerősítést vagy büntetést kapjanak. Kézenfekvő tehát, hogy itt vannak a hiányok pótlására, a félelmekre és megfélemlítésekre válaszként kialakuló mozgalom-szervezés kisebbségi gyökerei (Shibutani 1973, Wilska-Duszynska 1980, George 1984).

Az etnicisztikus ideológiát persze a mindenkori hatalom és hivatalossá vált intézményei is támogatják. Jóllehet, nem abban a formában, hogy az „elveszett természetesség”, az „ösi természetesség” pótlására fölerősítik a meglévő etnikai-kisebbségi jelenségek dinamikáját. Inkább az elnyomott és kizárt rétegek hamis folklórját szorgalmazzák és propagálják, az értékválság mélységét használják ki a fogyasztói típusú társadalmi modell kialakításához, a szüntelen felülkerekedés viselkedési módját pedig úgy szabályozzák, hogy a polgári tiltakozások alig érik el a hatalomviselő hivatalnokot.

Az etnikus lét kontinuitásában a legjelentősebb szerepe a kollektív emlékezetnek van. Talán jelentősebb, mint a területi egységnek, a származási közösség meglétének vagy az etnokulturális elkülönültségnek. A sajátos életmód-minták és modellek kölcsönhatása, a köznap kommunikáció nyelve vagy a társadalmi kapcsolatok főbb formái megváltozhatnak, a mindennapi lét „beolvadhat” a környezetbe, a társadalmi „nagy egészbe” - de ha a gyökerek tudata megvan, épséges maradhat a kisebbség. Legfőljebb kettős kultúra, kettős társadalmi integráltság jellemzi majd - amint ez az amerikaiaknál, a kanadai magyar vagy a zsidó diaszpóránál, az USA-ban élő kínaiaknál vagy az ír katolikusoknál jól látható.

Az etnikus jegyek számos formája konzerválódik a hagyományokban. Ezek megőrzéséért a politikai küzdelmekben is harc folyik, s ez ismét tartósítja a csoportszintű sajátosságokat. A „mátság” ellen ható legfőbb törekvés, az egységesítés pedig kifejezetten kihívja a megőrzött identitásjegyeket, s mintegy segít azoknak visszhangozni a kollektív értékelveket. A kollektív értékelve a történelmi és társadalmi változások „rövid szakaszaitól” szinte független „hosszú szakaszokat” alkotnak, olyan entitást, amely a plurális társadalmi térben kap szerepet a legkönnyebben. A társadalmi tér pedig annál szűkebb, minél kevesebb „mátság” fér el benne. A „hosszú szakaszok” egyúttal jövőképek, perspektívák is, tehát olyan normák, cselekvések fő motiválói lehetnek, amelyek a különböző emberi közösségekben sztereotípiákat halmozhatnak fel vagy termelnek újra, biztosítva a kontinuitást.

Az etnikus sztereotípiák a társadalmi elkülönülés ellen is hatnak, egyúttal kialakulását is segíthetik. A szerepek halmozódása és szétválása a szerepkonfliktusokat eredményezi, amelyek a kisebbségi-etnikai térben rendkívül gyakoriak. A kisebbségi számára a latens vagy nyílt osztályérdekek nem föltétlenül egyeznek meg a saját közösségének érdekeivel. Az egyéni lét, amely nem okvetlenül azonos a hatalmi érdektér kínálta státussal, kialakít vagy lehetetlenné tesz bizonyos integrációt, amelynek az organikus szolidaritás a lényege. Ezt a szolidaritást kínálhatja az etnikai csoport, de az ipari társadalmak történetében aligha kínálhatja más ésszerűség vagy a társadalom más fejlődéstörvényéből kínálkozó program.

Az etnikus lét határait is megszabják azonban a kulturális hagyományok és intézmények. Századunk második felében egyre rövidebb időszakokra, életkorszakokra lesznek érvényesek a tanult ismeretek, a megszokott közösségek és a megtanult társadalmi normák. A tradíciókhoz ragaszkodás régen meghatározó körülménye volt az életvezetésnek, a mindennapok szabályozásának, nemzedékről-nemzedékre hagyásának. Ma viszont a kulturális hagyományokat nem igazolhatja az idő, érvényességüket számos kutató csak arra a történelmi korra teszi, amelyben a hagyomány a viselkedés és a szokástartás szabályozója volt.

A kisebbségi-etnikai hagyománytartás mellett pedig létezik egy másik fontos momentum, amelyet a huszadik századi kultúrák többre tartanak, mint a „röghöz kötött” hagyományt: az emberi innováció képessége. Evvel a modern kultúrák mérik magukat, s elítélik a hagyomány-kötötte egyének és csoportok „el nem fogadható” ragaszkodását a történelmi emlékezethez. Ma már talán bátran ki lehet jelenteni, hogy a személyiség sztereotípiáinak és innovációs hajlandóságának éppen a tradícióval való kapcsolata a lényeges életmód- és értékrend-szervező hatás. Az emberi megújulási-képesség talán nem is más, mint a személyiség egyik legfőbb hagyománya, a kultúra viselkedésbeli megjelenésmódja. A hagyományok és a különböző kultúrák együttélése, kölcsönös elismerése megteremthet egy olyan makroközösséget az egyes országokon belül és országok között is, amely utoljára csak akkor létezett, amikor az emberek még nem váltak szét osztályokra, nem hangsúlyozták egymással szemben a kulturális fölényt, a felsőbbrendűség értékét, illetve nem érvényesítették egymással szemben e kultúrhierarchia fogalmának megfelelő megkülönböztető gesztusaikat.

„Hagyománynak minősül bármi, amit tartósan vagy ismétlődően továbbadnak, tekintet nélkül tartalmára vagy intézményi környezetére” - tanítja Edward Shils. E téren és időn átívelő csoporttapasztalat természetesen csak közösségekben élhet tovább, sztereotípiák alakjában vagy cselekvési rutinokban, de mindig kifejezi az egyén társadalmi helyzettudatát. Megesik persze, hogy államok és országok vagy különböző kormányzatok és államszervezetek is legitimitást követelnek a hagyományok nevében. Viszont a hagyományok jelképes szerkezete, olykor kitalált formái nyíltan vagy hallgatólagosan, sőt javarészt automatikusan hordozzák a múltba vezető folytonosságot. A konvenciók és rutinok még nem hagyományok, s az államok uralmi rituáléi is aligha - az időbeli folytonosság társadalmi ténye mellett a hagyományok történeti eredete, jelentősége, múltbeli fontossága az a momentum, ami megkülönböztethetővé teszi őket a bürokratikus rutinoktól vagy rossz reflexektől. A letűnt eszmék és intézmények például visszahozhatatlanok - a cselekvésminták és kulturális kódok azonban túlélnek rendszereket, korszakokat, politikai vagy uralmi stílusokat. Ezért tehát a haladás gondolatát a kontinuitás ellen fordítani csupán újabb „hiánytermelés”, nem pedig pótlása az elhalványodott hagyománynak (bővebben lásd Shils 1987, Artyunov 1987, Markarjan 1987, Bernstejn 1987, Hobsbawm 1987).

Az identitásváltozás, a közösségvesztés élménye, az etnikus szerep érvényesíthetőségének reménye olykor épp a hagyományok pótlását, másképpen szólva a hagyománytermelést és a szimbolikus térfoglalásokat idézi elő. Az identitások lehetőségeinek kutatásakor nemcsak a nyugati polgári demokráciák vagy a harmadik világ népeinek identitásváltozása idején, hanem a kelet-európai átalakulások és társadalomreformok idején kerülhet szóba újra, hogy létezik-e még nemzetállami identitás, engedélyezettek-e a nemzetiségi, kisebbségi önérvényesítés módjai, s hogy elérhető-e a kisebbségjogi szabályozás törvényi biztosítása akkor, midőn maguk az oligarchikus pártrendszerek változnak meg belső tartalmaikat tekintve. E gondolati keretben tehát okvetlenül fölmerül: hogyan érvényesül a kisebbségek helyzete, szerepe, jogi képviselete, s hogyan fogalmazódik meg általánosan és konfliktusos helyzetekben a kelet-európai identitás.

Az etnoszok új hulláma a 90-es évek felfogásában

Az etnikai viszályok és maga az etnikai kérdés mint univerzális paradigma alapvetően új hangsúllyal kerül át a kilencvenes évek európai közgondolkodásába és világpolitikájába. A nyugati féltekén elsősorban a világgazdasági, makroökonómiai változások, a keletin a nagytömegű népmozgások és ellátási krízisek, kiugró és végleg leszakadó etnikai csoportok vagy nemzetek állnak, amelyeket gyökereiknél érint immár a megélhetés, a prosperitás, a modernizáció és az információtechnikai sebességváltás. Etnikai krízisek mindenütt vannak továbbra is, de a társadalomtudományi közgondolkodást egyfelől áthatja immár a mozgások dinamikája, másfelől pedig az ökológiai gondolkodás univerzalizálódása. A hagyományos társadalmak szerkezetváltozása, modernizációs aspirációja öntörvényű kezdeményezések és földrésnyi háborúk, migrációs tömegek és etnikailag definiált törekvések egész sorával keveredik össze. Alapvető kérdéssé lesz, hogy mi következik a társadalmi-strukturális örökség és a világszintű, univerzális „elracionalizálódás” konfliktusából, s mit várhatunk „a pénz és a fegyver teljhatalmúnak ígérkező világcentrumával” folytatott európai erőpróba kimenetelétől, a jövőjük alakítását a szokásszerűségek örökségével és a modernitással egybeötvöző társadalmak ezután várható létformái terén? (Márkus 1996).

A politikatudományi, kulturális antropológiai, geopolitikai gondolkodást egyre inkább átható dinamika, amely a kétpólusú világ helyetti multipolaritás elfogadásával deklarálja az alternatívák sokféleképp alakulásának lehetőségét, egyre inkább visszalép a kilencvenes években attól a magabiztos pozíciótól, amelyben önmagát és tárgyát, nyelvezetét és diskurzus-formáit addig felfogta. Nagyfokú - mondhatnám posztmodern - elbizonytalanodás kezdődik a század utolsó évtizedében, nemcsak a szétesett „világegész”, a véget ért hidegháborús korszak, de legalább annyira az egyre erőszakosabbá váló fundamentalizmusok, szeparatizmusok, regionalizmusok és lokális konfliktusok miatt.

A visszalépés több szinten is konstatálható ma már. Első szinten a rezsimek, a politikai rendszerek strukturális szereplőinek megváltozását kíséri figyelemmel a kortárs társadalom- és politikatudomány. Második szinten - önmaga destabilizálódását és a rezsimek potenciális konfliktustűrő képességéhez viszonyított rugalmasságát/rugalmatlanságát érzékelve - az államok közötti kapcsolatok makroszabályozásának feladatait kezdik sürgetni a kortárs gondolkodók és irányadó politikusok. Harmadik szintjén a változásoknak az egyes politikai rendszerek, rendszertípusok és államok közötti kooperációk feladatai válnak fontossá (mind a védelmi, mind a nemzet- és világgazdasági, mind a demográfiai-migrációs politikák terén. A negyedik szinten a nemzet, mint államforma, az állam, mint integrációs séma, és a társadalmi aktorok, mint a folyamatok előidézői és részesei lesznek vizsgálat tárgyává, úgyis mint legitimitás-problémák, nemzetekfölötti szervezetek, kölcsönös függésviszonyok vagy jövő-modellek által meghatározott szervezeti szereplők. S bármily erőteljes olykor a rasszizmus erősödése, a xenofóbia eluralkodása, a szeparatizmus vagy erőszak keltette félelem, csak ezután következik az a tudományos tematizálási szint, amelyen az etnokulturális kölcsönhatások, az etnikai újjáéledés, a cselekvési-kooperációs programok vagy a jogvédelmi és érdekképviseleti szintek megjelennek.

Szándékosan emelem külön bekezdésbe azt a - véleményem szerint érdemibb - szintet, amely valóban közelebb jutott a kisebbségi-etnikai szféra megértéséhez vagy legalább megismerésének szándékát újdonszerű módon kinyilvánította. Ebbe a társadalomtudományos érdeklődési modellbe a kisebbségi tematika olyan (eleddig parciálisnak számító) megközelítésmódjai kerülnek be, amilyen például a szimbolikus antropológia, a posztmodern nyelvelmélet, a kommunikációtudomány és informatológia, a politikai filozófia, a tértudományok, a geostratégia, „bunker-archeológia”, a kronopolitika - és folytatható a felsorolás olykor egyetlen ország vagy egyetlen tudományos pálya (pl. Paul Virilio) ívét követve is olyan meglepő innováció mentén, ami immár csillagfény-távolságban lenni látszik az etnoszféra működésétől. Ugyanakkor a tudományelméleti diskurzusok révén egyúttal úgy tetszik, mindezen polarizálódott gondolkodásirányok mégiscsak egybefutnak az etnikai kérdések fókuszában, s olyan kulturális-etnikai pluralizmus, multikulturalizmus elősegítői lesznek, amit addig képzelni sem lehetett.

„A kulturális sokféleség természetesen próbára teszi a nemzeti integritást és a társadalmi békét. Miért van az, hogy bizonyos országok kiállják ezt a próbát, más országok meg nem? Ennek két alapvető oka van, amelyek mellett elenyészik az etnikai és kulturális különbségek pusztá ténye” - interpretálja J.R.Bowen (1996): egyfelől az, hogy a társadalmi béke „nyersanyaga” az etnikumok megosztásának elvére támaszkodik, s midőn ez konfliktusokat szül, autonómia-törekvéssé erősödik, azonmód kiderül az is, hogy nem valami etnikumok közötti revansról, primitív bosszúról van szó, hanem az elit által történetileg kizsákmányoltak régi sérelmeket törlesztenek, aminek nem találhatják meg legitim formáját. A kisebbségek és etnikai csoportok közös érdekalapja éppoly állampolgári egyenlőség szintjén áll, mint a nem-etnikai participációs igények érvényesítése, s az újonnan vállalt összetartozás nem valamiféle ősi etnikai-törzsi kötöttséget tükröz, hanem része annak a modern állampolgári követelésnek,

hogy erős csoportokban kell érdekképviselőt megformálni, máskülönben még súlyosabb, még hátrányosabb helyzetbe szorulnak. A másik ilyen erőpróba éppen a sokféleség édes kényszeréből következik: felülről megosztottság nem tartósítja a nemzet politikai életét, hanem szétzilálja, dezintegrálja inkább, s fordítva: a felülről való polarizáltság hiányában politikai konszenzuskészség van, szétszórt rendszerek sok-sok kis csoportja szövetségkereső, érdektagolt a maga célprogramjaiban, életmódjában, együttműködési stratégiáiban, vagyis konszenzusos alapon harmóniában képes egymás mellett élni. Tévhit az, hogy az etnikai sokféleség politikai instabilitást eredményez (Bowen, 1997:19-22.)

Újabb és újabb kutatási ágazatok fúrnak le az etnikai szféra mélyébe a kilencvenes években, illetőleg olyan, korábban megállapodottnak, akademikusnak számító tudományágak újraértelmezése, átformálása kezdődik meg, ami ha nem lenne több, mint gyors vagy megkésett recepciója negyedszázados tudományos tételeknek, akkor sem volna elhanyagolható. Ennél azonban több kezdődik, a revíziók és tudományos identitáskeresések a drasztikus jövőképváltozások, a markáns életstílus-módosulások, a globális kihívások ellenében próbálnak talpon maradni.

Rendszerváltási esélyek, joghelyzet és imázsképzés

A kisebbségi tematika látens gazdagodása és a közép- vagy kelet-európai változások kapcsán régióink felé fordult nyugati érdeklődés minden kétséget kizáróan megerősítően hatott a kisebbségtudomány és rokon területei fejlődésére. Új (és főképp nyílt) etnikumellenesség fogalmazódott meg a szovjet kivonulás és a nemzeti autonómia visszanyerése kapcsán. Kíméletlenebb hangok jelentek meg a pártok kampányaiban, a médiáért folytatott utcai harcokban, a szimbolikus politikai közlésgyakorlatban, a felszínre tört új diskurzus-rendben. Az Antall-kormány külpolitikai és szomszédságpolitikai döntései nyomán szélesebb ívű „nemzetvédelmi” hangulat söpört át a hazai kisebbségek fölött, megtoldva a határon túli magyarság iránt érzett összetársadalminak tételezett aggodalmakkal, valamint az erősödő európai xenofóbia jeleivel (antiszemitizmus, románellenesség, szlovákellenesség, menekültellenesség, cigányellenesség, stb.) Mi több, az is nyilvánvalóvá lett, hogy a bura alatt satnyán csírázó hazai „nemzetiségi élet” mögött (mind külföldön, mind Magyarországon) igen intenzív etnikai önérték, autonómia-igény és önreprezentálási törekvés búvik meg, amely azonban alighogy előbukkant volna, máris eltaposta a kormányzati nemzetideológia. Ennek jól ismert történeti párhuzamok révén jól belátható okai voltak, de a hazai kisebbségi önértékelés ellenében igen kemény retardációt is magában hordozott.

Jászi Oszkár, Bibó István, Eötvös József és számos további jelentős magyar gondolkodó meggyőződéssel vallotta, hogy a demokráciának archimédeszi pontja a nemzetiségekkel kapcsolatos türelem és a jogbiztosító politika. A magyar közgondolkodás azonban csak a kilencvenes évek elején kezdi észrevenni az asszimiláció erőltetésének világméretű lelassulását, a nemzeti türelem terjedését (internacionalizálódását) a fejlett országokban, s azt, hogy a helyi érdekek elfogadásának, a decentralizálásnak és a politikai autonómiának egyik fő feltétele a kisebbségi érzékenységek tiszteletben tartása.

A kelet-európai társadalmakat az ötvenes-hatvanas évek óta a gyámsági demokrácia alóli kibúvás szándéka jellemzi. A társadalmi tudat és a köznapis politika színterén azonban csak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható olyan „részvételi robbanás”, amely a kisebbségeknek a képviselői szintű demokráciában kialakítható szerepét jelezte, s a kisebbségi politikában részt vevők széleskörű aktivitása csak a kilencvenes években lett jellemző.

Ekkorra alakult ki tehát a tere annak, hogy a demokratikus viszonyok kivívásával minden egyén önfejlődésének maximalizálása közelébe, illetve a közéleti-politikai alkuképesség megvalósítása irányába jusson. Az útirányok kijelölésében „első” és „második” utak már megfogalmazódtak, „harmadik utasság” keresése és mai lehetősége is szóba került, mint valamiféle hátramenekülés a történelemnélküli jövő elől, a hajdan elveszített útelágazás újra-felkutatása. Azonban a már Eötvös József által is javasolt „tervszerű reform” angol és francia típusú útja számunkra nem járható: sem rendtartó uralkodóink, sem „tanult barátaink” nincsenek hozzá, vagyis hiányzik nálunk a parlamentarizmus néhány száz esztendeje, gyakorlata. A kelet-európai visszarendeződések és konszolidációk, a féloldalas (hintás) megoldások korszaka ugyancsak lejárt már. Lehet sorolni az „erős állam”, az „okos állam” és a „jogállam” példáit - mai önmagunkra ezek egyike sem illik. Ismerjük ugyanakkor a „nemtevés hatalmának” rossz örökségét, a patópáli hagyományt, a hivatali-bürokratikus konzervativizmust, a történelmi bénultságot. A mi jó kis zsákutcás történelmünk nemzetiségi konfliktusait, a nemzeti egység megteremtésének polgár-hiányos sajátosságait is jól ismerjük, meg a „reálpolitika” és a „közép-kelet-európaiság” nyűgjeit, amelyeket a válságkezelés közös érdekeltisége alapján sem sikerült soha igazán elhárítanunk, mert korszakos „geopolitikák” minduntalan beleszóltak válságmegoldási kísérleteinkbe. S ennek szcenáriója ma sem lehetetlen, miként azzal Hankiss Elemér „Kelet-európai alternatívák” című kötetében is kiemelten számolt.

Ezek a célhiányok, eszköztelenségek, értékalternatívák máig keserűvé teszik regionális fejlődésünket, s olyan történeti előképek számunkra, amelyektől alig tudunk szabadulni, ha akarunk is. Ezzel szemben, egyfajta optimistább jövőkép értelmében (de számolva hozott történelmi anyagunk, mentális örökségünk sajátosságaival), érdemes a mai magyar társadalom „kibontakozási” alternatívái közé sorolni a kulturális tradíciókat, az etnikai öntudat még megmaradt értékeit, illetve az ezekből építkezni képes távlatos elképzeléseket. A helyi társadalmakban, kulturális és etnikai identitásokban (rejtve) megmaradt hagyományok politikai szintérre kerülése, artikulálódása és legitimálódása nélkül nehéz lenne komolyan venni olyan társadalmi kiegyezést, amely akár konstitucionálisan, akár parlamentárisan, akár korporatív vagy közvetlen képviselési úton keresne válságmegoldást. Az etnoszféra (legkonvencionálisabban vett) megjelenítődése nélkül csupán a hazai politikai konzervativizmus ragacos tévedéseinek és a nemzeti liberalizmus legszélsőségeiből kilengéseinek világába juthatunk. Pedig a konzervatív ideológia, és e nép konzervatív karaktere (Konrád 1986) a Duna-táji történeti folyamatok változataiban számos tanulságot kínál okulásul, amellet is, hogy társadalomtörténetünk kiemeltként kezelt korszakai, a szabadságharcok, függetlenségi küzdelmek és forradalmak korszakai korántsem voltak toleránsak az etnikus, kulturális, származási és életmódbeli másságokkal kapcsolatban, tehát mindez nem az értékeket őrző konzervatív magatartások létjogáról szólt, hanem az erőszakos, ámde intoleráns uralmi racionalitás negatív hagyományáról.

A *regionalitás horizontális összetartozást* jelent. Térbeli mellérendeltségi viszonyt, belső piacok és termelési rendszerek kapcsolatát, ökonomikus egységet, amely mentes a hierarchiától és szerves eredetű. Max Weber fogalomrendszerében a hagyomány, a tekintély és a méltóság elve szerves része a közösségi értékeknek, a tradicionális rendet az identitás minősége, a felelősség, a résztvevők szabadsága és működésük dinamikája tartja fenn. Az ismert és tiszteletben tartott (legitim) eszközök a közösség számára nem a politikai vagy uralmi hierarchiát tartósítják, hanem a táj és a települések megőrzött, sajátos értékeit, az emberi és kulturális erőforrások arányát tekintik mérvadónak. Az erőforrások között tehát főszerepet kap a gazdaság prioritása, túlsúlya helyett is az *ember*, kinek eredete, öröksége a kultúra és a tradíció térbeli összhangjának biztosítója.

Az etnikai identitás, amely egységet jelent a szociálpszichológiai csoportban, rendszerint túléli a közösség földrajzi vagy gazdasági egységének fölbomlását. A modern államok előszeretettel segítik az etnikai csoportok szegregálódását, igyekeznek fenntartani a domináns etnikum uralmi szerepét a nemdomináns etnikai csoportok fölött, még úgy is, hogy a szokások biztosítására jogi garanciákat teremtenek: ne az uralmi szerepet kérdőjelezhessék meg a kisebbségi csoportok, legföljebb csupán az állam „atyáskodásának” módját vagy mértékét. Ezért a „nem-integráltság” vagy a dezintegráltság vállalása megokolt magatartás következménye a kisebbségeknél. A kisebbségek *etnikai mozgalma* (amikor tehát nincs saját államuk vagy nemzetük), illetve a Közép-Európában jellemző nemzeti kisebbségi, nemzetiségi törekvések egyaránt az önrendelkezés elvét kívánják érvényre juttatni, s ebben a gazdasági-kulturális elmaradottság, illetve az intézményesítettség hiánya akadályozza őket. Viszont számukra a saját öntudat, az etnikai csoporttudat kifejezése betöltheti azt az űrt, amelyet a vallási vagy az osztály-összetartozás foglalt el korábban (bővebben erről Joó 1988; Inkeles 1983; Erlich - Wooton 1980).

Értéktudatot hordoz az etnikus identitás, erősebbet, mint a „hivatalos” nemzeti hovatartozás. Ismét *csoportképző erővé* válik a saját származás, a „másság” tudata, a cívis örökség és a gazdatudat azokban a tájegységi törekvésekben, ahol az etnikumoknak még szerepe van, s ahol mindig is szerepe volt vagy kellett hogy legyen. Állam nélküli etnikai közösségek is hosszú ideig fenn tudnak maradni. Az etnikus identitás ezért mindenekelőtt az államot szeretné magától eloldani. Az etnikai közösség legminimálisabb célja: a fennmaradás, a nyelv, a kultúra és az én-tudat megőrzése - nem igényel államot. Ezért nem igazán „fejlődőképes” az etnikai lét, s ezért nem következik belőle más, mint fennmaradásának minimális biztosítása. Ha ez egybeesik a nemzeti mozgásiránnyal - mint például az első és a második világháború idején a magyar nemzetcentrikus ideológiák alkalmával -, akkor az etnikumok állam alá vonása ismét megtörténik, mégpedig észrevétlenül, a „közös jövő” reményére hivatkozó, idegenekből mumust csináló alattomos ideológiák hatására. Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. Hiszen a politikai közösség legmolekulárisabb formája, a túlélésre leginkább alkalmas alakzata az etnikai csoport. Ha megmeneküléséről van szó, nem érdemes a gazdasági vagy politikai racionalitás szempontjait fölvetni, nem kell az elmaradottság vagy a fejlettség szintjét mérlegelni. Az *etnikum célja* nem lehet „korszerűsödés”, csak egy létfenntartási célra redukált program, amely nem vár hatalmi jóváhagyásra, nem zsenírozza, ha érvénytelennek vagy maradinak minősítik. S változni akkor is nehezen tud, ha a megmaradás föltétele épp a változásképeség lenne (történeti elemzését lásd Szabó Miklós 1988).

A mai Magyarország etnikai csoportjait a szakkutatók is csak félve írják körül. Tapasztaljuk ezt Kelet-Európa-szerre - mégis, egyre több kisebbségi mozgalom nyújtja be petícióit napjainkban a saját kormányának vagy a nemzetközi szervezeteknek. Tárgyalásos alkufolyamat elindítói lettek az Elbától a Volgáig tartó régió kisebbségei. Szorbok, szlovének, szerbek, cigányok, lettek, horvátok, litvánok, crnagoracok, magyarok, szlovákok, csehek, moldovánok adták föl a leckét kormányaiknak. Semmi okunk hát föltételezni, hogy a hozzájuk hasonlóan asszimilálódottnak mondott néptöredékek nem fogják benyújtani számláikat a közeljövőben. Ahogy a grúzok vagy az örmények, a koszovói albánok vagy a bolgár-törökök megelégtették a kisebbségi létet ezekben a totális válságba jutott országokban, még megelégtelhetik korlátozottságukat a jászok, a hetésiek, a palócok, a svábok, a bácskai szlovákok, a kiskunok, a barkók, az őrségiek, a hajdúságiak, a gömöriek, a bihariak, és még ki tudja hányan.

Ezek az identitások máig „provinciálisnak”, partikulárisnak és „lokálpatriotizmusnak” minősültek. A bürokratikus vagy technokratikus hatalom, s a túlközpontosított állam nem vette vehette tudomásul, hogy ezek a kisebbségi identitások elnyomás alá kerültek. Hogy hol voltak eddig ezek az etnikus identitások? Alighanem illegalitásban. Passzív rezisztenciában. Sértettségi magatartásokban süppedtek mélyre. Kivonultak a politikai nemzettudatból, s ha látszatai nem is voltak látványosak, mégis tiltakozás volt ez a kötelező állampolgári hűség ellen. A demokráciát „osztó” központi hatalom ellen. *Kivárá harcmodor* ez, olyan, amely érzelmileg utasítja el az asszimilációs politikát, amely tudatos kontroll alá veti a manipulált nyilvánosságot, amely lehetőséget ad látszat-identitások vállalására, de nem adja föl a hagyomány hozta lelki erőt és értékrendet.

Tiszta etnikai közösség természetesen nem létezik - talán sehol a világon. Csak szociális és természeti keretben élő etnoszociális alakzatok léteznek, amelyek nem nyelvi vagy területi egységként jelentkeznek. Az etnikai folyamatok és a társadalmi folyamatok csak részben szokták fedni egymást: a társadalmi konszolidáció rendszerint asszimilációval jár együtt, olykor anélkül is, hogy valódi társadalmi integráció születhetne ebből. Épp ezért föltehető, hogy az asszimiláció soha be nem fejeződő folyamata nem számolhatja föl, s nem érvénytelenítheti egészében az etnikai identitást. Ha az etnikai csoport már saját magában sem tudja elhatárolni a környezet másságát, s ha a környezet sem különbözteti meg őt, akkor már etnikai közömbösségről van szó.

A társadalmi modernizációban a tradicionális identitáskötelékek rendszerint meglazulnak, az urbanizáció és az új foglalkoztatási rendszer is hat az etnikus egység bomlására. A tömegkommunikációval és az állam más technikáival szemben jó esélye van a települési közösségeknek arra, hogy újfajta identitásképző folyamatban egy szűkebb identitás „nevelését” biztosítsák. Az etnikai hagyományok sokszor deviánsnak minősülnek - ezért meg kell védeni őket, ami pedig mozgósítja a csoportviselkedést, az összetartozás kinyilvánítását, a konvenciók tiszteltét, az átörökítés fontosságának újrafölfedezését. A védekező előítélet az igazságtalannak érzett előítélet motiválja és hívja elő, s a cselekvés- és gondolkodásmódok endogámiája, csoporton belüli érvényessége az életmód továbbadására serkent. Ezek a hatások pedig fölerősödnek az életmód- és életminőség-válságok napjaiban, korszakaiban. Úgy vélem, ez ma kitűnő lehetőséget nyújt arra, hogy az etnikai öntudat lábra kapjon Magyarországon. Hisz nemcsak a pártállam omlott össze, nem csupán a hamisan tált társadalomszerkezetről derült ki érvénytelensége, nemcsak az értékrendek kuszálódtak össze és nemcsak az életmódmodellek lettek használhatatlanná - rajtuk kívül még sok minden leromlott, s a hiányok pótlására kézenfekvő modellt nyújt a régi értékek, a tradíciók tartománya.

Tény, hogy a származáshagyomány, a kulturális hovatartozás és a történeti tudat mélyrétegeit alig ismerjük. A kiskunok kunszentmiklósi és halasi szórvány-maradványai, a Kiskunhalassal szomszédos Kiskőrös szlovák etnikai csoportja, a környező községek sváb identitást hordozó agrárlakossága, a baranyai horvátok és a tolnai székelyek öntudatos kiscsoportjai, az erősödő identitású jászok és nagykunok, az őrési és a hetési népcsoportok... (és hosszan folytatható a felsorolás) mind-mind azt a tapasztalatot erősítik, hogy léteznek ezek az etnikumok, csak létformájuk nem etnospecifikus a szó mindennapi értelmében, s nem oly könnyen mérhető valamely praktikus politikai mércével, mint szociális vagy gazdasági szerepkörük, kisebbségi önkormányzati intézményeik száma, nyilvános orgánumaik szervezettsége, oktatási intézményeik fejlettsége, stb. Az etnikai-kisebbségi identitásra jellemző zártság évtizedek (esetleg évszázadok) óta menedéket nyújt a fogyó, erejét veszítő közösségnek, s a csoportmeghatározó jegyek nyilvános reprezentálása ezidáig még nem volt érdeke egyik etnikai csoportnak sem, vagy ha érdeke lett volna is, nem volt rá módja, mert félnie kellett az erőszakos felszámol-

lástól, a nyílt konfrontációktól, a környező társadalommal szembeni ellenállás következményeitől. Inkább megmaradt hát annak, ami, s ha tehetné, megelégedett azzal, hogy ugyanannyi jut neki társadalmi sikerből, gazdagságból, politikai szerepből, mint a többi etnikai csoportnak, akikkel e téren nem is kellett konfliktust vállalnia.

Köztudott ugyan, hogy a táji hovátartozás, a térségi különbségek megfogalmazása ma már nem olyan izgalmas, mondhatnánk nem alkalmas szélsőségesen nacionalista indulatok keltésére. De ez nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérő kultúrtájak, nem léteznek térségi különbségek, antropológiai jegyek vagy emberföldrajzi sajátosságok, rejtett identitások vagy értékdimenziók a mai Magyarország területén. Épp ellenkezőleg: a társadalmi és a természeti tér felfogása, a tájegységek történeti jelentésének, jelentőségének ismerete, vagy a helyi társadalmak és intézményi központjaik funkciótagoltságának kezelése meglehetősen komoly képessége az etnikus identitásnak.

Szabó Zoltánnál vagy Hamvas Bélánál aligha írták le érzékletesebben ezeket a nem-verbális kódokban megnyilvánuló történeti jegyeket, kevesen mutattak rá olyan intim jelenségekre, amelyek az etnikai csoportok, mentalitások és kultúrák különbségeiről vallanak. Hogy egy soproni polgár és egy sárospataki mitől másabb, mint egy békéscsabai, vagy hogy a „pannon lélek” határai hol húzódnak, s mi különbözteti meg a felvidéki magyart az alfölditől, meg hogy a protestáns egyén kommunikációs mintái vagy közösség-szervező buzgalmai miben másabbak, mint a katolikusé vagy a szekta-hitűé - ezt ők érzékenyen és máig tanulságokkal olvashatóan ábrázolták. De tájismeretük vagy empátiájuk bizony ma már újabb szondázásra nehezen alkalmazható. Ma már arra volna szükség, hogy a tudományok mélyebb, antropológiai, kultúraelméleti, szemantikai közelítésben hozzanak pillanatképet az etnikai szféra mai állapotáról.

Az etnikai idealizmus régóta jellemzi a magyar politikai- és közgondolkodást, sőt a teoretikus társadalomfelfogásokat és a hatalmi önismerést is. A mai magyar társadalom reformjának sürgető szükségszerűsége azonban nem szabadna, hogy „etnikum nélküli történelem” alakítására vagy nacionalista identifikációra bízassa a hatalomviselőket. Az a társadalomkép, amely nem a szubjektumra, az egyedi emberi minőség(ek)re koncentrál, hanem a társadalom makroegységeire, nagycsoportjaira, még az sem hagyhatja figyelmen kívül az etnikai identitásminőségeket. Úgy vélem, a konzervatív politikai magatartások megerősödése, az etnikai szféra elleni kitörések feszültsége, és a politikai morál elmaradottsága meghaladható lenne avval, ha az érték-konzervatív világképből a mindennapi élet praktikus színtereire kerülne mindaz, ami a mai politikai progresszióban és etnikai identitástudatokban nélkülözhetetlen.

Az etnoregionalizmusnak papírformán aligha van esélye nálunk. De a társadalom hétköznapi életében annál több: a nemzetiségi konfliktusok szinte mindenütt, a világ összes országában az államhatalom és a nemzetiségek között robbannak ki, s csupán felszínükön jelenik meg az etnikumok egymásközi érdekellentéte. Merthogy az állam nemcsak a hatalmi és politikai struktúrát jelent, hanem az etnikait is. A politikai hatalomnak része a kisebbségmeghatározás, a kisebbségi jogok garanciarendszere, a kisebbség és a többség hatalommegosztására vonatkozó egyensúlyviszony szabályozása, a másság elfogadhatóvá tétele is. Az etnikai szféra politikai jelenlétéhez pedig hozzátartozik a múlt öröksége, a revansvágyak minősége, az egyeduralkodó etnikum elvitatása, az asszimiláció elleni lázadás és a szeparatizmus is. A szocialista államok valamennyi réteg és osztály esélyegyenlőségét, kollektív jogok rendszerét hirdették meg. A társadalmi stabilitáshoz azonban nemcsak az szükséges, hogy általános állampolgári joga legyen az etnikus identitásoknak. Szükséges a többletjogok, a képviselői biztosítékok, a nemzetiségi-etnikai önkifejezés formáinak szabad tere is. Ezek egy része

ugyan megvalósult az 1989 utáni átmenet folyamatában, de mint majd alább részletezem, igen csaloéka módon.

A térbeli és időbeli struktúrák pluralitásának, párhuzamosságainak láttatásához, az etnopsziché mélyén rejlő energiák megérzékítéséhez néhány momentumot meg kell itt említenem. Mindenekelőtt azt, hogy letagadhatatlanul létezik a mai Magyarországnak olyan szférája, amelyet rangjelképeiből, látványos jeleiből nem lehet érzékelni. A matyó vagy palóc cifraság sokszor ma is cifra nyomorúságot rejt. S ha vannak is történeti okai a mi-tudattal élő néprajzi vagy etnikai csoportoknak és a területi elkülönülésnek, a valódi okok nemegyszer szubjektívek: csakis a magatartásban, a gondolkodásban, a vélekedésekben, a világképben és az értékrendben gyökereznek, nem pedig az öltözködésben vagy a társadalmi rétegződés külsődleges jegyeiben (erről kimerítően írt Kósa - Filep 1975; Voigt 1988; Szabó László 1982).

Ugyancsak fontos itt említeni az etnikum és a vallás kölcsönhatását. A magyar tájtörténetek és a népcsoporttörtétiák jellegzetes felekezeti térképpel is kiegészülnek. A jászok, palócok, barkók és csángók és matyók katolicizmusa, a kunok több évszázados pogánysága és hirtelen református hitre váltása, a szekták területi elhelyezkedése, a zsidók lokális kultúrhatása, a magyarországi szerbek, horvátok, görögök, örmények térségi vagy helyi szerepvállalása éppúgy mint egy sor egyéb történeti példa mutatja, hitüket és származástudatukat együtt használták identitásjelző tartalomként. Érdemes rámutatni, milyen sajátos utat jártak be a Nyugat-Dunántúl evangélikus népcsoportjai, s mennyit számított a kunok önkormányzatánál a református presbitériumok gyakorlati „iskolája” abban, hogy a paraszti kultúra innovatív maradt, polgáriasult, s agrárjellege dacára piaci szemléletű lett. Az „Alföldi út” a példa rá, hogy az oszmán birodalom perifériáján és a magyar társadalom és gazdaság perifériáján, tehát kettős frontier állapotban is képes volt egy társadalmi-történeti-földrajzi régió népessége a nyugat-európai fejlődési út gyorsabb végigjárására és a feudális környezet ellenére egy tartalmas és viharos polgárosodás megvalósítására (Beluszky 1988; den Hollander 1975; Márkus 1986; Hamvas 1988). S ha megnézzük, mit jelentett egy 24 ezres város, Gyula 1910-es nemzetiségi és vallási megoszlása, akkor a 8-9 etnikum és 7-8 féle vallás topológiai elkülönültsége a városban, és kulturális szimbiózisuk a helyi konfliktusok ellenére is példásnak tetszik; s hogy mindez a hatvanas évek végére mennyire elenyészett, az valósággal drámai (Kósa 1981). S éppígy járunk, ha Sopron vagy Mosonmagyaróvár, Szekszárd vagy Tokaj századfordulós városiasodottságát összevetjük az ezredfordulón várható állapottal.

Az etnikai és a helyi társadalmi „térképhez” hozzá kell itt rajzolni a táj történeti szerepének, személyiségre gyakorolt hatásának fontossága (Hamvas 1988; Beluszky 1988; Benda 1992) mellett a tájegységek kulturális szféráját, ennek „lenyomatát” is. A „pannon lélek” mássága, a „végváriság”, a „maga ura” biztonság, amely a „sem jobbágy, sem úr” társadalmi státust erősítette, vagy a parasztpolgári és kereskedőpolgári öntudat belső normái talán sokkal alapvetőbb identitás-meghatározó erők voltak, mint azt eddig fölmérhettük. A kialakult *kulturális areák* a meglévő régiók szerves egységei, s ezért a régiókat nem államszerkezeti elemnek kellene tekinteni (például nem közlekedési, ágazati, fejlesztési övezetnek), hanem olyan amorf alakzatú keretnek, melyben temetőtől iparvállalatig, egyetemtől szolgáltatási szféráig, irodalmi élettől helyi politikai szervezetekig mindennek helyi értéke, identikus és legitim energiákat tartósító hatása van minden kisebbségre, etnikumra, csoportkultúrára.

Úgy gondolom, ilyen szerves és önerőből építkező regionalizmusnak fontos része lehetne az etnikai szférák önmegfogalmazódása, érdekképviselése, autonómiája is. Azt tapasztalom szociológusként, és azt olvasom néprajzi vagy társadalomföldrajzi, közigazgatási jogi vagy

irodalmi szakszövegekben is, hogy a társadalmi innovációra való hajlandóság nagymértékben attól függ, milyen „hozott anyaga”, szellemi öröksége és emberi mélysége van a társadalmi mozgásoknak, a közösségek életprogramjának, dinamikus válaszadó képességének. Az etnikai identitás fölmérhetetlenül fontos társadalmi kapaszkodó. Tartós és erős, olyannyira, hogy sok más társadalmi-közösségi viszonyt elementárisabban meghatároz; mint érték pedig létmódot és világképet szabályoz. Vagyis az emberi identifikáció ősi és modern, egyszerre örök alapeleme.

Ennek a nagyhagyományú etnikai normarendnek, értékadó és életmódszervező viszonyrendszernek a szocializmus hazai és regionális évtizedei alatt igencsak megtépázódott épsége és életképessége. Ennek ellenére a politikai rendszerváltozás és az egyes társadalmi nagycsoportok helyzetének átalakulása nemcsak nagy reményeket keltett az etnoszférában, hanem a tényleges történések hosszú hónapokig azt az élményt erősítették, hogy érdemi változások történnek nem csupán a politikai mező szereplői körül, de az etnikai szférákban is. A rendszerváltást előirányzó pártprogramok közül ugyan meglehetősen kevés volt, amely az etnikai kérdések rendezését vállalta volna, ám az 1990-es választások alkalmával triumfáló nemzeti programnak inherens tartalma volt az etnikai identifikáció erősítése, az intézményes és ideológiai nyomás alóli felszabadítás is. Nem kívánom ismételni ennek kapcsán leírt okfejtéseimet (lásd *Nemzetváltás és identitás*, 1994a; valamint *Rendszerváltoztatás és makrostruktúra*, 1994b.), így csupán jelzem, hogy a rendszerátalakítás programja semmiképpen sem függött össze azzal, hogy a kormányzati döntéshozó köröknek vagy a pártok által „lefedett” társadalomnak bármiféle társadalmi struktúra-képe, politikai tagoltsági jövőképe, avagy az etnikai térszerkezetre vonatkozó halovány fantáziaképe lett volna. Ám amellett, hogy az új politokrácia kialakulhatott, s hogy a társadalom strukturális tagoltsága nagymértékben változhatott, mintegy „megengedődött”, hogy a formális demokrácia szabályainak megfelelően az önkormányzatok szférája is önálló érdekerőként jelentkezzen, nem ritkán éppen a kormánypárti koalícióval ellentétes helyi felállásban. Feltételeződött ugyanakkor, hogy a politikai rendszer egypárti uralmi szerkezetének többpártivá válása, valamint a politikai érdekképviselő plurális szerkezetének kiépítési kísérlete teljességgel lehetővé tették a helyi autonómiák kialakulását, a kisebbségi érdekképviselő intézményeinek talpraállítását. Egy szóval a politikai stabilitás a politikai sokféleség alapján kívántatott biztosítani, beleértve a kisebbségi, etnikai, érdekképviselői szférát is. Amivel ugyan semmiféle baj nem is lett volna, ha a túlélő hagyományok, a nemzeti önállóságot túlhangsúlyozó szovjetellenesség, a magyarság veszteségein bucsálódó új-trianonizmus, vagy a nemzeti dicsőségeken elmerengő nacionalista hübrisz nem kapott volna a kelleténél nagyobb hangsúlyt.

Ámde kapott. Mintegy kormányzati szintű, államideológia értékű szimbolikus gesztusok fakadtak az új hatalom berendezkedéséből, az antalli múlt-képből, a „nyugat felé kapunyitó” merészségből, s ezek az édesbús nemzettudat ápolására szolgáltak. A rendszerváltásban és az önkormányzati szféra önállóságának, a hatalom „önkéntes” decentralizálásának programjában megkapták magukét a kisebbségi önkormányzatok is, melyek előtt azonban ott függött a „polgárosodó Magyarország” újnemzeti vállalása, meg aztán az a felelősségtudat is, hogy ha már létrehoztuk a független hazát, most már magyarokat is kell teremtenünk belé...! (Bővebben erről lásd Biró - Oláh Sándor 1993; Bodó - Biró 1993; Hofer 1992; Hobsbawm 1983; Lengyel 1994; Soós 1996:48).

A magyar identitástudat nacionalista tónusú felhangjairól és az Antall-korszak külpolitikai manővereiről megannyi hazai és nyugati forrás kínál érdemi elemzést, így ezt nem részletezem. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy a leglátványosabb demokratikus gesztusok mellett is megtörtént a kíváncsító változás az *önkormányzatiság* jogi és intézményi garanciáinak biztosítása terén, lezajlott a *kisebbségi képviselők* kérdésének alkotmányos

vitája, felállították a kisebbségi önkormányzatokat, s azok (szükségs anyagi feltételek mellett ugyan, de végül is) működni kezdtek. Az immár alaposabb elemzésre vár, hogy az etnikai rétegzettség és térbeli tagoltság kifejeződik-e a kisebbségi önkormányzatok szintjén vagy akár a parlamenti érdekképviselési lobbik szintjén. A tapasztalat szerint a kisebbségi önkormányzatok válasza erre egyértelmű: nem. Ugyanakkor az állampolgári és kisebbségi jogok tekintetében mérföldnyit léptünk előre Európa felé, akkor is, ha a nemzetképek megújuló sokasága és a szimbolikus politikai diskurzusban végbemenő *ellenségtematizáció* még nemigen teszi lehetővé a kisebbségi létállapotok „megnyugtatónak” tekinthető minősítését.

Amellett tehát, hogy a rendszerváltási folyamatban megnyilatkozó és intézményesülő kisebbségpolitika a nemzet tartósítására állt be, s amellett, hogy az ország tranzit-jellege 1988-89 óta folytonosan (egészen a schengeni döntésig adatolhatóan is) a kisebbségi-etnikai mozgások tompítója, illetve a migrációs csoportok átmenetileg kedvező állomáshelye lehetett, mégis meg kell állapítani, hogy a mai magyar társadalom etnikai szerkezetéről olyan keveset tudunk, hogy ezzel a tudással csupán látszategyezményeket, tétova külpolitikai gesztusokat engedhetünk meg magunknak, de azt aligha, hogy hittől higgyük: éppoly toleránsak vagyunk az etnikai másság elfogadásában, mint bármely más plurietnikus európai állam. Sajnos kézenfekvő a feltevés, hogy a kisebbségi önkormányzatok kialakítása felé tett lépés pusztán hatalmi gesztus volt, s olyan igények pillanatnyi kielégítésére szolgált csupán, melyeket a gyors változásban érdekelt társadalom már követelés-szerűen megfogalmazott. Ha térképre rajzolnánk a magyarországi etnikai sokféleséget, még a formális intézményi feltételeket is ábrázolhatnánk, de arra már kevésbé tudunk hitelt érdemlő választ adni, érdemleges-e az érintett populáció érdekkifejező lehetősége, avagy az etnikai tagoltság csupán az adott lokális miliő időleges érdekállapotát tükrözte, s ekként már elavult...?

A kérdésben lakozó indirekt állítás rövid magyarázatra szorul. Empirikus adatokkal nehezen igazolhatóan, mégis, nem egykönnyen elvethetően fogalmazható meg az a forgatókönyv is, amely szerint a rendszerváltási periódusában kiszámíthatatlanul gyorsan változó társadalom új eszközöket igényelt a maga szuverenitás-biztosítékainak megteremtésében, hogy azok kifejezzék és garantálják a társadalmi kohéziót, nevezetesen éppen azt, amelynek intézményes és manipulatív elnyomásával a pártállami rendszer oly kiváló eredményeket ért el. A társadalmi szintű összetartozás-igény, amely a szocializmus évtizedei alatt egyre erőtlenebb formákba húzódott vissza, nyilvánvalóan kapaszkodókat keresett akkor, midőn a társadalmi kohézió hiánya, a dezintegráltság és az identitásválság lett alapvető élményévé. Tudvalévően az átélt összetartozástudat, az *intézményesült csoportidentitás* és a *legitim* státusú *társadalmi integráltság* élménye nemcsak az *önazonosság* pszichés motivációit biztosítja, hanem egyértelműen *strukturálja* is a társadalmi kapcsolatokat. A rendszerváltoztatás hordozta politikai orientációváltás, az új társadalom kiépítésének célképzete elvileg magába foglalta (volna) nemcsak a definiált határu társadalmi rétegek kooperációs készenlétét, de azt a „résztvételi robbanást” is, amely az önértékek reprezentálásának vagy a térségi-lokális projektek formájában egyfajta „választói akcionálizmust” mutathatott volna. Tudvalévő az is, hogy ez így nem következett be. A társadalomszerkezet az elmúlt hét évben nemhogy áttekinthetőbb lett, de kuszább és definiálatlanabb, mint volt a nyolcvanas évek derekán; az érdekképviselés megannyi formát öltött ugyan, de sem fölülről, sem az állampolgárok oldaláról nem kontrollálható; a civil társadalmi tevékenységek (tíz évvel ezelőtt egyebek között általam is) előre „jósolt” kiteljesedése ugyancsak messze elmaradt a kívánatos manifestációktól. Mi sem egyszerűbb tehát, mint magában a társadalmi gyakorlatban tesztelni, miként változott meg, milyen tartalmakkal gazdagodott a politikai részvételi aktivitás: a pártállami időszakot nagymértékű demokratikus deficit jellemezte, s a rendszerváltási remények szinte „össztársadalmi szinten” arról szóltak, hogy ez demokrácia-többletté fog változni,

vagyis a kérdés csak annyi marad, hogyan élhetnek és élnek vele az állampolgárok, mennyi demokratikus „érdekérintettség” jut egy-egy választóra, s miként hárítható el minden újabb akadály, ami a teljesebb hozzáférést biztosítja a plurális döntésbefolyásolás szintjein.

Visszatérve az etnikai szférában politikai döntéshozóihoz hozzáférést kereső állampolgári magatartáshoz, végső soron immár két választási ciklus óta azt tapasztaljuk, hogy egyetlen párt sem vállalta a hazai etnikai-kisebbségi érdekképviselőt valamilyen szinten programos kezelését, egyetlen adekvát kormányzati intézmény sem tudja vállalni a hazai kisebbségeket és etnikai-kulturális közösségeket érintő kérdések vitelét, s még kevésbé garantált a formális képviselői rendszerben annak kifejeződése, amit egy-egy érintett csoport a maga kulturális tradíciói szerint konszenzusos keretek között „tematizál”. Hogy az állítás világosabb legyen, egy példával illusztrálom: a magyarországi cigány etnikai csoportok formális képviselői intézményei adóztak, azokban helyi igazgatási tevékenységre emlékeztető munka folyik, maguk az intézmények pénzügyi támogatást élveznek, önálló döntéseik alapján autonóm érvényű határozatokat termelnek, és a végrehajtási rendszerben is megvan a maguk helye. Hiányzik azonban az etnikai-kulturális csoport örökölt-hozott-tartósított hátrányait csökkentő önkormányzati tisztségviselői javadalmazás (magyarán pl. a cigány képviselői fizetés, hogy ne társadalmi munkában kelljen „hatóságként működni” a funkcióra megválasztottnak); igencsak limitált a kisebbségi önkormányzat által elosztható források mennyisége és keményen szabályozott annak minden formája (vagyis a helyi források maradék-elve alapján gazdálkodhat, de ezzel nincs módjában kompenzálni a sokszor évszázados hiányokat); továbbá maga a kisebbségi önkormányzat is a helyi önkormányzat irányítási-ellenőrzési felügyeletében tevékenykedik, viszont nem vesz részt kontroll-szerepkörben a települési önkormányzati döntésekben (tehát nem szólhat bele abba, ami őt érinti, habár abba már beleszólhat, ami csakis rá vonatkozik); formális érdeklobbyság segítségével kereshet informális érdekvédelem csatornákat, de alulinformáltság és a korábbi zártságból származó szűkebb network miatt eleve hátránnyal indul (azaz: „senkit sem ismer” a munkaerőpiac, a „humán-tőke-management”, a külföldi beruházók megnyeréséért küzdő csoportok hálózataiban, így eredendően reménytelen, hogy például egy visszafejlesztésre ítélt gazdasági térségben „korszerű megélhetési politikát” tudjon kezdeményezni a választói érdekeinek megfelelően); hovatovább a strukturálisan más típusú társadalmi kommunikációhoz szokott érdekképviselők számára a magyar politikai rendszer párt-tagoltsága, térszerkezete, képviselői hierarchiája és központi képviselői intézményrendszere olyannyira idegen, hogy abban esélyes aktorként aligha vehet részt (értsd: még a cigány önkormányzatok országos szövetségének vezetőivel sem alakulhat ki olyan kapcsolata, amelynek révén az általa képviselőt érdekcsoport a legminimálisabb kedvezményhez juthatna). A példák sorolhatók, s összegzésül kimondható, hogy a *rendszerátalakítást követő joghelyzet-változás* pozitív fejleményei dacára a hazai kisebbségi önkormányzatok szintjén épp csak a kezdő lépésekre került sor, amelyek korántsem lebecsülendő tempót és célképzeteket rejtenek magukban, ám legalább annyi ismerethiány, előítélet, kommunikáció-képtelenség, akkulturációs fogvatékosság terheli az egész helyzetet, mint amennyi elkönnyvelhető eredmény bíztat egy európai rangú kisebbség-politika kialakíthatóságát tekintve.

Mindamelletten éppen az „európai rang” kapcsán lenne érdemes empirikus vizsgálatokkal is alátámasztani, miként különbözik a joghelyzet relatív vagy tényleges javulása és az erre épülő *kisebbségimázs*. Ezzel kapcsolatosan a kilencvenes évek közepén még több a kusza, elmosódott folt, mint a kitisztult kép. A legalapvetőbb kisebbségi létfeltétel, vagyis a jogilag biztosított autonómia már elméleti definícióját tekintve is annyiféle, ahány kisebbségre egyáltalán alkalmazni próbálják. Az állam törvényeivel kompatibilis *autonómia-elv* még nem

okvetlenül szolgálja egyként a kulturális kisebbséget, a szórvány nyelvi kisebbséget, a parlamentáris képviseleti jelenlétet, a kultúramegőrző képességet, a helyi érdekérvényesítési jogosultságot, a gazdasági önállóságot, a helyhatósági hatásköriséget, stb. Ahol többféle kisebbség él, pl. Baranyában, vagy Békés megyében, ezenfelül Budapesten, ott tisztázatlan maradt a megyei önkormányzati szövetségek (társulások) jogi státusza (létrejöttükhöz legalább négy kisebbségi önkormányzat megalakulása volt a feltétel), finanszírozási felelőssége, regionális kötelezettsége, kompetenciája, s épp ily szabályozás nélküli a nagy távolságok áthidalásának, a rendelet-előkészítő munka szakmai követelményeinek, a jogi személyek államhatalmi/köztisztületi/egyesületi funkcióinak mértéke, a képviseleti jogok gyakorlásának és a kétharmados törvényekkel kapcsolatos szabályozási hiányosságoknak megannyi kérdésköre /bővebben lásd Tabajdi - Barényi szerk. 1997). A kisebbségi érdekérvényesítés politikai aspektusainak legalapvetőbb kérdése, hogy ugyanis a centralizált döntérendszerű (vagy döntéshagyományú) politikai berendezkedésben a kisebbségi érdekek képvisellete a többségi érdekeken múlik, s ha a többségiség győz a kisebbségen, az nemcsak kényszerűen politikai kisebbséggé válik, hanem strukturális kisebbséggé is lesz, márpedig politikailag korántsem stabil az olyan állam, amelynek területén jelentős számban élnek olyan embercsoportok, amelyek ott nem érzik jól magukat (Bíró 1997). A helyzet amúgy korántsem durván elütő az európai átlagtól, hiszen az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet is csak 1992-ben alkotta meg (illetőleg utalta hatáskörileg a Nemzeti Kisebbségek Főbiztosságának intézménye keretébe) azt a kérdéskört, hogy elismertessék és Európa-szerte védelemben részesíttessék a nemzeti kisebbségek kollektív entitása, politikai jogalanyisága.

A kisebbségi jogalanyiség és az évek óta erősödő vita az állam etnikai semlegességének lehetőségéről két szempontból is kulcsfontosságú problémákra irányítja a figyelmet. Egyfelől arra, hogy egy mind határozottabb etnopolitikai szemlélet hatalmasodik el magán a politikai államon, melyben vitathatatlanra válik, hogy amiként az államnak joga van intézményeit, területét és közjait a többség tulajdonának tekinteni, úgy joga van kisebbségeit is kizárólagos tulajdonaként kezelni. Másfelől ennek épp az ellenkezőjére is érdemes figyelni, arra ugyanis, hogy az Antall-korszak vehemens nemzetpolitikájára mintegy válaszul, az etnikailag semleges állam képzete merült fel. Leegyszerűsítve a kérdés körül folyó vitákat, megállapítható, hogy a két szemléletmód bármelyikének egyoldalú érvényesülése esetén már formáljogi értelemben sem lehet a kisebbségi intézményrendszer demokratikus működéséről beszélni. Épp ezért válik napjainkban mind fontosabbá, hogy a kisebbségi érdekérvényesítés politikai szinten is minduntalan jelen legyen (v.ö. Bíró, 1997:29-30.). Olyan európai országokban, ahol tisztán artikulált és egymással, valamint a többségi társadalommal számos téren egészségesen rivalizáló etnikai csoportok vannak, egészen másfajta szabályozást érvényesítenek e téren, mint a nemcsak az egyenlőség, de az egyensúly szintjén sem lévő kisebbségi érdekképviseltek honában.

Kevésbé valószínű, hogy ehelyütt érdemben mód nyílnék a hazai kisebbségek adattárát ismertetni, s nincs is erre szükség (lásd in: A kisebbségek jogai Magyarországon. KJK, Bp. 1994). De figyelemre méltó, hogy a kisebbségi törvény által érintett 13 népcsoport meghatározásának alapkritériuma az volt, hogy száz évnél régebben élnek Magyarországon, s ez nyilvánvalóan hosszabb időre kizár a törvényi védelemből és kedvezményekből számos olyan, „ultrakisebbségnek” minősülő csoportot, amelyek ezáltal nem csupán jogi státusuk lehetséges előnyeitől estek el, de számos esetben az európai normáknak nem igazán megfelelő egzisztenciális-kulturális besorolásba kerültek. Márpedig azon az eldöntetlenül hagyott triviális kérdésen túl, hogy a magyarországi kínaiak vagy törökök, grúzok vagy franciák azonos kisebbség-státust érdemelnek-e, mint az ukránok, lengyelek vagy németek, jelen van ebben a törvényileg szabályozott kisebbségi joghelyzetben annak a pl. etnokulturálisan,

vallásilag és szociálisan szintűgy definiálható magyarországi zsidó népességnek a tisztázatlan helyzete, amely (jóllehet pusztá önvédelemből) kimaradt a jogállapot-rendezésből, s e tekintetben Európa-képessége, európai kisebbségi joghelyzete is rendezetlen maradt. Szeretném itt hangsúlyozni, hogy nem a kisebbségi létszámgyarapodás hívéként, s nem a szabályozások mániákusaként gondolkodom az „illegitim” státusú hazai kisebbségekről, hanem azt a lehetőséget latolgatom, hogy amennyiben a szabályozott, legitim helyzetű kisebbségiség oly sok önigazgatási, érdekképviselési, öndefiníciós és akkulturációs gonddal küszködik, milyen etnikus önmeghatározás és milyen intézményes képviselés juthat azoknak, akiknek jogszerűen még érdekközvetítője sem lehet...?

E kérdés kevésbé költői, mint amilyennek látszik. A joghelyzet meghatározottságát ugyanis körülveszi számos egyéb, olykor éppoly fontos momentum. Ezek közül hármat emelnék itt ki: elsőként a képviselési szint formális háttérében meghúzódó, kívülről korlátozott alternatívát; másodikként a kulturális szerepviselekedés és a mentalitásbeli, hagyománykötött tartalmak esélyét; harmadsorban pedig azt a kisebbség-imázst, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, valójában mégsem az.

A kisebbségi képviselések működése a mindennapi élet szintjén alighanem kevésbé problematikus, mind volt huszonöt vagy ötven évvel ezelőtt, ám kevésbé is harmonikus, mint amilyen lehetne. E téren megkülönböztetném az intézményes képviselések és a civiltársadalmi törekvések szintjét, amelyek a maguk legitimitás-szintjével lényegében összehasonlíthatatlanok. Amennyiben ugyanis a többségi társadalom „megengedte”, intézményesítette a kisebbségek jelenlétét, s jóváhagyta szerepvállalásukat az önkormányzatok, megyei vagy országos szervek szintjén, ezzel egyúttal a *nem-intézményes*, vagyis a civiltársadalmi szférába szorította ki a politikai közéletből mindazokat a politikai aktorokat, akiknek érdekmegjelenítő szereplehetősége így a minimum alá zuhant. E kisebbségi csoportok nemcsak hogy nem kedvezményezettek számos téren, de egyrészt minden kisebbségi önérvényesítési szinten azt a jogos választ kaphatják, hogy nem legitim kisebbségek, másrészt mint nem definiált kisebbségek egyszerre a nem-kisebbségi többség táborában találják magukat, ami viszont a lehetségesnél is kevésbé lehet céljuk. Kétségtelen, hogy a helyzet ilyenén értékelése kissé szofisztikáltnak tűnhet, de egyre kevésbé lesz az, s minél inkább megnehezedik a demokratikusan szervezett társadalmi diskurzusban részt vevők önálló *interpretációja* az őket magukat érintő feltételekről, annál kevésbé lesz elfogadható a helyzet maguk az érintett mikro-minorítások számára.

A kulturális szerepviselekedés és a mentalitásbeli, hagyománykötött tartalmak érvényesülési esélyének romlását persze nem csupán a jogilag nem definiált kisebbségi helyzet adja, hanem a történeti időben kialakult, a jelenben is megőrizni próbált etnikus tartalmak érvényesülési módja is. Magyarán az, ami egy etnikai-kulturális szférában az *etnicitás* tartalma, a maga komplex jelentésterével, szimbolikus kellékeivel, átörökökíthető minőségeivel, kultúrahordozó funkciójával. Az etnikus sztereotípiáktól a „mátság” mint olyan elfogadásáig, s a szubkulturálisan determinált társadalmi jelenségek közismertté válásától a mentális örökség vállalásáig egy sereg olyan reprezentálódó minőség létezik, amelyek a mindennapi kulturális, közéleti, politikai vagy magánéleti miliőben sorsvállalás-minőségűek lehetnek, amennyiben egyáltalán „megengedődik” a létük. Ha példaként a bukovinai székelyek hazánkba telepített-települt csoportjára utalok, vagy a vietnamiakra, kubai és dél-afrikai, koreai vagy bosnyák emigránsokra, oroszokra és csehekre, esetleg a kelet-európai változások sodrában idekerült sorsüldözöttekre, azonmód látható, hogy definiálatlan kulturális státusuk mindennemű életvezetés-szintű háttérüket lerombolja, s ezáltal még esélytelenebbé teszi őket.

Meglehet, ez adott esetben nem a hazai kisebbségjogi szabályozás felelőssége, nem az ország gondja, „csak” az övék... A valóság az, hogy amennyiben a vágyott (nagybetűs) Európa felé masírozunk, jönnek ők is velünk, s látens, „integrálnak” mondható helyzetük majd akkor lesz váratlan meglepetések tárgya, amikor egy magasabb szervezetségi szintű európai integrációban lesz majd esélyük új léthelyzet-definíciót követelni vagy végképp átélni a totális elérvénytelenedést. De nemcsak a minálunk „nem őshonos” kisebbségekről van itt szó, hanem olyan etnikus csoportokról is, mint amilyenek a jászok, kunok, besenyők, palócok, barkók, tirpákok, bunyevácok, gömöriek, hetésiek, stb., akiknek nincs ténylegesen megkülönböztethető nyelvük, nincs anyanemzetük valahol másutt, hanem „csak” származástörténetük, meseviláguk, nyelvtörténetük, viselettörténetük, szokásjoguk, identitásminőségük, kapcsolathálózatuk, kultúrhistóriájuk, tájnéprajzi stílusuk, háztípusuk, nyelvjárásuk, gazdálkodástradíciójuk, stb. van. E táji csoportok, nemzetségek, néprajzi csoportok vagy (történelmileg szólva:) nemzetiségek ma már, s főképp a politikai integrációjukat szem előtt tartó felfogás alapján a többségi nemzet részeinek, asszimilálódottnak tekintett egységei és vitathatatlan alkotóelemei, függetlenül attól, mennyiben tartják ezt indokoltnak ők maguk. A helyzet ellentmondásosságára mutat rá az a tény is, hogy a globalizáció folyamatában a nemzetállam válságát megfogalmazók sincsenek konszenzuson a tekintetben, mi is nevezhető nemzetnek, s a nem normatív tartalmú definíció (tehát az egységes, entitás-jellegű embercsoport, „egyazon hagyomány, eredet, történet vagy mítosz, nyelv, kultúra és akarat egy földrajzilag behatárolt területen” - lásd Bíró 1997b:102.) éppúgy érvényes lenne ezekre a kulturális töredékekre, népcsoportokra is, mint magára a nemzet egészére. Vélekedésem szerint az, ami a kisebbségi autonómia és érdekközvetítési rendszer jelen állapotára vonatkoztatottan kijelenthető volt a fentebb idézett önkormányzati konferencia kapcsán, hogy ugyanis az autonómiafogalom lényegi tartalmának tisztázatlansága (lásd még erről Tabajdi 1997:11) aligha adhat elemi biztosítékot a valóban kielégítő érdekérvényesítési gyakorlat megoldására - bizony fokozottan érvényesnek tetszik a nem definiált kisebbségi státusú társadalmi-kulturális csoportokra nézve.

A kisebbségi létállapot sok tekintetben nem számít a fogyasztói típusú társadalmak modernizációs problémái között olyanoknak, amelyre megnyugtató megoldások vannak Európaszerte. Rendkívül fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy a látszólag teljességgel elrendezettnek tűnő politikai joghelyzet és a lefedetlenül maradt kulturális identitások viszonyában óhatatlanul megképződik az a *kisebbség-imázs*, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, valójában mégsem az. A politikai döntéshozás magasából a magyarországi kisebbségek helyzete lényegében megfelel az EU-kompatibilis szintnek, ám ebben az összképben tagadhatatlan szerep jut a magyarországi Európa-imázsnak, a magyarság-imázsnak és a határontúliség-imázsnak, megtoldva azokkal az államhatárainkon kívüli imázsokkal, amelyeket Brüsszelben vagy New Yorkban, Munkácsen vagy Csíkszeredán alakítanak ki rólunk. Nem egyértelműen tévképzetek ezek, csupán tükrözik azt a kommersz és képzeletbeli Európa-modellt, magyarság-modellt, kisebbségiség-modellt és európaiság-modellt, amelyet idealizált és jelképes erővel megkreált formáiban mi magunk is folytonosan újratermelünk vagy magunkról kommunikálunk. Nincs itt hely mindezeket kimerítően ismertetni, amit egyébiránt Tamás Pál egy kiváló elemzésében már részben megtett, melyben 39 különféle „kulturális ikonhoz” kapcsolódó konfliktusforrást vagy konfliktustípust definiál, s ezekhez hozzárendeli az európai csatlakozásban érintettséggel, a manifesztáltsággal, a konfliktusok generálódási időszakával, intenzitásával, stb. kapcsolatos paramétereket is, majd ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy „a 90-es évek magyar közvéleményének ‘Európa’-képe az elitek korábban történetileg meghatározott Európa-víziójának és a társadalom differenciált konfliktus- és érdekelosztásának metszéspontjaiban

rajzolódik ki. A rendszerváltást követő évek ‘Euro-eufóriája’ eloszlott. A higgadt, talán valamelyest cinikus számíttatás évei következnek” (Tamás 1996:120).

Kiegészítve Tamás Pál oknyomozását azzal, hogy a magyar politikai elit által generált, Európa-képességünkről (EU capacity) *kialakított image* számos ponton nem találkozik például a határontúli magyarság vagy a hazai kisebbségi-etnikai-kulturális csoportok elemi érdekeivel, vagy épp félelmeket, feszélyezettséget kelt bennük, ide illeszthetők lennének a magyar közvéleménynek olyasfajta tévképzetei, hogy

ad 1). Európa nyitott, napsütéses, a mi befogadásunkra berendezkedett éteri övezet, ahová mint alpesi platóra, csak föl kell kapaszkodni, s azután már a teljes eufória, a tökéletes szimbiózis árnyékában lehet hintázgatni;

ad 2). mindez jár nekünk, hiszen Bibó István, Szűcs Jenő, Hanák Péter, Benda Kálmán és mások tanításaiból is tudjuk, hogy tradícióink az európaiság gyökereivel találkoztak már évszázadokkal ezelőtt, tehát csupán „jogos visszafogadásunk” lenne a társult tagsági viszony, nem pedig a földrész úri gesztusa;

ad 3). Európa (úgy-ahogy) működő egysége csupán gyarapodhat azáltal, ha mi is hozzá tartozunk, ártalmukra éppenséggel nem leszünk;

ad 4). továbbra is alkalmasak vagyunk makro- és mezo-szintű szervezeti felzárkózásra, csupáncsak a mikroszintű elmaradottságokkal kellene még kezdenünk valamit, s majd ebben éppen Európa lesz az, akinek érdeke lesz segíteni,

és így tovább. Mindezek persze nem egyszerűen vaskos tévedések, hanem a hazai politikai kultúra és intézményrendszer közelmúlt évtizedeiben végbement „de-europaizálódásunk” ellenhatásaként feltolult vágyképek kivetítései, valamint a hazai puha rendszerváltás nyomán kialakított önkép, az Európa-képes tárgyalásos demokráciára való alkalmasság termékei. Jellegzetesnek tartom azonban, hogy ebben a csatlakozási képzavarban sem az európai kisebbségek, másságok, identitások nincsenek jelen a maguk konkrét valóságában, sem a hazai vagy szomszédsági etnikai-kulturális tudattartalmak, élethelyzetek, aspirációk, legitimitások nincsenek „bekódolva”. Holott teljesen nyilvánvalóan, s főképp az európai integrációt előkészítő kulturális háttérmegmunkálás komoly feladatára fölhívva a figyelmet, a hazai politikai intézményrendszer és a gazdasági vagy jogi kompatibilitás képzetéből származó „készenléti” közállapot rávetítése a kulturális deficitet hordozó civiltársadalmi, kisebbségi, helyi társadalmi szférára valósággal riasztó torzulásra utal.

A csatlakozási képzetek és tévképzetek okairól széleskörű diskurzus folyik ma már Magyarországon. Könnyen egyetérthetünk Ágh Attila értékelésével, aki szerint „a társulási folyamat egész időszakában a politikának kell játszania a kezdeményező és közvetítő szerepet a társadalmi szereplők europaizálásában”, de a politika elsődlegességének, s különösen a makroszintű, kül- és nemzetpolitikai stratégiáknak nem szabadna oly módon kiterjeszkednie, hogy a többi politikai szereplő (actor) és szervezet (agency) ne alakíthassa ki a maga relatív önállóságát az europaizálódás folyamataiban. „A felülről meginduló mozgásnak, politikai átalakulásnak a politikán belül is mindinkább el kell érnie az alulról jelentkező „Spontán” törekvések szintjét, s csak azokat kibontakoztatva töltheti be a saját szerepét” (Ágh 1996:59-60). S minthogy a csatlakozási, makropolitikai megállapodások feltételezik az informális, majd a formális kapcsolatok létrehozását a pártok, érdekképviseletek, civil szerveződések („sokoldalú fórumok”) között, alapvető fontosságú tehát, hogy a politikai párbeszéd intézményesült szintjén a politikai pártok, a vezető politikusok, az irányítási tisztviselők, a parlamenti képviselők és más, a közpolitikában szerepet vállaló csoportok is részt vállaljanak az EU-eufóriát átélő elitek mellett. Ennek azonban akadálya Ágh szerint is, hogy bár az Unió

és egész Európa részéről egy tanulási folyamatban való részvételre van szükség az új tagországok befogadását illetően, de a csatlakozási vágyak, a kezdeti lelkesedés és az ismeretszint-hiány utáni kijózanodásban immár érdemes lenne számolnunk azokkal a szervezeti-intézményes kapacitáshiányokkal, felkészületlenséggel, kulturális deficittel is, ami a nagypolitika „alatti” szinten a hon polgárait nyomasztja. Mivel pedig a nagypolitikában eddig jórészt csak az elvont ideológiák, értékkepzetek és politikai jelszavak formájában jelent meg Európa mint cél, ideje volna az (Ágh kifejezésével) „európaizálást” politikai ügygé (policy issue) tenni, széleskörű és nyilvános politikai viták tárgyává tenni. A makropolitika érvényre juttatásának alapvető ellentmondása ugyanis, hogy az „európai” és a „provinciális” ellentéte tovább gyűrűzik a mezopolitika felé, elválík a két szint egymástól, viszont a makropolitika hiányosságai fokozott mértékben zuhannak majd a mezopolitika (és teszem hozzá: a mikropolitikák) színterére, tehát nagyfokú egyensúlyhiány, „elbillenés” bekövetkezésével kell számolni. A „hiányzó közép” Ágh szerint magyar tradíció, vagyis a politikai rendszer leggyengébb pontja, amelynél az államszocializmus összeomlása utáni vákuum-helyzet egy általános atomizálódást, értékvesztést és értéktévesztést eredményezett, a kialakult mezo-szinteken pedig az egyesületek, az önkormányzatok és a non-profit szervezetek pártosodása, túlpolitizálódása ment végbe, s ellentétben a nyugati modellel, a makropolitika szintje élesen elkülönül az alatta lévőktől, terepként szolgálva negatív és pozitív végösszegű játszmáknak, amelyekben az elit döntés-szerepei, terjeszkedése vagy zártsága, megegyezésképpessége vagy döntéshozatali zártsága megnehezíti a politikai egyéb szereplőinek megfelelő aktivitását (Ágh 1996:60-77).

A szakértő elemzésének ideiktatása csak annyiban indokolt, hogy egyrészt idejekorán figyelmeztet várható folyamatok és akadályok következményeire, másrészt maga az elemzés is árulkodik arról, hogy a *mikroszintű érdekszférával* való egyeztetés, vagy a róla való képalkotás föl sem merül az „európaizálás” (vajon miért nem „europaizálódás”?) szintjén, (már megint vannak valakik, akik valamivé-valamilyenné változtatni hivatottak a többieket, mint a bolsevizálás, kollektivizálás, hazafiasítás számos korábbi időszakában), s utóvégre szerényen megemlíteném, hogy a kisebbségi önkormányzatiság európai rangúnak tekintett szférájáról még véletlenül sem esik szó az érintettek vagy europaizálni érdemesek körében. Megítélésem szerint ez olyasfajta, korántsem *burkolt diszkrimináció*, amely ellen egy valóban európai államban ma már kormányváltást követelnének a kisebbségjogi szervezetek. S akkor itt még szó sincs arról, hogy a rendszerváltó Antall-kormányzat idején meghirdetett (s Európában nem épp európai gesztusnak tekintett) „tizenöt millió magyar” iránti elkötelezett aggodalom hogyan enyészett el napjainkra, s hogy az Unió szervei által feltételül szabott „szomszédsággal való jó kapcsolat” az EU-képesség egyik legalapvetőbb bizonyítéka lenne, vagyis az európai normák között a kisebbségek komolyanvétele igen kínos etikett és elvárásrenddel körülvett, aminek korántsem bizonyos, hogy a mezo- és makropolitikai szintű alkalmazkodáskészségünk elegendő ellensúlya lehet. De úgy gondolom, az integráció vágya korántsem kell, hogy a kisebbségek abszolút mértékű integráltságának bizonygatása árán érvényesüljön, a plurietnikus Európában sem mi lennénk az egyetlen kisebbségi toleranciát gyakorló állam...

Csupán utaltam fentebb az etnicitás elemzésében megfogalmazódó, az etnikai és társadalmi csoportok közötti határépítés/határátlépés jelenségére, melynek a társadalmi aktorok közötti kommunikáció szintjén is legalább három, egymást átható szférája van. Ezek komplex módon szövődnek egymásba, az identitás kialakulásában, közvetítésében és érvényesítésében azonban mindhárom (mikro-, mezo- és makro-szint) egyaránt fontos a személyközi, csoportközi és nyilvános diskurzusok érvényesülésénél. E szintek belső hálózati, kommunikációs és kulturális közvetítő mechanizmusai a régi és új generációk közötti folytonosságot, híd-

szerepet töltik be, s a szintközi relációk lényegében csak a multietnikus összhang kárára korlátozhatóak, erősítve hatalommal szembeni oppozíciót, konfrontációs felületeket képezve vagy oly mértékű etnikai mobilizációt serkentve, amelynek levezetésére az állam intézménye nincs kellőképpen felkészülve (bővebben Barth 1996:13-24).

Itt kell kitérnem röviden annak jelzésére, hogy maga a kisebbségről megalkotott imázs is nagymértékben befolyásolhatja a politikai döntéshozókat abban az EU-képben, amelyet kialakítanak, s amelyet révükön a kommunikációs útvonalak szereplői a társadalom szélesebb rétegeihez közvetíteni képes. A politikai rendszerváltozás, a struktúra átépítése és a gazdasági folyamatok liberalizálása ugyancsak nem annak logikáját követi, ami a politikai társadalom mélyrétegeiben végbemegy, így nincs és nem is lehet tekintettel például arra, hogy a leszakadó-lemaradó társadalmi csoportok, marginalizálódó rétegek, szegények és jövőképnélküliek szimbolikus részesedése milyen lesz és milyen lehet egyáltalán az európai „nagyságból”, gazdagságból, életreményekből. A makrofolyamatok tehát egyaránt fedik, magukba foglalják az integráció és a dezintegráció eszközeit, módszereit és következményeit, serkentik vagy akadályozzák a civil társadalom és az etnikai tagoltság intézményes, nemintézményes, szubkulturális megnyilvánulásait, s ezáltal a határokfölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok egymásrahatásában is nagy szerepük van. De korántsem egyértelmű, hogy a társadalom belső integrálódási folyamatai a maguk sajátos formáiban éppen segítik, vagy inkább akadályozzák az európai csatlakozási folyamat társadalmi elfogadását és támogatását, amely egy külső integráló hatás. E *belső mentális törésvonalak* és külső makropolitikai kihívások szimbiózisa alig kecsegtet tényleges reménnyel. Ki kell tehát emelni, hogy mert számos jelenség hat egymásra, egyszerre történik meg a *globalizálódás-univerzalizálódás* mellett az *autonomizálódás-minorizálódás* is. E két, egymásra kölcsönösen ható és visszaható folyamat következménye, szinte „kiegyezési szintje” a regionalizálódás, amely mezo- és makro-szintű történésekben érhető tetten. S bár az integráció elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak múlhatnak, mégsem nyilvánul meg kellő figyelem a társadalmon belüli kooperációk kezelése ügyében, s talán ennél is kevésbé az érdemi nemzetközi összhang megteremtése terén. Általánosan fogalmazok bár, de jelesül inkább a kisebbségi szférák közötti egyensúlyteremtési kísérletek eredményességére gondolok, s ebből eredően arra, vajon jövőendő *európai helyünk* meghatározásában mennyi a mi saját szerepünk, s mennyi a globális- vagy makro-szintű szerveződéseké.

Sietve jegyezném meg, hogy az etnicitás globális ébredéséről folytatott diskurzus nem kis mértékben a tömegtájékoztatási eszközök hatására és a tudományos szintű tematizálási hajlandóság ez irányba fordulása miatt kapott többlet-figyelmet az elmúlt években. Jórészt fölerősítve azt a kontrasztot, hogy bár etnikai természetű apróbb konfliktusok korábban is előfordultak a világ minden pontján, a tetteges részvétel, a tömegkommunikáció üzleties ráindulása ezek követésére csupán nemrég kezdődött meg, s így összehasonlíthatatlanul nagyobb tömegű konfliktusról van állandó értesülésünk, mint amennyi az érintett szereplők által valóságosan is átélhető. Meglehet az is, hogy a korábban csupán elbizonytalanodott, meggyengült identitások megerősödésének vagyunk tanúi, s az sem kizárható, hogy a keleten és nyugaton egyaránt megbukott elnyomó rezsimek után akkora *szabad tér nyílt a lokális identitások reprezentálására*, hogy annak mozgásos kihasználása valóban nagy látványossággal jár, s még olyan, aligha ismert etnikai identitások is magukra találnak, amilyeneket térképre rajzolni is lehetetlenség volna (Barth 1996:19-20).

S ez fontos momentum, még ha ironikusnak, lekezelő tartalmúnak tetszik is. Mégpedig azért, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy az etnikai szféra jelenlétéről, identitásminőségéről, konfliktusairól akkor vagyunk igazából bizonyosak bármit is tudni, ha *reprezentálódik* - ami a politikai cselekvésnek adekvát módja lenne. Egy kisebbségi proklamáció, egy pozitív diszkriminációs gesztus, egy nem definiált etnikai csoportkapcsolat nyilvános megjelenítése egyértelművé, közérthetővé válhat akkor, ha megfogalmazódik, ha közbeszéd témájává, közfigyelem tárgyává lesz. De alighanem komolyabb gondot rejt, ha nem reprezentálják, ha nincs jelen a politikai palettán, ha nincs is módja vagy belső készítése egy etnikai csoportnak a nyilvánosság védelme alá helyezni magát, mert ebben nem bíz, történelmi tapasztalatai nem mellett szólnak, hogy érdemes lenne nyilvánossá tenni létének módját és értékeinek tartalmát. Az *önmegfogalmazás* módja, s egyáltalán igénye is magában hordozza az elfogadtatás vágyát vagy kényszerét, valamely értékre és értékfilozófiára épülő saját kultúra (akár etnocentrikus) megalapozását, illetőleg olyan kulturális relativizmus igényét, amely a saját kultúrát és a másét egyazon kontextusban, de merev értékhierarchia nélkül képes elfogadtatni.

S e ponton újabb rövid kitérőt kell tegyünk két irányba is. Egyfelől afelé a helyzet felé, amelyben a kortárs Európát, vagy az *euroatlanti kultúrát* találjuk, amelynek nem egyetlen ország vagy nemzet, nem egyetlen ideáltipikus kultúra az alapja, hanem egy vegyes, keveredett, változásban lévő kulturális massa, amelyhez viszonyulni lényegében nem lehet. Lehetne „igazodnunk” egy integrálódási folyamatban „a” francia kultúra vagy „a” német, vagy „az” északi egyes jegyeihez, jelképeihez, normáihoz, szokásrendjéhez, értékeihez, s ez sem lenne könnyű. De nem lehet nyugathoz és északhoz, Mediterrániumhoz és Baltikumhoz egyformán alkalmazkodni, hisz ez lehetetlen. Magában a csatlakozási folyamatban a befogadók sem egyfélék, ők sem változatlanok, s elvileg egyikük sincs ténylegesen az ellen, hogy csatlakozhassunk, ha úgy véljük, hogy annak hasznát látjuk (a keserveiről úgyis csak később értesülünk majd, ha nem vagyunk képesek odafigyelni arra, hogy mások keserveiből mit is tanulhatnánk). De „a” nyugati, „az euroatlanti” egységhez csakis formálisan igazodhatunk, s addig járunk jól, míg ők is csupán ezt várják tőlünk, kiegészítve azzal, hogy amit magunkkal „hozni” képesek lennénk, arra nekik is szükségük van. Éppen ezért kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás *felzárkózás vagy lemaradás* egyértelművé válása lesz-e számunkra, hogy befogadtatásunk akadályai áttálláthatók-e valamiképp. Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa mint fejlődési iránytartomány* mit jelent a magyar közfelfogásban és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára - de hogy közöttük egybehangolt szándékról még beszélni sem lehet, az bizonyos. Állampolgári szintről nem is látható át, hogy új orientációnk lehetséges beteljesüléséről, integrációról vagy reintegrációról, esetleg csupán egy regionális (Duna-táji) struktúra-modosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

A másik megfontolnivaló éppen az lenne, hogy Magyarország - önképe alapján - hol tart abban a mozgásfolyamatban, amelyben a globalizálódás megköveteli az univerzalizálódás elfogadását, ugyanakkor az egyes országok, államok, népek, kultúrák találkozása nem oldható meg az autonómia-élmény biztosítékai nélkül, melyek eszmei önvédelmi eszközként, értékterként fontosak számunkra. Úgy tapasztalom, s az utóbbi évek társadalomtudományi szakirodalma is azt igazolja, hogy a magyar társadalom koránt sincs tisztában önmaga értékeivel, nincs stabil önképe, sőt kifejezetten *diffúz önképe és önértékelése* van, vagyis mint egész, mint karakterjegyekkel bíró entitás nem képes önmagát reprezentálni. Európai helyünk és várható helyzetünk akkor lenne előzetesen körülírható, ha az integráció együttműködésre kész, kulturálisan nyitott, reflektálni képes társadalmi közegben mehetne végbe. De mert országunk ma épp az ellenkezőjét mutatja, épp a *kooperációkészség* hiányát reprezentálja, éppen a

szolidaritás megfogatkozását érzi maga is, kétségtelenül el kellene azon gondolkodni, mit kínálhat(na), miféle kulturális tartalmak értékhozójaként jeleníthetné meg magát, hogy megfelelő társakra leljen, s hogy hovátartozási igényét ne csupán kihasználják, hanem *partnerkapcsolati* szinten kezeljék. Ellenkező esetben ugyanis egészen kézenfekvő állapottal találkozhat a csatlakozást áhító magyar társadalom: azzal, hogy mint egész is csak olyan kisebbségi, leértékelt helyzetben fogadják el, amelyben lehetetlen az alkuképesség pozícióinak elérése, megoldhatatlan az egyenrangúság, vagy legalább az egyensúly.

Az önmegfogalmazás módja alighanem tükrözi nemcsak a kétséget és reményt, hanem a bevált gyakorlatot és eredményességet is. Emiatt is vélekedem úgy, hogy ameddig Magyarország bizonytalan lesz a téren, hogy hazai etnikai csoportjait, kisebbségeket és szubkultúrákat, táji és regionális csoportokat képes-e, akar-e értékükön mérni, addig az „integrált” Európától sem várhat mást, mint másod-harmadosztályú besorolást, avagy olyan „minorizációs” helyzetet, amelyben szükségképpen jut az alulértékelés annak, aki alsóbbrendűnek, alábbvalónak érzi vagy mutatja magát. Úgy gondolom, egyfajta *belső törésvonal, mentális szakadék* van „egységesnek” tekintett nemzeti kultúránk és kisebbségeink kultúrája között, nincsenek átjárások, megértések, megtérések és értékátvételek az egyes etnikai csoportkultúrák között sem, tehát szétmállott, puha valamiképp az egész. Ugyanakkor empirikus kultúrakutatási szinten bármely csoportkultúrát, bármely etnikai miliőt vesszük nagyító alá, mindegyiknél megellelhetők azok az értékpillérek, amelyeken épségben áll, működőképesen van jelen az adott kisebbségi kultúra megannyi jegye. Minthogy azonban ezek nem reprezentálódnak „azon a szinten”, amelyen „europaizálódni” ildomos volna, még inkább visszaesnek, még jobban elerőtlenednek ezekben a kultúraközi érintkezési időszakokban.

Meglehet, túl költői szavak ezek egy primér csatlakozási folyamat kezdetén, s túl „búsmagyarosan” látnokiak ahhoz, hogy kézzelfoghatók legyenek. Két szinten szeretném az alábbiakban megvilágítani, milyen önértelmezési krízis jeleit látom, illetve milyen mentális integrációs stratégia alkalmazási lehetőségét tartanám kívánatosnak.

Első szinten az *önértelmezésnek*, az önmeghatározásnak olyan hiányjeleit, *válságtüneteit* volna érdemes itt földidézni, amely a szimbolikus politikai diskurzusokban konstituálódik. Léven szó dolgozatomban elsősorban az etnikai és kisebbségi aspektusokról, amelyek taglalását alig volt képes mellőzni az elmúlt másfélszáz esztendő magyar közgondolkodása, érdemesnek látnám azt elemezni, milyen „magyar karaktert”, milyen nemzeti profilt „viszünk magunkkal” Európába, s ebben hol és miképp van jelen kisebbségeink korántsem elhanyagolható tábora. E téren nemcsak a „magyarság-viták” földidézésétől kellene megtartóztatnom magam, de nem kívánnám megcsócsálva ismételni Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és mások önismereti kérdéseinkről és önképünkről megfogalmazott gondolatait sem. Elegendőnek tartom itt a pusztá utalást is a Gombár Csaba kihívására indult „*társadalom-politikánk etnizálódása*” tematikájú vitára (amely megjelent a Politikatudományi Szemle 1994/4. számától kezdve, valamint in: Gombár 1996), valamint azt a szimbolikus politikai diskurzus-elemző tevékenységet, amelyet Szabó Márton mutat föl évek óta. Szabó pontosan azt a politikai reprezentáció-szintet elemzi, amelyen a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definiálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok egy olyan tartományára közelíthetünk rá, amelyben (ha egyáltalán valamiképpen) a *kommunikációs stratégiai* elgondolásoknak még érvényes befogadási közege van (bővebben lásd Szabó Márton 1994a, 1994b, 1996)

Egy másik metszetben, amely inkább a térbeliség, a társadalom táji-történeti tagoltsága és a regionalizálódás esélyei felől közelít európai integrációs törekvéseinkhez, szintúgy egy új szemléletmód meggyökeresedését, új paradigma-vállalást látok: ez pedig a regionalizálás,

regionalizálódás és regionalizmus tematikája. Túl azon, hogy magam is eleget írtam már erről, okvetlenül hangsúlyozandónak vélek három különböző, bár több ponton illeszkedő aspektust. Az egyik maga a társadalom térszerkezeti fogalomrendszere, a település-, a társadalom- és a regionális földrajz közelítésmódja, valamint a városantropológia újabb irányzata, amelyek *tér és társadalom* történeti dimenzióit, a térhasználat módjait és szimbolikus jelentéstartalmait a mindennapi életvilágok működésének, térfogalmak, kiterjedések és *térhasználati eljárások* alapján világítják meg (bővebben lásd Nemes Nagy 1996; Niedermüller 1994; Enyedi 1996). A másik ugyanennek a térbeli viszonyrendszernek a jogi-igazgatási-irányítási szervezeti rendszerrel való kapcsolata, amelynek EU-kompatibilitás érdekében hihetetlen szellemi tökebefektetések indultak meg, de a *területi érdekintegráció* és a települési *önkormányzatiság* egésze ezidő szerint mint a *politikai rendszer térbeliségének* egyik rendkívül gyenge pontja nevezhető csak meg (bővebben Pálné 1996-97, valamint Z.Chojnicki - T.Czyz 1992, G.Gorzalak - A.Kuklinski 1992; B.Jalowiecki 1992). Tér, kisebbség és politika dimenziójában egy harmadik, még halovány kísérlet is indult, amely a *szimbolikus térhasználat*, a régió mint identitáshordozó komplexum, s mint az identitást és reprezentációt egy „intézményben” összefogó jelenség definiálható (bővebben lásd Biró - Bodó 1996; Bodó - Biró 1993; Biró - Oláh 1993; Bourdieu 1985; A.Gergely 1997; Voutat 1992) - ennek a kutatási-elemzési irányzatnak azonban még csupán igen szűk körű a befogadottsága. Úgy vélem, a három interdiszciplináris megközelítés éppen azon a ponton találkozik, ahol etnikum, régió és kisebbségpolitika ütközési vagy kooperációs felületei kezdődnek, s vélekedésem szerint innen indulhatna maga az európai struktúrához alkalmazkodni kívánó kommunikációs stratégia végiggondolása is.

Magához a végiggondoláshoz azonban nélkülözhetetlen a régió valóban nagytájként, földrajzi és kulturális egységként tételezése, amelynek alapja nem a nemzeti határ, nem a származási egység, s nem is valamely gazdasági-infrastrukturális szintazonosság, hanem a kisebbségi identitás-egység, viszonykapcsolat a nemzetállami és kulturális kereteinkkel, történeti örökségünkkel.

A határon túli magyarság egzisztencia-viszonyai

A témakör kisebbségsszociológiai szempontból az eddig kevésbé kutatott témákhoz tartozott. Fontosságát illetően kétely is alig merülhet fel, lévén hogy a határon túli magyarság egzisztenciális problémái nemcsak változtak, hanem a kelet-európai gazdasági és társadalmi-politikai átmenetek során kölcsönhatásos viszonyunk szempontjából romlottak is. A hovátartozás, térben elfoglalt hely alapvető fontosságúnak tűnik a témakör egészét illetően: a burgenlandi gazdasági és térségi innováció aligha vethető össze a Temes megyei vagy Kassakörnyéki, szlovéniai vagy ukrainai magyarság helyzetével és lehetőségeivel. A rövid összegzés vagy áttekintés azért is esedékes immár, mivel számos térségben épp a modernizációs trendek hatása, a munkanélküliség vagy a migrációs politika, az iskolahelyzet vagy a kisebbségi státusz változása kelti az átmeneti társadalmak számára kulcsfontosságú egzisztencia-megőrzés vagy állapotjavulás reményét. Olykor csak reményét, máskor sikeres kiteljesedését is.

A témakör elmélyült kutatása hosszú évekre való kihívást ígér. A tapasztalatok rövid összefoglalása azonban ennek ellenére lehetséges, ha nem kívántatik meg a teljesség-igényű feldolgozás.

Az integrációs folyamat regionális dimenzióinak teljesebb átlátásához elvégzett kutatások témakörei közül két nagyobb probléma-blokk foglalható össze röviden:

- 1). a hagyományos és a modernizáció útján valamilyen módon már megindult társadalmak közötti átmeneti szakaszban megrekedt kisebbségi magyarság helyzetének feltárása;
- 2). a szorult helyzetben kiutakat kereső és találó kisebbségi népesség alkalmazkodási technikáinak, önreprodukciós és túlélő mechanizmusainak, kooperációs esélyeinek vázlatos áttekintése.

A két tématerület nem tárható fel elkülönített egységként, átfedéseik az alábbi értelmezési mezőben is jelen lesznek.

Az *első* témakörhöz fűzhető hipotézis-értékű kutatási szempontok alapján összefoglalóan elmondható, hogy a hagyományos gazdasági, települési, kommunikációs és (retardált) modernizációs helyzetben lévő kisebbségi magyarság *egzisztenciális körülményei nagymértékben romlottak*, a kisebbségi státus a marginalizálódás felé vezető útra taszította az érintett térségek népességét, csökkentette a felzárkózási reményeket, visszaszorította az „anyaországgal” kapcsolatos politikai aspirációkat és redukálta a többségi társadalomhoz tartozásba vetett hit érvényességét. Magyarán: azok, akik a kisebbségi sorsból menekülve a többségi társadalom piaci szektorába tudtak „átlépni”, reményeket szőhettek a megmaradásról, az életútvtátsról, a megkapaszkodásról. Számukra a nyugati modell átvétele, a vállalkozói szocializmus kiteljesedése egy vállalkozói kapitalizmusban annak a *rendszermodellnek* megnyugtató bukását jelentette, amelyből kilábalni tíz esztendővel ezelőtt álmokképekben sem sűrűn fogalmazódott meg. Azok pedig, akik a demokratikus átalakulástól a kisebbségi léthelyzet automatikus javulását remélték, csalódottan tapasztalják, hogy ez nem következett be. Mindkét csoport egyedei és tömegei végül is szükségképpen visszább csúsztak azon a modernizációs lejtőn, mely az anyaországra vetített *képek*, s vele vagy révén az európai útra térés előnyeiről való ábrándozás formájában a felívelő gazdaság, a nyugati típusú egzisztencia, a polgárosodás előképeiből kirajzolódott.

A *második* témakör kutatásában nem kínálkozott mód a nyugati magyarság helyzetének elemzésére - de erről a kutatás kezdetén sem volt szó. A „határon túli magyarság” fogalma a kutatás hipotézisei szerint is elsősorban természetesen a *kelet- és közép-európai magyarság léthelyzetére, kiútkeresési technikáira* fókuszálódott, így ebben egyaránt helyet kaptak a „lemaradó” és a „felfejlődő” modellek vizsgálatai is.

A kutatott térség társadalmaiban a hanyatló szocialista gazdaságok miatt fokozottan szorult helyzetbe kerültek a diszpreferált ágazatok, az „életképtelennek” tekintett régiók és az „elmaradottnak” bélyegzett népcsoportok, köztük pedig a magyar kisebbség politikai vagy társadalmi-gazdasági érdekerői is. De az 1990. utáni rendszerváltási folyamatban közülük nem kevesen a kiutat kereső és azt valamilyen sajátos formában meglelő, alkalmazkodni képes vagy hajlamos kisebbségként találtak „túlélő” stratégiákat. A „*survival*”-jellegű magatartásmód, amely a gazdaságban, a politikában vagy akár a társadalmi network-ök terén sikeres megoldásokat is kitermelt, jó eséllyel segíti elő az *önreprodukciós és alkalmazkodási technikák* néhány sajátos formáját, például a társadalmi és kapcsolati tőkepiac kézbe vételét, a határokfölötti és határok alatti kereskedelmi-szolgáltató tevékenységet, az „euro-kompatibilis” hálózatok, vagy épp az interregionális kooperációk megannyi modelljét. Ide sorolhatjuk a határon túli magyar területek mint *nemzeti peremrégiók* problematikáját és az együttműködési hálózatok kialakításának (kialakíthatóságának) vizsgálatát, a változni kész, innovációra képes térségek és közösségek kiútkeresési stratégiáit, stb., továbbá a professzionalizálódott euro-

ügynökségek és a hátrányos helyzetű önkreatív szerveződések belső egyensúlyának kívülről támogathatóságát is.

A kutatás során felhasznált anyagok főként háttérelemzések és esettanulmányok, melyekből igen komoly hiányok vannak a tudományos piacon. Éppen ezért szükség lesz majdan ezek publikálására is, mivel a több etnikulturális csoport illetve többféle kisebbség társadalmi aspirációinak figyelembevétele segíteni tudhatna abban, hogy a *kisebbségi önszervező eszköztár technikáit*, valamint az eltérő műveltségi szintek harmonikus *összehangolását* és a kisebbségi életben egyre fontosabb *komplex tudástartalmak* elsajátításának módszertanát megismerjék azok a kisebbségi csoportok is, amelyeknek ez a megközelítés az önreflexív szintű önismeretéhez kellene hogy tartozzon. E csoportok számára ugyanis meglehetősen ismeretlen kérdések ezek, ami nem azt jelenti, hogy „felkészületlenek” a saját létüket érintő alapkérdésekben, hanem hogy ritkán kerülnek abba a helyzetbe, amelyben a kisebbségi csoportok társadalmi réteghelyzete és képviseleti törekvéseik, a kisebbségi jogérvényesítés alapelveinek elfogadására és konszenzuseresésre épülő stratégiák, a kisebbségi önkormányzatok és civil képviselők (kezdeményezések) közéleti szereplőinek felkészültsége, a kisebbségi közéletben való jártasság és a kisebbségpolitikai menedzsment kialakításában vállalható szerep kulcsfontosságú lehet.

A rendszerváltási időszakban a magyarországi etnikai és nemzetiségi-kulturális közösségek egyre erősödő politikai tényezővé, nyomásgyakorló csoporttá válnak, jelenlétük a hazai közpolitikában és a nyilvánosság előtti föllépésben egyre markánsabb. Ezzel szemben a külhoni magyarság egzisztenciális problémáiról alig tudjuk, hogyan szerveződik, hogy áll és milyen irányba fejlődik, hogyan megy végbe az átkulturálódás folyamata, kik a szereplői a kisebbségi identitás-váltásnak és kik a segítői a politikai érdekérvényesítés sikerességének. Az érintett kulturális és etnikai közösségek - akárcsak saját parlamenti képviselőjük kérdésében is - egyre inkább érdekeltnek mutatkoznak e kérdések megválaszolásában, s intézményi vezetőik nemegyszer megfogalmazzák a jelen helyzet gyakorlati megoldásához szükséges tudományos ismeretanyag hiányát.

Ebben a beszámolóba nem fér el több a kutatási periódusban vállalt témaelemzésből, mint annak pusztá felvillantása, hogy az 1989-90-es kelet-európai politikai váltást követően megindult társadalmi változások bizonyos, a magyarságra vonatkozó aspektusai miről vallanak. Szükségképpen ott kell kezdenünk, hogy az egzisztenciális kérdések felvetődését annak a tudománytörténetnek tükrén át tekintjük, amely az egyes kisebbségi (szak)irodalmakban megjelenítette, deskriptív módon követte, értelmezte és ma megismerni engedi a kisebbségi helyzetek néhány vonatkozását ld. pl. Barabás - Kovács - Molnár 1989). Úgy véljük, annak rögzítése nélkül, hogy mit kínál a kisebbségi magyarságról a rájuk vonatkozó - a soraikban fogant és a távolnézetből megfogalmazott - szakirodalom, nemigen lehet a szóbanforgó kérdést elemezni. Mindenekelőtt azért, mert nagyfokú fókuszváltozás zajlott le a kisebbségi egzisztenciák leíró és interpretációs szintjein, de azért is, mert enélkül az „objektív” szűrő nélkül inkább a magyar nyelvű legújabbkori drámairodalmat elemezhetnénk, s az sem lenne derűsebb kicsengésű, mint a kisebbségi társadalomtudomány önképe.

Első megközelítésben az egzisztenciális lét korántsem filozofikus alapállású megközelítésével kell kezdeni.

Az *egzisztenciateremtés* fogalmát két (szűkebb, illetve tágabb) értelemben használhatjuk. *Szűkebb értelemben* a társadalmi kihívásokra adott olyan egyéni és kollektív válaszok képezik, amelyek a pusztá fennmaradást, túlélést biztosítják: itt elsősorban a munkahellyel, lakással, a mindennapi életvitellel kapcsolatos társadalmi kérdések merülnek fel. *Tágabb értelemben* az egzisztenciateremtés a szimbolikus szférát, a szellemi igények kielégítésére intézményesült

formákat is felöleli, ebben a megközelítésben tehát a nem-anyagi természetű, mentális ökonómiai, homeosztatisz reprodukciónak is kell gondolnunk (pl. oktatás, sajtóvilágosság, tudományos- és irodalmi élet, lelki egyensúly, boldogulás, stb.). A két dimenzió között kölcsönös feltételezettségi viszony létezik, amelynek dinamikája az alábbiakban mutatkozik meg.

1. Az egzisztenciateremtés tágabb (szimbolikus) vonatkozásai

A szimbolikus szféra első hallásra talán egyértelműen nem fedhető le az egzisztenciateremtés fogalmi ernyőjével, ám nagyon sok kutatás igazolta már, hogy főképp kisebbségi kontextusban, a közösség különböző jelképeinek újratermelése, esetleg újak kreálása szintén létfontosságú lehet a létezés élményének folytonos megerősítéséhez. A többségbe való beolvadás, az anyanyelv, az iskolák megszűnésének lehetőségéből táplálkozó veszélyeztetettség a kulturális szimbólumok felerősödéséhez vezethet, amelynek következtében a kisebbségi lét egyfajta ünnepi ruhát öl. Az állandó ünneplési kényszer, a sorozatos megemlékezések, szoboravatások, stb. mind-mind olyan mozzanatok, amelyek a kisebbség képzelt egységét hivatottak megerősíteni, olykor kifejezetten tovább gerjeszteni.

Azonban a határokon túli magyarság, akár csak bármely kisebbség, anyaországon belül vagy kívül, nem egységes. Szociológiai szempontból e teljesen közhelyszerű megállapítás viszont mégsem pusztán közhely, hiszen a mindennapi nemzetalkotási folyamatokban, vagy az állammegmaradás törvényét igazolni kívánó uralmi viszonyok esetén a kisebbséget homogén egységként reprezentáló ideologikus tendenciákkal állandóan találkozhatunk. A határon kívüli magyarság nemcsak földrajzi adottságok és térbeli identitásjegyek mentén oszlik meg, hanem az ezzel együtt járó mentalitásbeli eltérések dimenziójában is. A magyar anyanyelvűek román lakossághoz viszonyított részarányát alapul véve például az erdélyi magyarságot általában három nagyobb régióra szokták felosztani: Észak-Erdély, a Székelyföld, és Dél-Erdély népességére. Ez a felosztás, azaz a regionális különbségek „beismerése” azonban még korántsem jelenti azt, hogy a kisebbségi társadalom tudományos eszközökkel történő önmegismerése kellő kiterjedésben és intenzitással ismét megindult volna. A jól képzett szakemberek hiányán, illetve a szűkös anyagi kereteken túl például az erdélyi vagy szlovákiai magyar társadalomkutatásnak nemcsak a múltbeli tudományos örökség sokszor vitatott vagy félreértelmezett momentumai, hanem ezek mellett két további tényező is korlátot szab: az, hogy *erdélyi (szlovákiai)*, és az, hogy *magyar*. Ugyanis az a tény, hogy *erdélyi (kisebbségi)* ebben a kontextusban azt jelenti, hogy a vizsgált témák, az alkalmazott módszerek a magyarországi és a nemzetközi szakterektől jórészt alulmaradnak, a tudományos életnek ebben a régióban pedig már nincsenek valóságosan intézményesült csatornái (szakmai találkozók, folyóiratok, műhelyek, körök, klubok), amelyek az elhíresült erdélyi (és felvidéki és délvidéki) társadalomkutatás méltó utódaiként érdemben folytathatnák az elődök tudományos teljesítményét. A társadalom vizsgálatára tett erőfeszítések másik sajátossága, hogy ezek hajlamosak *magyar* jelleget ölteni, azaz csak olyan problémákra koncentrálni, amelyekben a magyar nemzeti identitás valamilyen formában megmutatkozik. Ez így önmagában még nem képezhet hátrányt, azonban ez a belső trend bizonyos, éppen az egzisztenciateremtés (szűkebb értelmében vett) problematikája kapcsán észrevehető hiányosságokat hoz felszínre. Nevezetesen azt, hogy miközben többnyire lokális jellegű antropológiai, néprajzi vagy szociológiai ismeretek léteznek például az interetnikus kapcsolatok különböző aspektusairól vagy bizonyos etnikai szimbólumok használatáról, addig olyan, igencsak életfontosságú témákról, mint a társadalmi mobilitás, a fiatalok elhelyezkedési vagy lakáshoz való hozzájutási gondjai, szocializációs mintái, nemzetfelfogásuk, társadalmi térérzékelésük, pragmatikusságuk vagy jövőkép-nélküliségük, szociológiai igényességű munkák nem

születtek a régi kutatáshagyománynak megfelelő szinten (vagy ha igen, akkor azok nyilvánosan nem hozzáférhetőek, ami szintén a tudományos élet fölöttébb szűk körű és érdektagolt működéséről árulkodik). Az etnikai diskurzus tehát nemcsak a közéletet és a nyilvánosságot, hanem a tudományos munkát is befolyásolja. S ha ez csupán a viszonylag még jobb helyzetben lévő erdélyi társadalomtudomány utóbbi időszakára lenne jellemző, még csak kiegészíthető volna a külföldi (magyar, kelet- és közép-európai, nyugati, stb.) tudományos eredményekkel - azonban a hiányosságok szerte Kelet-Európában ilyenek, olykor ennél sokkal súlyosabbak is.

Annak a ténynek, hogy akár a cigánykérdésnek, akár az interetnikus kapcsolatoknak vagy akár a szegénységnek nem alakultak ki a kisebbségi környezetben a tudományos vagy közéleti diskurzusai, többrendbeli oka van. Az egyik legfontosabb ok a kelet-európai (román, „jugoszláv”, cseh és szlovák, valamint magyar) társadalomkutatás közel másfél-két évtizedes befagyasztása volt (1966-1983 között), amely azon túl, hogy lehetetlenné tette a társadalomról való gondolkodás tudományos sokszínűségét, még a kommunista rendszerek homogenizációs politikájának, ideológiai eszköztárának fontos része is volt. Romániában például az 1976-90 közötti intervallum után az 1989-től ismét meginduló szociológiai kutatások intézményesülése magának az intézményhiánynak (és természetesen a szakemberek kinevelődésének is) akadályozója volt, s a kutatók egyre szűkülő köre még évekig nem volt képes értelmiségi egzisztenciát teremteni magának, sőt, még ma is csak alig képes „felvenni a versenyt” a társadalomban zajló folyamatokkal. E formális okokon túlmenően a kisebbségi magyar társadalomkutatónak továbbá azzal is szembesülnie kellett, hogy eredményeit, vagy akár személyét is a politika megpróbálta kihasználni, s ennek oltárán olykor tudományos pályák áldozódtak fel. Ez a gyakorlat bizonyos problémák tabu alá kerülését segítette elő. Mondhatni ilyen típusú korlátozások alá (is) estek/esnek bizonyos témakörök, és ide nemcsak a szociális kérdések, hanem az interetnikus kapcsolatok mélyebb elemzése, az új, demokratikusnak minősített hatalomhoz való viszony, a társadalmi diskurzusvállalás és a kisebbségi tudományos érdekképviselő is beletartozik. A kormányzati finanszírozású társadalomvizsgálat rendszerint „kormányhű”, joviális elemzéseket, a rendszerideológiát alátámasztó felméréseket és felszíni problémafeltárást preferált továbbra is, a pártválasztástól korántsem független oppozíciós álláspontok megint egy másik érdekszférát alakítottak ki, a helyi politikai elitnek pedig inkább az volt fontosabb, hogy a kormánypárti retorikát mintegy megerősítendő és fenntartandó, nemzetépítő és önmenedzselési törekvésekbe kezdjenek, mintsem, hogy környezetüket jobban megértsék és megismerjék, döntéseiket pedig ennek tudatában hozzák.

Ez az értelmiségi sorsvállalás nemegyszer rányomja bélyegét a tudományos produktumokra is, s így arra a témaválasztásra, tálalásmódra, interpretációs attitűdre is, amelyet a kutató kénytelen-kelletlen elvállal. Ebben a diskurzus-mezőben az alapkérdések firtatása már egyenesen elvezet ahhoz - a határon túli magyarság körében sajátosan felvetődő - kérdéshez, hogy kisebbségi kontextusban *mi a szerepe az értelmiséginek*, vagy egyáltalán ki tekinthető értelmiséginek? Ez a szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi vonatkozásban régi morális kérdéseket- emlékeket-szerepeket ébreszt: amióta kisebbségi sorsról lehet beszélni, az értelmiségit alapvetően közösségközpontú és tekintélyelvű értékrend vezérelte, cselekvését az a weberi értelemben vett „érzületetika” hatotta át, amelynek fő célja a néphagyományok, a „tisza forrás”, a nyelv megőrzése és megszólaltatása volt. Ez az ethosz szolgált majdnem mindig az intézményépítések háttéréül is, és ezt az értékcsomagot menekítették át azok is, akik az 1989 utáni időszakban közéleti szerepet vállaltak. Nem véletlen, hogy a legtöbb vezető magyar (és kisebbségi magyar) politikus az irodalmi, „humán” szférából „írta át” magát a politikai játéktérre, s közülük nem kevesen a külföldi, magyarországi tudományosságba is. Ennek az

átigazolásnak eredményeként a romániai, vajdasági, felvidéki magyar politikai nyelvezet gyakran múltba hajló, nemritkán poétikus és ezért ködös megfogalmazásokra vagy szimbólumokra való hivatkozásokat tartalmazó kommunikációs eszközzé vált. Anélkül, hogy végtelenen felértékelnék a nyelv attitűdhordozó funkciójának jelentőségét, be kell látnunk, hogy az imént jelzett nyelvi fenomének egyrészt a politikai retorikában, másrészt a mindennapi politikai cselekvésekben mint *a magyarság szimbolikus és anyagi javainak követelését érvényesítő* küldetéstudat-megnyilvánulások horgonyoztak le. A „muszaj-magyarság” felől érkező morális követelések jogosságát nem kérdőjelezhetjük meg, azonban révükön láthatóvá válik, hogy ez az attitűd az *etnikai egység* nevében megmutatkozva teljesen áthatotta a nyilvánosságot, a sajtót, a közsférában történő megnyilvánulások legitim kódrendszerét. A mindennapi élet szintjén, az „életvilágban” azonban az elhúzódó gazdasági és gyakori belpolitikai válságok az inflációt, a korrupciót, az elszegényedést, az elvándorlást indították el, amelyekre a társadalomkutatás mindmáig kétféle módon reagált: egyfelől a „fogyatkozunk!” felkiáltással megfogalmazódó társadalom-statisztikai nekrológok formájában, másfelől pedig a publicisztikai értékű hozzászólások alakjában. Ezek voltak a jobb változatok - a rosszabbak a szimpla zszurnalizmusok vagy „politológiaiilag releváns” pártzsargonok formájában köszöntek vissza.

A fenti folyamatot több elemző is leírta: a társadalomtudományi megközelítések a „fenti” és a „lenti” társadalom elkülönüléséről, a modernizációs és hagyományörző tendenciák összeütközéséről (KAM), a nyilvánosság kettéhasadásáról (Magyar N.L.), a sajtónyilvánosság és a köztudat közötti jelentős eltérésről (Horváth I.), dilettánsok heroizmusáról (Veress K.) beszélnek, míg az irodalomra vonatkozóan elhangzott, hogy ez kirekesztésen alapuló „bolsevik” irodalom. A nyilvános vita gyakorlatától idegen erdélyi magyar közegben ugyan sok visszhangot nem keltettek ezek a megállapítások, azt azonban mindenképp jelzik, hogy kialakulófélben van egy olyan szabadon lebegni *kívánó* értelmiségi réteg (a kifejezés a mannheimi gondolat lokális alkalmazása), amely jogot tart arra, hogy a társadalom működésére vonatkozó véleményét ne befolyásolják a fentiekben jelzett aktuálpolitikai jelenségek. Ennek az eszmekörnek a felerősödése az elkövetkezendőkben azon fog múlni, hogy ez az értelmiségi réteg képes lesz-e olyan intézményi és anyagi egzisztenciális feltételek megteremtésére, amely lehetővé teszi a közösségi ideológia által bekebelezetlenül hagyott, „lebegésre” alkalmas tér megőrzését és további kiterjesztését. Példánk és a hivatkozott politikai-társadalmi gondolkodók köre ugyan javarészt erdélyi ebben a bekezdésben, de a Kalligram és az Új Symposion körét leszámítva alig van érdemleges példa e szerepvállalási kettősségre, társadalom-interpretálási máskéntgondolkodásra a kelet-európai kisebbségi önkifejezés palettáján.

Etnikai interpretáció, informalitás és korrupció - mint a kisebbségi egzisztencia megjelenési keretei

A társadalomkutatási tapasztalatok (immár a régió tágabb tartományára vetítve érdeklődésünk sugarát) a határon túli magyarságra vonatkoztatva szinte egybehangzóan igazolják azt a „modernista” interpretációt, hogy bár maguk a társadalmak, s azon belül szuverén kultúrák körei, kölcsönhatásoknak kitett mikrovilágok szereplői történelmi körülményeiket tekintve egy igen egyértelműen „hagyományos térségnek” tekinthető mikrovilágban élnek, a róluk való vélekedések körében elfogadhatónak tűnik az a sommás minősítés, mely szerint ezek a rendszerek a modern és tradicionális berendezkedés valamilyen sajátos hibrid formáját öltik. Úgy gondoljuk, fogalmilag akkor közelíthetjük meg leginkább a kisebbségi (magyar) társadalom jelenét, ha kortárs fogalommal élve úgy minősítjük, hogy ez a világ egy alapvetően

informális társadalom szerkezetét formázza. Az informális jelleg falvak és kisvárosok esetében egyértelműbb, míg az intézmények szintjén inkább a tagok, alkalmazottak rekrutálásában, illetve a cselekvések irányításának milyenségében ragadhatjuk meg. Az informalitásnak egyaránt pozitív és negatív megnyilvánulási formái is vannak. Ilyen irányú empirikus kutatás hiányában csak felsorolni tudjuk azokat a jelenségeket, amelyek a fenti tézis megfogalmazására sarkallnak. Falvak esetében, mint alább látni fogjuk, az informális jelleg egyfajta helyi szociális védőhálót és társadalmi kapcsolathálót hoz(hat) létre, amely a szegénység elleni védekező eljárásban, sőt a társadalmi nyomás ellensúlyozásában játszik fontos szerepet. Az informalitás azonban negatív töltettel telítődik, ha a szélesebb értelemben vett társadalomban elfogadottá, azaz általánosan elismert és alkalmazott gyakorlattá válik. A modern társadalmak az egyes szférák funkcionális differenciálódása, a részrendszerek sajátos racionalitása által működnek. Ha ezek a részrendszerek azonban nem formalizált és kevésbé kanonikus működésmóddal rendelkeznek, egyszerűen ha nem demokratikusak a szó modern nyugati értelmében, akkor fennáll a rendi társadalomszerkezetet és a modernkori diktatúrákat fenntartó mentális vagy tényleges korrupció veszélye: a törvények hiánya által keletkezett jogi űrt, illetve a törvények nem betartása mögött húzódó morális káoszt az ismerős, vagy ismeretlen személyek közötti szemtől szembeni alkudozása tölti fel. Ez az alaphelyzet már önmagában is gerjesztheti a korrupciót, a hatalommal való visszaélést. A folyamat még tovább erősödhet etnikailag vegyes szociális térben, hiszen az egyes etnikumhoz tartozó személyeket sok esetben a kényszerek, durvább változatban a látens etnikai háló tartja össze: a *mi-ők* viszonyban a *mi*-hez tartozó személyek elsőbbséget élveznek a másik csoport tagjaival szemben, az *ők* csoportja pedig nem a versenytárs, a politikai ellenfél alakját ölti, hanem kifejezetten az ellenség szerepébe vetítődik. A kisebbségi magyar társadalom megélhetési kereteit megszabó kelet-európai privatizációs folyamat helyi játszmáiban Romániában éppúgy a gazdasági szférában jelentkeztek olyan helyzetek, amelyekben a privatizálandó gyár (evidensen a befogadó ország nemzetiségéhez tartozó) igazgatója, ha létszámkorlátozásról volt szó, inkább a magyar nemzetiségűeket bocsátotta el, s az állami megrendelés is inkább a nem magyar anyanyelvű egyén vezetése alatt álló vállalkozáshoz érkezett, semhogy kisebbségi részesült volna előnyben (Eckstein 1996).

Az informális jelleg és az ezzel járó korrupciós potenciál az egyes etnikumokon belül, tehát a magyar kisebbségen belül is jelen van. Szemléltetésképpen ismertetni fogunk egy modellt, amelynek segítségével nyilvánvalóvá válik a magyar sajtónyilvánosság rejtett oldala, illetve amelynek segítségével megragadható e szféra működési mechanizmusa. Hipotézisünk az, hogy például a szakmai szinten tételezhetően egy hullámhosszra került romániai magyar újságíró társadalom *etnikai hálózatként* működik. A hálózat fogalmát Kadushin értelmében használjuk, szerinte ugyanis a kultúratermelés rendszereire az a sajátos hálózat jellemző, „amelyik rendszerszintű, nagyjából összekötő, láthatósága viszonylag alacsony és amelyik makro- és nem mikrojelenség”. Az ilyen hálózatok általános formája a társadalmi kör, amelynek főbb tulajdonságai a következők: 1). nincsenek világos határai, 2). a tagok között közvetett interakció zajlik, 3). létezik egy vagy több nagyobb sűrűségű magja, de nincs formális vezetése, 4). a kör „emergens”, azaz viszonylagosan nélkülözi az intézményesített struktúrákat és normákat, 5). a kör láthatatlan, hiszen mint egésznek, hiányzik a célja, és végül 6). más struktúrákhoz van „cövekelve”, illetve azok által „eltakarva” működik (Kadushin 1988). Az újságíró társadalom azért tekinthető etnikainak, mert a felsorolt tulajdonságok a magyar kisebbséghez tartozó személyek közötti interakcióra érvényesek. A hálózatoknak, tehát az *etnikai hálózatoknak* is, annak függvényében, hogy milyen típusú információkat áramoltatnak, különböző *funkciói* lehetnek. Kadushin szerint a hálózat működésében négyféle érdek játszhat közre: utilitáriánus, hatalmi-befolyásbeli, integrációs és kulturális. A mi esetünkben az utolsó kettő pregnánsan jelen van, e kettő egymást kiegészítve, és mintegy

egymást kölcsönösen feltételezve beépült a kisebbségi nyilvánosságba és annak működtetésébe. Az integratív, illetve a kulturális funkció az érzelmek, közös értékek, eszmék, tapasztalatok propagálására van beállítva. A sajtó nyilvánosságában ezeknek szelektív hatása és egyfajta etnikai identitás-megőrző szerepe van. A hatalmi-befolyásbeli érdek, mint ahogy a tanulmány korábbi részében jeleztük, abból következik, hogy a sajtó előszeretettel propagálja a hozzá közel álló párt (RMDSZ) értékeit és célkitűzéseit.

A kisebbségi társadalom informális jellegét tovább fűzhetjük egy simmeli ihletésű gondolattal. Az erdélyi magyarságon belül például, pusztán történeti, földrajzi és demográfiai adottságai következtében, nem alakulhatott ki a politikai értelemben vett „*formális viszonyok*” létrehozására való hajlam, vagy akár a nagyvárosi közöny sem. Az erdélyi magyarok többségének nincsen tapasztalata nagyvárosban, metropolisban élni (ha meg van, akkor már lehetséges, hogy kivándorlóval van dolgunk). A közönnyel szembeni közöny az, ami leginkább jellemzi a kisebbségi embert. Ilyen belső diszpozíció pedig minduntalan a *személyközi kapcsolatok* kialakítására serkent, amely bizonyos kötöttebb racionalitást feltételező tevékenységek esetében gátló tényező lehet.

Az egzisztenciateremtés szimbolikus szférájához tartozik az *oktatásügy*, annál is inkább, mivel a magyarságot a parlamentben képviselő RMDSZ számára már megalakulása pillanatában a minden szintű anyanyelvű oktatás fő célkitűzésként szerepelt. Az utóbbi években a romániai magyarságon belül is kirajzolódott tendencia az, hogy a legmagasabbak a magyar nyelven oktató szakképzetlen pedagógusok százaléakai, a felsőoktatás eltömegesedési igénye mellett a lemorzsolódás strukturális okokból a gimnáziumi és líceumi oktatási szféra között húzódik meg, de kihat a nyelvtudás, a társadalmi kapcsolatrendszer a tudományos és kulturális aspirációk, végső soron pedig a nyugati aspirációk széles körére is. Az erdélyi tapasztalatok és a nemcsak jelen-, hanem egyúttal jövőcentrikus érdeklődés egyéb példái hasonló folyamatokról vallanak a szlovákiai, s részben a kárpátaljai magyarság esetében is (nem minősítve, hogy hol korruptabbak, hol informálisabbak, s hol frontálisabbak a kisebbség-többség közötti érintkezési események). A szűkre szabott kutatás-beszámoló nem igazán nyújt keretet a beszédesemények, életesemények részletezésére, vagy az egyes kisebbségi rétegek ehhez való viszonyának árnyalt bemutatására - de ezt a változó kontextusú társadalmi valóságot immáron változó szemléletmóddal feltáró kortárs társadalomkutatás elkezdte feltárni, megnevezni, interpretálni, s részletesebb vizsgálódások immár újabb területeken és újabb tudományos diskurzus-mezőben kezdenek konszenzus-lehetőségeket megtalálni. Az etnikai interpretációs szemléletmódot kezdi felváltani a multiethnikus álláspontok sokasága, a korrupciós érintkezési felületek immár vizsgálódások tárgyai lettek, és sajnálatos módon a kisebbségi egzisztencia megjelenési kereteit napjainkban már nem pusztán a morális-interpretációs síkok átértelmezései, hanem sokkal inkább a szorult megélhetési helyzetében kiutakat kereső kisebbségi népesség alkalmazkodási technikáinak, önreprodukciós és túlélő mechanizmusainak, kooperációs esélyeinek kérdései alkotják.

2. Az egzisztenciateremtés „*survival*” jellegű vonatkozásai

Az egzisztenciateremtésnek ebben a kontextusában a kisebbségi magyarság gazdasági, illetve szociális alkalmazkodási technikáit, illetőleg azok néhány elemi formaváltozatát próbáljuk vázlatosan jelezni.

Az 1989 utáni periódusra a kisebbségi társadalmak *gazdasági életét* a viszonylag gyors (elsietett, időleges?) törvénykezés jellemezte, melyet azonban kísért a tényleges reformfolyamatok indításához szükséges politikai bátorság elbizonytalanodása, melynek következtében a

válság ma is tartó és továbbra is elmélyülő állapota vált jellemzővé. A gyors törvénykezés alatt azt értjük, hogy fontos, a gazdasági életet irányítani hivatott törvények (pl. a kereskedelmi társaságokról, a földalapról, a külföldi beruházások rendszeréről, az állami vagyon részbeni magánosításáról, stb.) már 1990 és 1991 folyamán megszülettek a kelet-európai országok többségében (olykor a háborús állapotok mellett és azok következtében is). A szakértelem, a vállalkozói tapasztalat hiánya, valamint a külföldi tőke bevonulásának (belpolitikai válságok miatti) elmaradása mellett azonban a szovjet szférából szabaduló országok többsége továbbra is a csőd szélén vagy a belső megosztottság krízis-állapotában található (a privatizáció befejezetlensége, az állami vállalatok nagy mértékű tartozása, a korrupció elterjedése, külföldi hitelek késlekedése vagy végleges elmaradása, embargók és ostromállapotok, stb.) jellemzik a térség „kibontakozási” kísérleteit. Mindezek a makroszintű jelenségek egyrészt az érintett államok Európai Unióhoz való csatlakozását gátolják meg, másrészt pedig mikroszinten elszegényedést, a *túléléshez* szükséges technikák keresését eredményezték, egyúttal konzerváltak olyan gazdasági, szociális, kulturális, stb. kondíciókat, amelyek alapvetően a közállapotok konzerválását vagy további súlyos romlását eredményezik. Ilyen feltételek mellett nehezen indulhat be egy olyan polgárosodási folyamat, amely piacgazdasági feltételek között kiismerhetné magát, s amelyet a partner-országok is elfogadhatnának. Természetesen az érintett országok többségében kialakult az utóbbi években (a magyar kisebbségen belül is) egy (kis)vállalkozói réteg, amely a társadalmi, jogi, kulturális és politikai diskurzusokban mint „a magyar kisebbség” életben maradásának személyes megtestesítője próbál érvényesülni - végletekig fokozva a megélhetési nehézségek és a nyereszkesedési lehetőségek közötti konfliktust pártok és érdekcsoportok, települések és megyék, ágazatok és piacok viszonyában. Mindazonáltal magának a kisebbségi magyarságnak véleményalkotása szerint is kétséges, hogy ez a réteg a modernizálódás tényleges hordozója lehet-e akkor, hogyha vállalkozása elsősorban családi önfenntartás céljából épül ki, ha önellátó kereskedelmi tevékenységet folytat és nem piacra termel, vagy ha privatizált vagyonát nyugati befektetésekben véli inkább biztonságban. A kisebbségi magyar vállalkozói szféra számára az anyaország anyagi és kulturális tőkét szállíthat ugyan, piaci kapcsolatokat szervezhet mellé, azonban a posztkommunista országokban jellemzővé vált törvénykezési kuszaság, pénzpiaci és tőkefelhasználási tanácstalanság, garancia nélküli vállalkozási feltételrendszer oly mértékű bizonytalanságot termel, amely éppen a fentebb jellemzett informalitás alapján (és a jelzett korrupciós diskurzusok nyomán) olyan magatartást is megkövetel, amely nem éppen a piaci és jóléti kapitalizmust, hanem annak ellenkezőjét, a rablótőke érvényesülésének és finom vagy válogatott eszközök nélküli hatalomra kerülésének dilemmáit segítik előtérbe kerülni.

A mértékadó felmérések és a köznapis véleményalkotás szerint is igen sokféle várakozás ébredt az Unió csatlakozás reményében arra vonatkozóan, hogy Magyarország látványosnak tetsző „gazdagodása”, reménybeli talpon maradása pozitív, sőt serkentő hatással lesz majd a térség országainak fejlesztésében vagy legalább életben maradásában. Ismeretes azonban, hogy a magyar törekvések, az európai szabványok, az orosz pénzválság korántsem igazolják ezt a reményt, nem is beszélve arról, hogy a támogatási reményekkel napra nap élő kisebbségi egzisztenciák számára kivételes csalódásnál is keményebb tapasztalattá vált ennek a „keleti testvérek” felé fölemelően kinyúló Magyarországnak ábrándképe. Megannyi kezdeményezés ellenére, s javarészt nemcsak a nemzeti kormányok, hanem a kisebbségi magyarság egyes hangadó csoportjainak (és ellentáboraiknak) szembeszegülése miatt is ez a „nyugati segítség” olymértékben elmaradt, hogy a túlélési illúziókat ebben a mederben terelgető kisebbségi magyarság immár nem a „jó anyaként”, hanem a cserbenhagyó sztárként gondol az anyaországra. A nemzeti kormányok egyike-másika - nem éppen végiggondolt fejlesztési tervek formájában - ugyancsak számolt azzal, hogy az EU-kompatibilissé nyilvánított Magyarország

legalább azt a tudástőkét hajlandó lesz a kisebbségi területekre exportálni, amely ahhoz talán már elegendő, hogy az európai fejlődési lejtőn megkapaszkodni próbáló elmaradottabb országok némi lélegzetvételhez jussanak. A helyi fogadókészség hiánya, a magyar szellemi „békehadtestek” vélhető beavatkozása és az instabillá változott kormányközi kapcsolatok azonban közel reménytelenné tették az intézményesített segítségnyújtás megkezdését. A kilencvenes évek vége felé azonban már egyértelművé vált, hogy amennyiben Magyarország egyáltalán belátható időn belül képes lesz eleget tenni az EU-tagság szigorú követelményeinek, aligha marad energiája arra, hogy „európai bevonulását” a hátára kötött kisebbségi batyuval próbálja megoldani. Mind a kisebbségi magyarságban, mind a magyar értelmiségi és vállalkozói-politikai elitben fölrémlik ugyan annak képe, hogy a csatlakozási esélyek egyik alapfeltétele volt annakidején a szomszédsággal való kiegyensúlyozott viszony megoldása - de valójában sem a magyar kormányzat, sem az európai (schengeni) felfogásmódok hírnökei nem vágnak arra, hogy a szűkös energiákból még a határontúli magyarság gondjait is meg kelljen oldaniok.

A határon túl élő magyarság a kilencvenes évek harmadik harmadában alighanem végképp feladta azt a reményt, hogy olyan komplex tudástartalmak átadása következhet be az anyaország és a kisebbségek viszonyában, amelyek azután az utóbbiak hamari felzárkózását tudnák elősegíteni. A kisebbségi közéletben, éppúgy mint az oktatásban, médiában és társadalomkutatásban a kisebbségpolitikai menedzsment szerepét részint lebecsülik, részint eltúlozzák. A kisebbségi jogérvényesítés elvei, törvényi mintái ugyan jelen vannak az európai kisebbségjogi „kódexekben”, ám a szlovákiai vagy kárpátaljai környezetben ezek törvényi elfogadtatása éppoly illúzió lenne, mint az, hogy a kisebbségi törvények elemi garanciát biztosítanak a kultúrák közti közeledés, a tolerancia, a kultúraátvétel civilizált megoldására. S ha a magyar minta valóban minden tekintetben kifogástalan volna is, annak más kulturális, közpolitikai kondíciók közötti „átvétele” korántsem garanciális eredményű lenne. A kisebbségi jogérvényesítés nemcsak deklarált alapelvek elfogadására épül, hanem arra a konszenzusképességre is, amelynek bizonyítására épp elegendő idő és alkalom lett volna a szomszédos országokban, ám a jelek nem ezt igazolják. A társadalomkutatások mai adatai éppenséggel a kemény állagromlást regisztrálják a csoportszintű és generációs kapcsolatokban, a sajtópublikációk a széthúzást bizonygatják a legapróbb írásokban is, a viták és együttműködést kereső egyének arányait pedig a pártokon belüli torzsalkodások illusztrálják a mindennapi politizálásban.

A határon túli magyarság számára a „magyar csoda” ismét aligha szól másról, mint arról, hogy a „civilizációs összecsapások” jóval esélyesebbek az európai félperiféria sávjában, mint azon kívül. A kisebbségi létben mindennaposan megfontolandó kultúraváltási, asszimilálódási tendenciák ugyancsak aligha függetleníthetők attól a tendenciától, amelyet a nemzeti gazdaságok pénzügyi és szervezeti válsága fejez ki Kelet-Európában és a Balkánon. Az életszínvonal kétségbeejtő visszaesése, a munkanélküliség strukturálisan romló arányai, az infláció gazdasági és mentális hatásai egyértelműen a nemlegitim megoldásformák felé taszítják nemcsak a termelőmunkából megélni képtelen rétegeket, hanem a látszólag sikerorientált vállalkozói csoportokat is. A szélesebb tömeg számára azonban az elszegényedéssel való hirtelen találkozás, az apátia és anómia széleskörű hódítása nem egyszerűen az időleges deklasszáció élményével jár, amely még akár a változásokban rejlő pozitív fordulat esélyét is magába foglalhatná. Hanem azzal az önmegadó, egzisztencia-romboló attitűddel, amelyet a kutatók a „délmexikanizálódás” és a nyugati típusú marginalizálódás jelenségeként írnak le. A „szegénység kultúrájának” reménytelensége, a (Papp Attila kifejezésével:) „rurálproletár” tömegek kilátástalan menekülése a (pl. Romániában 1991 óta törvényileg biztosított)

földtulajdonosi szerepkörbe, s az emögött meghúzódó biztos kudarc a paraszti kultúra „újrafelvételének” esélyeit illetően, nem valami biztató változás előjelei.

Mind a határon túli magyarság egzisztenciális helyzetének, mind pedig a hagyományos gazdasági szerkezetű nagytájak revitalizálásának kérdései fölmerülnek a lehetséges megoldások között. Anélkül, hogy a határon túli magyar lakosságú vidékek (környezetükből kiszakított és kölcsönhatásaiktól elvágott) termelési mutatóit kontrasztosan szembeállítanánk a többségi társadalmak hasonló települési, lakossági vagy finansziális típusaival, illetőleg anélkül, hogy árnyaltabban jeleznénk az egyes kisebbségi területeken mérhető adatok finom különbségeit, elegendőnek tartjuk egyetlen térség helyzetének bemutatását annak illusztrálására, hogy a túlélési technikák nem szélsőséges, hanem normális, szokványos változatait is mifajta környezeti egyensúlyhiányok teszik érvénytelenné. Álljon itt az elkészült elemzéseknek egyetlen aspektusa, röviden az a remény, hogy a visszaparasztosodás talán megoldás lehet az ipari munkanélkülivé válás és a városban lakás megfizethetetlen költségeitől menekülés metszéspontján.

A földtulajdon visszavételét biztosító földtörvény után újjáéledt *paraszti gazdaságok* főbb jellemzőit Vincze Mária a következőkben látja: céljuk az önellátás; saját, vagy bérlettel kiegészített földön gazdálkodnak; a család munkaerejére támaszkodnak; családi döntések alapján működnek; a bruttó hozam alapján értékelik eredményességüket; viszonylag gyengén kapcsolódnak a piachoz; autonómok és izoláltak; életformát képviselnek (Vincze 1995).

A szerző szerint azonban ezek a gazdaságok nagymértékben eltérnek a fejlett nyugati országok családi gazdasági vállalkozásaitól, ugyanis ez utóbbiakat a nagyobb nyereség és piaci integráció jellemzi, működtetésük pedig nem követel egy egész életformát. Ha elfogadjuk azt a magyarországi tapasztalatot, miszerint egy munkanélküli akkor válhat mezőgazdasági vállalkozóvá, ha olyan alapfeltételekkel rendelkezik, mint iskolázottság, szakképzettség, termelési tapasztalatok, kellő nagyságú földbirtok és gépesítettség, tőkeerő és kapcsolatrendszer - akkor látható, hogy a romániai családi gazdaságok és gazdasági vállalkozások egyelőre nagyobb tömeg számára nem teszik lehetővé az ily módon történő munkavállalást.

Az elmúlt évtizedek rejtett munkanélkülisége az utóbbi években egyre inkább kezdett manifeszttné válni, amely az általánossá erősödő elszegényedési folyamatokkal mintegy karöltve *szociális kérdések* tömkelegét hozta előtérbe. A székelyföldi *elszegényedés* néhány aspektusa és ezek összefonódása a múlttal, jól jelzi a legkeletibb erdélyi megyék szociális kérdéseit is. A jelenlegi Hargita és Kovászna megyéket, valamint Maros megye egy részét magába foglaló Székelyföldön a lakosság körülbelül 80 százaléka magyar, a cigány nemzetiségűek elszórtan élnek a kisvárosokban és a falvakban, a román lakosság pedig vagy különálló falvakban, vagy a városokban él. A régiót rurális térségnek tekinthetjük, hiszen tartós vonzásközpontot jelentő nagyvárossal vagy ipari központtal nem rendelkezik. A székelyföldi kisvárosok a szocializmus éveiben ipari jelleget kaptak, egyes városok lakosságának számát mesterségesen felduzzasztották, ami természetesen maga után vonta az állami alaptól támogatott (tömbház)lakások építését is. A szocializmus korszaka tehát e vidék számára is a centralizált modernizáció szakasza volt, ekkor építették ki az úthálózatot, terjedt el a villamosítás, ipari létesítményeket telepítettek, középszintű oktatási hálózatot alakítottak ki, stb. Röviden: tömeges méretű életformaváltást, proletarizációt, ám a megőrzött kétlakosság következtében (városba kerülés falusi gyökerek megőrzése mellett, illetve falun élés városi munkahely mellett) mégiscsak rurális lakosságot találhatunk. A Romániában lezajlott urbanizációt ezért is tekinthetjük félurbanizációnak, vagy urbanizációs kísérletnek: az urbanizáció eredménye nem az elvárosiasodás lett, hanem a falvak világára jellemző kapcsolatok, beállítódások megőrzése városias környezetben.

Székelyföld már földrajzi adottságai miatt is, sosem volt gazdag vidék, ezenkívül pedig korábban is több ízben elszegényedési hullámnak volt kitéve: gyenge gazdasági termés több éven át, erőszakos beszolgáltatási akciók az ötvenes években, az egyéni földtulajdon megszüntetése, a regionális urbanizáció visszafogása stb. Elemzők szerint az 1989 után beindult székelyföldi elszegényedési folyamatoknak két szintjét különböztethetjük meg: egyrészt az elszegényedést kiváltó makrofolyamatokét, másrészt pedig az elszegényedést az interperszonális kapcsolathálókból, amelyeket a beállt változások befolyásolják (Biró-Bíró 1997). E nézet szerint a makro-, illetve mikrováltozások egymást kölcsönösen feltételezve és megerősítve hozzájárulnak a régió elszegényedéséhez, ám a szerzők azt állítják, hogy nagyon sok jelenségnek nincs a szó szoros értelmében vett gazdasági magyarázata, a kapcsolatháló felépítése szempontjából viszont az ilyen jelenségek megmagyarázhatók.

Az elszegényedést kiváltó makrofolyamatok közül az alábbiakat mindenképpen figyelembe kell venni:

- A szocialista korszakban felfuttatott húzó ágazatok teljes befagyasztása, vagy részleges szétesése. Ennek következménye a korábban biztos megélhetést jelentő munkahelyek felszámolása, egyfajta deprivációs munkanélküliség, amely az anyagi veszélyeztetettségen túlmenően nehéz pszichikai terheket is kirok az egyénekre (az 1994. decemberi román statisztika szerint a 11 %-os munkanélküliség mellett a munkanélküliek 70 %-a 35 év alatti korosztályokból kerül ki - ld. Koszta Nagy 1998).
- A vállalati privatizáció és szerkezeti átalakítás elhúzóódása, a munkanélküliség magas szintje.
- A kétpólusú megélhetési szerkezet (állami munkahely, otthoni munkavégzés) felszámolása.
- A potenciális húzó ágazatok (turizmus, egyéni gazdálkodás) ki nem használása.
- A helyi szintű vezetés napi adminisztratív feladatokkal való elfoglaltsága, ami ugyanakkor elvonja a figyelmet a helyi munkaerő hasznosításának kérdéséről.
- A termékforgalmazási és értékesítési rendszer hiánya (Biró-Bíró 1997).
- Egy autonóm hivatalnokréteg hiánya, amely képes lenne érvényesíteni érdekeit és megőrizni a törvény által garantált függetlenségét. Ez a korrupció továbbéléséhez, illetve elterjedéséhez vezet (Cornea 1998).

A fennebb említett mikrováltozások alatt a rurális környezetben létező személyközi kapcsolatok átalakulása értendő. A diktatúra éveiben a faluközösségek egyfajta belső szociális hálót is képeztek, amely mintegy megakadályozta egy leszakadó szegény réteg kialakulását. 1989 után azonban az interperszonális kapcsolatokra rázúduló makrofolyamatok kikezdték a korábbi védekező mechanizmusokat, aminek következményeként egyre több ember „esik ki a társadalomból”, egyfajta lokális *underclass* kezd kialakulófélben lenni. Habár az „underclass” fogalmát elsősorban városi, nagyvárosi környezetben alkalmazták, illetve írták le, mégis úgy gondoljuk, hogy a fogalmat ebben a környezetben is használhatjuk, hiszen a jelenség fő komponenseit ugyancsak tetten érhetjük: az underclass, vagy társadalom-alattiság egyrészt a munkaerőpiacon elfoglalt marginális helyzetet, másrészt pedig a szegénységet mintegy megerősítő társadalmi miliőt foglalja magába. A jelenség még láthatóbbá válik, ha a szegénység etnicizálódik, azaz, ha bizonyos etnikumok esetében nagyobb gyakorisággal tapasztaljuk (Wilson 1991). Esetünkben pedig nemcsak egy leszakadó réteggel kell számolnunk, hanem például a cigány lakosság felgyorsuló leszakadásával, az ipari foglalkoztatottként áttelepített románokkal is.

Hogy ezek az újszegény rétegek számbelileg milyen mértékben fognak változni egyrészt attól függ, hogy a gazdasági változások, a privát szféra megerősödése képes lesz-e új munkahelyek

teremtésére, illetve a felszabaduló munkaerő felszívására, másrészt pedig attól is, hogy a rurálisnak tekintett régióban kialakulnak-e újfajta védekező mechanizmusok. Más szóval: mennyire lesz hatékony majd a hivatalos és az „informális” szociálpolitika (ez utóbbi a falu szegény lakosai körül egyfajta rejtett szociális háló, amely ha működik, akkor az elszegényedőben levő egyént a szomszédok, rokonok, ismerősök nem engedik a képzelt vagy valós faluközösségből kiesni. Ez a gyakorlat természetesen a székelyföldi kisvárosokban is érvényes volt, de az 1989-es változások után fokozódó deprivációs munkanélküliség a régió lakosainak kapcsolatszerkezetét nagy mértékben átalakította, kényszerű individualizációs folyamat vette kezdetét, amelynek két szélsőséges esete a magyarországi munkavállalás, illetve az „öngettősodás”, azaz a szegénységbe való visszahúzódás, az újfajta szegénységi szubkultúra kialakítása. Mint látható, egyik véglet sem kedvez az említett informális szociálpolitika továbbélésének.

A lefelé tartó spirálként gyorsuló elszegényedési folyamatokba ágyazott régióknak azonban szembe kell néznie a régióknak belül hagyományosan szegény réteg, a cigányság problémáival is. Korábban a szegénység és egyéb negatív sztereotípiák etnicizálódtak, a szociális és etnikai határok egybeestek. A romániai félurbanizáción belül a Székelyföld kisvárosaiban az új lakótelepek lakásainak komfortszintje meghaladta az egykori kisvárosok főterein található lakások kényelmét, így az ott lakó kispolgári réteg lemondott eredeti lakhelyéről és beköltözött az újonnan épült tömbházakba. Másrészt az üresen maradt lakásokba cigányokat költöztettek be, és ezáltal a központi pártvezetés megvalósíthatta elnemzetietlenítő politikáját is: a történelminek számító városközpontok elszegényedtek, slum-osodtak, ugyanakkor az egyes kisvárosokban „új főtereket” kialakítva, helyi szinten kirajzolódhatott a tervezett „szocialista arcél”.

Az 1989-es változások után, új identitásuk kialakítása során a székelyföldi kisvárosok egykori, történelminek számító városközpontjai újra felértékelődtek, hiszen a közterek „újraelfoglalása” szervesen beleillett az újonnan alakuló elit nemzetépítő gyakorlatába. A régi épületek felújítása azonban addig óvatosan elhallgatott szociális kérdéseket hozott előtérbe: a roma lakosság jelenlétét a városközpontokban zavaró tényezőként értékelték.

A szegénység mellett egy másik szociális jelenség a *kivándorlás*. A romániai magyarok tömeges kivándorlása a 80-as évek második felében indult, az utolsó nagyobb kivándorlási hullám pedig az 1990. márciusi eseményeket követően (ebben az évben tíz év kivándorlóinak egynegyede hagyta el az országot, s a következő években is évi 75000 kivándorlót számlálnak - ld. Koszta Nagy 1994, 1998). A korábban elvándoroltakat egy 1991-ben megjelent tanulmány három csoportba sorolta: tradicionális magabiztosak, modern magabiztosak és szorongók. Az utóbbi csoportba a vizsgált populáció majdnem egyharmada (28%) tartozott és azzal jellemezhető, hogy nincsenek olyan értékei, amelyek alapján behatárolhatnák saját életterületüket a jelen és a jövő vonatkozásában (Csepeli-Závecz 1991). Már ennek a csoportnak a jelenléte is jelzi, hogy összefüggés van a kivándorlás és a társadalmi anómia között. A kilencvenes években a kivándorlás tovább folytatódott és megindult a magyarországi vendégmunkások ingázása is. E folyamat az elkövetkezőkben valószínűleg nem erősödik (a gazdasági válság elhúzódása ellenére sem), hiszen a munkanélküliségbe zuhantak mobil rétege már a kilencvenes évek elején kialakította önmagának a külföldön tartózkodás csatornáit. A helyben maradtak pedig a helyi informális szociális hálón keresztül reprodukálják, vagy legalábbis elviselhetőbbé teszik egzisztenciájukat (Oláh 1994). Véleményünk szerint, az elvándorlás mára az „elszivárgás” formáját öltötte, azaz a tömeges mozgás helyett inkább csak kisebb csoportok hajlamosak külföldre távozni. Az erdélyi magyarság szempontjából az lehet negatív kihatással, hogy ezt a mobil réteget többnyire a fiatal diplomások teszik ki.

Az előbbi bekezdésben már jeleztük a *társadalmi anómia* szerepét a kivándorlásban. Azonban ha a társadalmi anómia már értelmét veszíti ilyen fokú „intézményesülésében”, akkor természetesen más formákat hoz létre: az öngyilkosság, az alkoholizmus, a neurózis különböző fajtáira, a deviáns magatartások elemzésére az erdélyi magyar társadalom mélyén munkáló hatások miatt kell odafigyelni, melyek a deviancia különböző megnyilvánulási formáinak mozgatói. Az elhúzódó gazdasági válság, a munkanélküliség elterjedése, a szegénység magával hozza a morális válságot, a társadalmi normák fellazulását, az egyén térvessztését. Ha a (romániai magyar) politikai szféra sajátos logikája folytán képtelen e jelenségekkel szembesülni, úgy a helyi közösségekre még nagyobb felelősség hárul. Ezek azonban a gazdasági önfenntartás korlátai (földvisszaigénylés művelési ismeretek nélkül, idős embereknek visszaadott föld után megnövekedett családi súlya és rugalmatlansága, fiatal gazdálkodók képzetlensége, vállalkozói maffiák török és lengyel vonalakon, a földadó félelme a 2000. év utáni időszakra vetítve, napi megélhetésre beváltott értékjegyek, stb.) miatt már nem képesek a modernizációra, sok esetben konfrontálódnak a városokkal, s megrekednek agrár-zárványként, piaci és erőforrás-hiányos lakóövezetként (Csanády 1998, Koszta Nagy 1998, Oláh 1998, Vincze 1997).

Nem különb a helyzet a Vajdaságban, ahol a háborús évek és a gazdaság 1994. évi teljes összeomlása nyomán a tudományok elszigetelődnek, az értelmiségi kapcsolatok felbomlanak, a kiadói és színházi tevékenység minimumra csökken, az iskolák összes típusa elszegényedik, az állam pedig képtelen elfogadni a politikai súlyú kisebbségek létét, igyekszik azokat elszigetelni, kiszorítani a gazdasági életből s magából a társadalomból is. A végleg távozók minden ingatlanuk értékét elvihetik, ez a menekülő-áttelepülő magyarság esetében eddig 600-700 millió dollárra becsülhető összeg. A távozást a nacionalista politika is készteti, a redukálódott gazdaság vállalkozói szférájában magyar munkás aligha kap állást, a szerb is kimenti munkája gyümölcsét a külföldi bankokba, a gazdaság és a pénzügyi állapotok 1998-ban is a működőképesség megszűnésével fenyegetnek, a késleltetett privatizációban pedig a nagy ipari rendszerek eddigi tőkevesztesége 6-7 millió dollárra rúg. A jugoszláviai magyarság 45 %-a nyomorog, s másik 45 % a szegénység határán van, 50-60 %-os a magyar falusi munkanélküliség aránya is, az intézményekben kialakított kisebbségellenes diszkrimináció pedig a magyarság hosszabb távú egzisztenciális nyomorúságát hivatott biztosítani (Mirnics 1998).

S ha a horvátországi és szlovéniai magyarság esetében talán drámai súlyú egzisztenciavesztési folyamatok nem indultak is be, a szlovákiai folyamatok szinte párhuzamosak az erdélyi és vajdasági trendekkel. Közigazgatási megosztottság, ipari és mezőgazdasági munkaerővel való ügyes statisztikázás, pártpolitikai és helyi hatalmi küzdelmek, nyelvhatár-eltolódás és elakadt agrármodernizáció végső soron éppoly kétségbeesett gazdasági és megélhetési műveleti tranzakciókra készteti a határok mentén élőket, mint másutt. A körképből a kárpátaljai magyarság helyzete rí ki igen rikítóan: a szocialista rendszer összeomlása után következő transzformációs válságot olyan fokú recesszió és társadalmi dezintegrálódás következett be, amelyhez foghatót csak az orosz klasszikusoknál találunk leírva. A borzsovai, vári, beregszászi „rendszerváltásban” bizonyos mértékig marginalizálódtak ugyan a volt kommunista vezetők, de helyüket a közismert maffiózók vették át, velük járó mindenféle kihatással együtt. A magyarországi nemzeti fogyasztási szinthez igazodni kívánó aspirációk mellett a kilencvenes évek közepén az 500-900 forintos keresetátlagok voltak (1996-ban ez minimálbérre számítva 0,30 dollár) szokásban (=egy kiló hús ára a havi bér), ami ellen a tradicionális paraszti gazdálkodásban sem tudták felvenni a versenyt, nem beszélve a városi lakosságról, s arról, hogy Ukrajna keleti felén a helyzet sokszorosan rosszabb. A háztartások

naturália-bevételei a bel- és külföldi csencselő piac forgalmával egészülnek ki, így a munkahelyi jövedelemszerzés módja leértékelődött, az energia-, állóeszköz-, pénz- és piachiány amúgy is leállította a termelő üzemeket, a lakosság számára az egyetlen bevételi forrás a természetes csere mentén kialakuló egyenlőtlenségek terhére létrehozott bolt, butik, szabadpiac és önellátási áruforgalom (alkalmasint törvénytelenül szerzett jövedelem) és az erőszakszervezetek nyílt vagy kényszerű kiszolgálása maradt. Ebben a helyzetben kisebbségi egzisztenciáról beszélni közel mulatságos, ezen a piacon politikai tőkét is lehet kovácsolni 10 osztályt végzett bódésokkal sokkal inkább, mint pártfüggetlen tudáselittel (Orbán 1996, Bagi 1998).

Ismertetésünkben méltatlanul röviden áttekintettük azokat a problémákat, amelyek véleményünk szerint kapcsolódnak a határon túli magyarság egzisztencia-teremtésének problematikájához, s így a Kárpát-medence regionális tagoltságának, európai bekapcsolódásának, kölcsönkapcsolati rendszerének és érdekérvényesítési perspektívájának egészéhez. Ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk, nyilvánvaló, hogy további részkutatásokra lenne szükség, amely az általunk felvetett problémákat regionális összefüggéseiben ragadná meg. Csak ezek után formálhatnánk képet arról, hogy Magyarország EU csatlakozása után a határon túli magyarságnak milyen felzárkózási esélyei lehetnek. A további kisebbségsszociológiai és kulturális vagy politikai antropológiai kutatás azért lenne szükségszerű, mert nem politikai gesztusok szimpla eredménye, hanem sokkal inkább az egyének, közösségek célirányos cselekvéseinek, a mindennapok egészséges megélésének eredményei lehetnének azok, amelyek feltárásában szerepet vállalhatna. A társadalomkutatás, ha nem a politikai presszió hajtja, nem törekszik rövidtávú cél megvalósítására abban az értelemben, hogy *a kortárs folyamatok figyelemmel kísérése, a konszenzusos politikai megoldások megtalálása nem harci feladat* a számára, hanem azt igyekszik tudatosítani, hogy mind a megfigyelés, mind a konszenzusok kialakítása nagymértékben tudati, felkészültségbeli, politikai kultúrától függő természetű jelenség, így az „operatív kisebbségmentés” programját nem lehet igazán lehet rövid távú programoktól és praktikusán fogalmazott döntéselőkészítési javaslatoktól elvárni.

Összegzésül:

Az európai csatlakozásunkat előkészítő, s annak társadalmi-politikai stratégiáját körüljárni kívánó tudományos feladatokon belül kiemelten fontosnak véljük a már körvonalaiban kialakított, apróbb változtatásokkal magukhoz az európai változásokhoz is igazodni próbáló integrációs stratégia folyamatos „karbantartását”. Úgy gondoljuk hogy az e téren megindult intenzív kutató és összegző munkákra tekintettel, ezekre építve, de magának a magyar társadalomnak aktuális állapotát folytonosan figyelemmel kísérve érdemes kialakítani olyan kommunikációs és csatlakozási-fejlesztési stratégiát, amely még számos kutatás előtt áll, s amelyhez intézményközi kooperáció kialakítása és hatékony szervezése lenne szükséges. Alapvetően fontosnak tartanánk - s a szakirodalmi tájékozódás alapján úgy látszik, mások is így vélik -, hogy meg kellene világítani immár a közvélemény különféle szintjeit érintő formában azt a helyzetet, amelyben Magyarország sem egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexibilis állam, s ugyanakkor Európa sem egyszintű, korántsem bizonyosan nyitott és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől, azok brüsszeli lobby-képességétől és külpolitikájától, az integrálódás útján elindult országok „hozott kultúrájától”, tolerancia-szintjétől és kisebbségvédő hajlandóságától.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy ez első szintű megközelítésmódot a kommunikációs stratégiában is ki kellene egészítenie olyan empirikus elemzéseknek, amelyek hitelt érdemlően tájékoztatnak arról, vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitáshagyományok osztottsága és tradicionális továbbélése, valamint a politikai és társadalmi innováció meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe erősebb hazai és nemzetközi konfliktusok nélkül integrálódjon. A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében - így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy maga a csatlakozási folyamat miképpen értelmezhető úgy a magyar társadalom kulturális, etnikai, érdek- és más „célcsoportjai” számára, mint „nemzeti érdek” egy nemzeti karakterét egyre kevésbé világosan hordozó országban és egy nemzeteit egyre inkább fölemésztő, regionalizáló, társító és koordináló Európában. A kommunikációs stratégiában lehetetlen nem venni tudomást a magyar társadalom egyes csoportjainak érdek-érintettségéről, az európai egységesülési folyamat átélhetőségéről, a kultúraközi érintkezési szabályok, normák, minták továbbélésének jellemzőiről, illetőleg arról a szimbiózisról, vagyis annak lehetőségéről kell empirikus kutatási bizonyosságot szerezni, amely *a kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációk szintjén* megy végbe ma Magyarországon - ha egyáltalán végbemegy.

/1999/

Hivatkozott és fölhasznált irodalom

- A magyarországi kisebbségek adattára 1994. In: *A kisebbségek jogai Magyarországon*. KJK, Bp., 336-378. p.
- ABÉLÉS, Marc 1990. *Anthropologie de l'État*. Armand Colin, Paris, 109-116. p.
- ABRAHANS, R.D. - KALCIK, S. 1983. Folklór és kulturális pluralizmus. In: Niedermüller P. szerk. *Folklór - társadalom - művészet*, 14. Közművelődési Információs Intézet, 74-81. p.
- ÁGH Attila 1983. Világtörténelem és nemzeti fejlődés. =*Világosság*, 8-9. sz. 452-466. p.
- ÁGH Attila 1989. A válság politikája és a politika válsága. =*Mozgó Világ*, 7. sz. 3-15. p.
- ÁGH Attila 1989. Az önszabályozó társadalom. A civil társadalom Nyugat- és Kelet-Európában. Kossuth K. 374 p.
- ÁGH Attila 1990. A századvég gyermekei. KJK, 188 p.
- ÁGH Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: Glatz Ferenc szerk. *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. MTA, Bp. 87-99. p.
- ALBERT Ferenc - BODÓ Barna - PAPP Z. Attila 1997. *Peremlét és megmaradás. Szórvány füzetek*, Temesvár, 120 p.
- ALGER, Ch. F. (1988) *Le local et le mondial...* =*Revue Internationale des Sciences Sociales*, 117. Aoút, 359-378. p.
- ALLARDT, Eric 1979. Implications of the Ethnic Revival in: *Modern Industrialized Society*. Helsinki, Socialium 12.
- ALLIER, R. 1925. *La psychologie de la conversion chez les peuples non civilisés*. Tome I. Paris. 55-63. p.
- ALLIÈRES, Jacques 1979. *Les Basques*. P.U.F., Paris.
- AMIN, Samir 1991. A la périphérie: fin de la libération nationale? In: *Le grand tumulte?* Ed. La Découverte, Paris. pp. 104-149.
- AMSELLE, J.-L. - M'BOKOLO, Elikia 1985. Au coeur de l'ethnie. Ethnies, tribalisme et État en Afrique. Ed. La Découverte, Paris. pp. 11-48.
- ANDERSON, Benedict R. O'G. 1994. Távolsági nacionalizmus. A világkapitalizmus és az identitási politika kibontakozása. =2000, 2. sz., 17-22. p.
- ANDRÁSSY György 1996-97. Európából Európa felé - kulturális változások Magyarországon. In: Horváth Csaba szerk. *Konfliktus - konszenzus - kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. JATE - FES, Pécs - Budapest, 1996-97., 137-145. p.
- ANGELUSZ Róbert - TARDOS Róbert 1989. Társadalmi-politikai identitás és konfliktustudat. =*Társadalomkutatás* 3. sz. 5-34. p.
- ANTHROPOLOGIE: État des lieux. 1986. (Études) E.H.E.S.S. - Librairie Générale Française, Paris. 411 p.

- ANTOHI, Sorin 1998. Les roumains pendant les années 90 - géographie symbolique et identité sociale. =Transitions, ex-revue des pays de l'Est, Vol. 39., No.1. 112-134. p.
- APTER, David 1965. The Politics in Modernisation. University of Chicago Press.
- ARATO, Andrew 1987. Civil társadalom, társadalomelmélet és államszocializmus. =Századvég, 3. sz. 46-52. p.
- ARDAY L. - HLAVIK Gy. 1988. Ethnic Groups in Contemporary Hungary. TIT, Bp. 107 p.
- ÁROKSZÁLLÁSI BORZA Gyöngyi 1980. Társadalmi előítéletek - etnocentrizmus. =Létünk, 4-5. sz., 760-167. p.
- ARTYUNOV, Sz. A. 1987. Szokás, rítus, hagyomány. In: Hofer - Niedermüller szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Intézet, pp. 104-108.
- ARVON, Henry 1980. L'autogestion. P.U.F., Paris. 128 p.
- AZ ÁLLAM varázstalanítása. 1989. Válogatás a nyugatnémet politológiából. Vál., bev. Pokol B., szerk. Löffler T. JATE BTK, Szeged, 232 p.
- BAGI Andrea 1998. Túlélőművészet Kárpátalján: adaptációs technikák egy kisváros példáján (Beregszász). Kézirat, a kutatás dokumentációja számára, 32 p.
- BALANDIER, Georges 1958. Sociologie des régions sous-développées. In: Gurvitch dir. *Traité de sociologie*. P.U.F., Paris., 332-344. p.
- BALANDIER, Georges 1967. Anthropologie politique. P.U.F., Paris. 237 p.
- BALANDIER, Georges 1984. Anthro-po-logiques. Livre de poche, Essais. Paris.
- BANTON, Michael 1967. Race relations. Sage, London.
- BANTON, Michael 1972. Racial minorities. Collins, London, 192 p.
- BARABÁS Béla - KOVÁCS Éva - MOLNÁR Imre 1989. Vizsgálódások a határon túli magyarság körében. Műhelytanulmányok. Kézirat, Budapest, 47 p.
- BÁRDI Nándor 1998. Törésvonalak a határon túli magyar politikai közösségekben. /Konferencia-vita-indító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, „Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában”, Budapest, 1998. szeptember 18./.
- BARELLI, Y. - BOUDY, J.-F. - CARENCO, J.-F. 1980. L'espérance occitane. Ed. Entente, Paris. 148 p.
- BARTH, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. =Regio, 1. sz., 3-25. p.
- BAUDRILLARD, Jean 1997. A radikális másság. In: *A rossz transzparenciája*. Balassi, Bp., 97-147. p.
- BAUSINGER, Hermann 1995. A népi kultúra a technika századában. Osiris, Bp. 126-169. p.
- BEER, W.R. 1977. The Social Class of Ethnic Activists in Contemporary France. In: ESMAN ed. *Ethnic Conflict in the Western World*. Cornwell Univ. Press, Ithaca. 143-158. p.
- BELL, Daniel 1968. Die postindustrielle Gesellschaft. Campus, Frankfurt-am-Main.
- BELUSZKY Pál 1988. Az „Alföld-szindróma” eredete. =Tér és Társadalom, 3. sz.
- BENDA Gyula 1991. A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In: *Előadások a polgárosodásról*, I. MTA Politikai Tudományok Intézete, Bp., 5-11. p.

- BERLIN, Isaiah 1994. Nacionalizmus. Egy rég eltemetett, mégis eleven erő. =2000, június, 5-13. p.
- BERNSTEIN, Richard J. 1992. The New Constellation: The Ethnical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity. MIT Press, Cambridge, 358 p.
- BERNSTEIN, B.M. 1987. Hagyomány és szociokulturális struktúrák. In: Hofer - Niedermüller szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 115-120. p.
- BESZTERI Béla - MIKOLASEK Sándor szerk. A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon. Tudományos konferencia 1997. április 29., Komárom, VEAB, 215 p.
- BEZÁK, Anton 1997. The relationship between regional and national unemployment trends in Slovakia. =Földrajzi Értesítő, XLVI. évf. 3-4. sz., 155-160. p.
- BIBÓ István 1979. Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője. Párizsi Magyar Füzetek 4., 162-198. p.
- BIBÓ István 1986. Válogatott tanulmányok. Magvető, Bp.
- BIHARI Mihály 1993. Nemzet és politika. =Társadalmi Szemle, 11. sz., 45-49. p.
- BIRNBAUM, Pierre 1991. Les Sommets de l'État(s). Seuil, Paris.
- BIRÓ A. Zoltán - BIRÓ Albin 1997. Elszegényedési folyamatok a Csíki-medencében. In: Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön, KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Pro Print, Csíkszereda, 11-42. p.
- BIRÓ A. Zoltán - BODÓ Julianna 1996. Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagy József szerk. *Egy más mellett élés*. KAM, Csíkszereda, 15-43. p.
- BIRÓ A. Zoltán - GAGYI József - OLÁH Sándor 1994. Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. In: Antropológiai Műhely, 94/1. sz., 7-39. p.
- BIRÓ A. Zoltán - OLÁH Sándor 1993. Emlékmű - jelkép - identitás. =Antropológiai Műhely, 2. sz., 87-103. p.
- BIRÓ A. Zoltán 1994. Nagy és Kis Történetek. =2000, május, 7-10. p.
- BIRÓ A. Zoltán 1997. A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. In: Antropológiai Műhely, 3-4. sz., 5-37. p.
- BIRÓ A. Zoltán 1998. A Magyarország-kép átalakulása a romániai magyar közéletben és a mindennapok szintjén, Csíkszeredából nézve. /Konferencia-vitaindító, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete szervezésében, „Globalizáció és nemzetépítés Közép-Európában”, Budapest, 1998. szeptember 18./.
- BIRÓ Béla 1994. Másságok egyenlősége. Gondolatok a kisebbségi jogokról. =2000, október, 21-25. p.
- BIRÓ Gáspár 1992. Bibó a nemzeti önrendelkezésről. =BUKSZ, 288-295. p.
- BIRÓ Gáspár 1995. Az identitásválasztás szabadsága. Századvég, Bp.
- BIRÓ Gáspár 1997a. A kisebbségi érdekérvényesítés lehetőségei Európában. In: Tabajdi Csaba - Barényi Sándor szerk. *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995 november 9-10.). Osiris, Bp. 27-30. p.

- BÍRÓ Gáspár 1997b. A nemzetállam válsága? In: Glatz Ferenc szerk. *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyarország az ezredfordulón. MTA, Bp. 101-109. p.
- BITTERLI, Urs 1982. „Vadak” és „civilizáltak”. Gondolat, Bp. 489 p.
- BODÓ Barna 1997. Azonosulás, elitek, peremlét. In: Peremlét és megmaradás. Bánsági helyzetkép 1996. Szórvány füzetek, Temesvár, 20-57. p.
- BODÓ Barna 1997. Kisebbségi érdekvédelem - kormányból és/vagy ellenzékben. /Tudományos tanácskozás előadásai/. Szórvány füzetek, Temesvár, 75 p.
- BODÓ Julianna - BÍRÓ A. Zoltán 1993. Szimbolikus térfoglalási eljárások. =Antropológiai Műhely, 2. sz., 57-85. p.
- BODÓ Julianna szerk. 1998. Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 222 p.
- BŐHM Antal 1987. Nemzettudat a nyolcvanas évek második felében. =Kritika, 5. sz., 15-18. p.
- BOIS, Paul 1971. Paysans de l'Ouest. Flammarion, Paris. 384 p.
- BOUDON, Raymond 1973. L'inégalité des chances, la mobilité sociale dans la société industrielle. A.Colin, Paris. 237 p.
- BOURDET, Yvon et al. (1978) Qui a peur de l'autogestion? Inédit, „10/18”, Paris. Série „Cause Commune 1978/1.” 444 p.
- BOURDIEU, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. =Szociológiai Figyelő, 1. sz., 7-22. p.
- BOURDIEU, Pierre 1993. A beszédes köntös. /Interjú. Készítette Miguel Angel Bastenier/. =HVG, január 2., 96-97. p.
- BOWEN, John R. 1997. A globális etnikai viszály mítosza. =2000, szeptember, 18-23. p.
- BRETON, Roland 1981. Les ethnies. P.U.F., Paris, 128 p.
- BROMLEJ, J.V. 1976. Etnosz és néprajz. Gondolat, Bp. 360 p.
- BROMLEJ, J.V. 1983. Etnikai folyamatok a mai Szovjetunióban. =Világosság, 8-9. sz., 537-539. p.
- BRUNNER, Georg 1995. Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában. Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézete, Bp., 99 p.
- BUCCI-GLUCKSMAN, C. 1977. Présentation et débat. In: SFEZ 1977.
- BURKE, Peter 1990. A népi kultúra a kora újkori Európában. Gondolat, Bp. 414 p.
- CHABOT, J.-L. 1986. Le nationalisme. P.U.F., Paris. 127 p.
- CHALIAND, G. (dir.) 1985. Les minorités à l'âge de l'État-Nation. Fayard, Paris. 320 p.
- CHARLOT, M. 1972. Naissance d'un problème racial. Minorités de couleur en Grande-Bretagne. A.Colin, Paris. 348 p.
- CHIVA, Isac 1990. A propos des communautés rurales. Paris. 24 p. (tapescript)
- CHOJNICKI, Zbyszko - CZYZ, Teresa 1992. Region, regionalisation, regionalism. In: Gorzelak, Grzegors - Kuklinski, Antoni eds. *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and*

- Central Europe*. University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, Warsaw, 419-444. p.
- CLASTRES, PIERRE 1974. *La société contre l'État*. Editions de Minuit, Paris, 187 p.
- COBBAN, A. 1969. *The Nation State and National Self-determination*. Collins, London.
- COHEN, Abner (ed.) 1974. *Urban Ethnicity*. Tavistock, London, 380 p.
- COHEN, Abner 1974. *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in complex Society*. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 156 p.
- COHEN, Jean 1982. *Between Crisis Management and Social Movements*. =Telos, No. 52.
- COHEN, Jean 1989. *Stratégia vagy identitás: Új elméleti paradigmák és a jelenkori társadalmi tömegmozgalmak*. =Szociológiai Figyelő, 1, pp. 36-72.
- COHEN, Jean L. 1982. *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*. Univ. of Massachusetts Press, Amherst. 264 p.
- COLEMAN, J.S. 1974. *Power and the Structure of Society*. New York, Norton Company.
- CONNOR, Walker 1977. *Ethnonationalism in the First World: The Present in Historical Perspective*. In: ESMAN, ed. *Ethnic Conflict in the Western World*. Cornwell, Ithaca.
- CONSTANT, Benjamin (1965) *Textes politiques*. Ed. J. J. Pauvert, Utrecht. 92-105. p.
- CORNEA, Andrei 1998. *Románia, feudalizmus, modernség*. =Népszabadság, 1998/június 6, 6. o.
- COULON, Alain 1987. *L'ethnométhodologie*. P.U.F., Paris. 126 p.
- CRITÉRE. 1986. *La Région. Le régionalisme. La décentralisation*. No. Spéciale, 23. Automne. Montréal. 288 p.
- CROZIER, Michel - FRIEDBERG, Erhard 1977. *L'acteur et le système, les contraintes de l'action collective*. Seuil, Paris. 440 p.
- CROZIER, Michel 1976. *La régionalisme, une solution au phénomène bureaucratique?* =Anthinea, No. 9-11. pp. 63-67.
- CS. GYÍMESI Éva 1996. *Két kultúra peremvidékén. /Tudomány és egyetem a kisebbségi létben/*. =Tiszatáj, 1. sz., 3-11. p.
- CSÁMPAI Ottó 1994. *Adalékok a Nyitra-vidék nemzeti-etnikai azonosságtudatához*. =Valóság, 8. sz., 33-43. p.
- CSANÁDY András 1997. *Túlélő társadalmi formák és azok tudata*. Konferencia-előadás, 1997. december 4-5., kézirat, 17 p.
- CSEKE Péter 1995. *Népiség - populizmus - nacionalizmus az ezredvégen*. =Korunk, 4. sz., 95-102. p.
- CSEPELI György - Závecz Tibor 1991. *Az erdélyi menekültek személyisége*. =Regio, 4. sz.
- CSEPELI György 1980. *Bevezetés az „Előítéletek és csoportközi viszonyok” c. kötethez*. KJK. Bp., 7-22. p.
- CSEPELI György 1984. *Nemzeti tudat és érzésvilág*. Múzsák Kiadó, Bp., 110 p.
- CSEPELI György 1987. *Csoporttudat - nemzettudat*. Magvető, Bp., 389 p.

- CSEPELI György 1988. Negatív identitás Magyarországon. =Társadalomkutatás, 4. sz., 27-38. p.
- CSEPELI György 1989. Mit jelent magyarnak lenni. In: Váriné - Niedermüller szerk. *Az identitás kettős tükrében*. TIT, Bp., 234-247. p.
- CSEPELI György 1991. Nemzeti és kisebbségi előítéletek. =Juss, 3. sz., 106-116. p.
- CSEPELI György 1996. Nem tudják, de érzik. A nemzeti szuverenitás reprezentációja a mai magyar társadalomban. In: Gombár Csaba - Hankiss Elemér - Lengyel László - Várnai Györgyi szerk. *A szuverenitás káprázata*. Korridor, Bp., 116-138. p.
- D.LŐRINCZ József 1997. Milyen értékek alapján épül a romániai magyar társadalom? In: *Antropológiai Műhely*, 1. sz., KAM-Pro Print, Csíkszereda, 5-29. p.
- DAHL, Robert A. 1996. A politikai autonómia alkotmányos elve? In: *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris, Bp., 100-107. p.
- DAHRENDORF, Ralph 1994. A modern társadalmi konfliktus. Gondolat, Bp., 58-72, 244-249. p.
- DAVIS, Natalie Zenon 1984. Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években. =Világtörténet, 2. sz., 17-27. p.
- DAYRIES, J.-J. - DAYRIES, M. 1978. La régionalisation. P.U.F., Paris. 128 p.
- DEBRAY, Régis 1985. Les empires contre l'Europe. Gallimard, Paris.
- DELAMARRE, Alexandre 1991. L'empire et le royaume. =Géopolitique, No. 35. Automne, Europe Centrale, URSS. 91-96. p.
- DÉNES IVÁN Zoltán 1986. A konzervatív nemzetiségi tolerancia látszata és lényege. =Valóság, 7. sz., 19-36. p.
- DÉNES IVÁN Zoltán 1988. Az önrendelkezés érvényessége. Magvető, Bp.
- DURRIEU, Yves 1969. Régionaliser la France. Mercure de France, Paris. 356 p.
- ECKSTEIN-KOVÁCS Péter 1996. Gazdasági törvényhozás Romániában -kisebbségi szemmel nézve. Budapest, Közép-Európa Intézet Könyvtára, Kézirat.
- ELIAS, Norbert 1987. A civilizáció folyamata. Gondolat, Bp.
- ENYEDI György 1996. Regionális folyamatok Magyarországon. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Bp., 138 p.
- ERIKSEN, Thomas Hylland 1993. A Future-oriented, Non-Ethnic Nationalism? =Ethnos, 3-4. sz., Stockholm, 197-221. p.
- ERIKSON, E.H. 1985. Life History and the Historical Moment. Norton, New York.
- ERIKSON, E.H. 1968. Identity: Youth and Crisis. Norton, New York.
- ERLICH, S. - WOOTTON, G. 1980. Three Faces of Pluralisme. Political, Ethnic and Religious. Gower, London. 103-189. p.
- ERŐS Ferenc 1989. Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: VÁRINÉ - NIEDERMÜLLER szerk. *Az identitás kettős tükrében*. TIT, Bp., 190-203. p.
- ESMAN, Milton J. 1977. Ethnic Conflict in the Western World. Ithaca - London, 375 p.
- ESSER, H. 1980. Aspekte der Wanderrungssoziologie. Darmstadt und Neuwind.

- ETHNOMETHODOLOGIE. Beitrage zu einer Soziologie des Alltagshandelns. Surkamp. 451 p.
- ETZIONI, Amitai 1968. The Active Society. New York.
- FARBER, Maurice L. 1973. A nemzeti karakter problémájának módszertani elemzése. In: *Szociálpszichológia*. Gondolat, Bp., 406-418. p.
- FAZEKAS István - SZABÓ László - SZTRINKÓ István szerk. 1985. A Jászkunság kutatása. Kecskemét-Szolnok. 445 p.
- FEJŐS Zoltán 1981. Kultúraörzés és folklorizmus. In: *Folklór - társadalom - művészet 9*. Népművelési Intézet, Bp., 13-25. p.
- FEJŐS Zoltán 1996. Kollektív emlékezet és az identitás megszerkesztése. In: Diószegi László szerk. *Magyarságkutatás 1995-96*. Teleki László Alapítvány, Bp., 125-141. p.
- FISCHER, G-N. 1981. La psychosociology de l'espace. P.U.F., Paris.
- FOUCHER, Michel (1998) Az Európa-köztársaság. Történelmek és geográfiák között. Napvilág Kiadó, Budapest.
- FRANKEL, Boris (1983) Beyond the State? Macmillan, London.
- GABERT, G. 1980. Communautés pour l'autogestion. =Autogestion, 13. No. 2-3. pp. 179-194.
- GADAMER, H.G. 1973. Kulturanthropologie. Stuttgart.
- GAGYI József 1997. Az új elit a Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. =Társadalmi Szemle, 4. sz, 58-69. p.
- GÁLL Ernő - MAGYARI-VINCZE Enikő 1995. Az erdélyi magyar egyetem - szimbolikus mezőben. =Korunk, 4. sz., 57-70. p.
- GÁLL Ernő 1975. Tegnap és mai önismeret. Kriterion, Bukarest.
- GALTUNG, Johan 1988. Le mouvement pacifiste: la constitution de liaison micro-macro. =Revue Internationale des Sciences Sociales, 117. Aoút, 421-427. p.
- GEERTZ, Clifford 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer. In: *Az értelmezés hatalma*. Osiris, Bp. 22-62. p.
- GELLNER, Ernest 1983. Nations and Nationalism. London.
- GEORGE, Pierre 1984. Géopolitique des minorités. P.U.F., Paris. 128 p.
- A. GERGELY András - CSÉFALVAY Zoltán - LICHTENSTEIN József (1990) Kontinuitás és változás egy palócfalu életében. Nagyvisnyó. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Bp.
- A.GERGELY András 1988a. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. =Valóság, 5. sz., 98-107. p.
- A.GERGELY András 1988b. Nemzetiség és urbanizáció Romániában. Héttorony Könyvkiadó. 93 p.
- A.GERGELY András 1989. Etnikum - hagyomány - civil társadalom. =Tér és Társadalom, 1. sz., pp. 17-29. p.
- A.GERGELY András 1990. Modern nemzet, etnikai tradíció, ellenkultúra. =Valóság, 8. sz., pp. 23-37. p.

- A.GERGELY András 1991. A pártállam varázstalanítása. MTA Politikatudományi Intézete, Bp. 221 p.
- A.GERGELY András 1994a. Nemzetváltás és identitás. Konferencia-előadás. In: Balogh István szerk. *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 431-467. p.
- A.GERGELY András 1994b. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In.: Gombár Csaba - Hankiss Elemér - Lengyel László - Várnai Györgyi szerk. *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990-1994*. Korridor kötetek, 54-77. p.
- A.GERGELY András 1997. Tér - szimbólum - politika. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek No. 9., 83 p.
- A.Gergely András 1998. Hagyományos térség - nemhagyományos régiók. In: Csanády András szerk. *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB Aeterno, Budapest, 186-196. p.
- GERGELY András 1983. Hollandia születése és a németalföldi nemzetvallás. =Világosság, 8-9, pp. 477-483.
- GHEORGHE, Nicolae - Acton, Thomas 1996. A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzeti és emberi jogok. =Replika, 23-24. sz., 207-218. p.
- GIDDENS, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Polity Press, Cambridge.
- GLATZ Ferenc 1992. Kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. =História melléklet, 11. sz., 62 p.
- GLAZER, Nathan - MOYNIHAN, Daniel 1963. *Beyond the Melting Pot*. Cambridge.
- GLAZER, Nathan 1983. *Ethnic Dilemmas 1964-1982*. Harvard Univ. Press, Cambridge - London. 358 p.
- GODDARD, Victoria A. - LLOBERA, Josep R. - SHORE, Cris eds. 1994. *The Anthropology of Europe. Identities and Boundaries in Conflict*. Berg Publishers, Oxford, Providence. 310 p.
- GOMBÁR Csaba 1983. Újjászületik a geopolitika fogalma? =Világosság, 9.
- GOMBÁR Csaba 1986. Demokratikus rendezőelvek. In: *Anarchizmus és rendezőelvek*. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, 5-29. p.
- GOMBÁR Csaba 1994. Helyzetjelentés az államhatalomról. =2000, május, 17-21. p.
- GOMBÁR Csaba 1994. Társadalomszemléletünk etnizálódása. =Politikatudományi Szemle, 4. és következő számokban (1995/3-ig).
- GOMBÁR Csaba 1996. Magammal vitázom. Nemzetről, etnikumról, az egyes emberről. *Korridor-könyvek*, Bp., 139 p.
- GOMBÁR Csaba 1996. Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. In: Gombár Csaba - Hankiss Elemér - Lengyel László - Várnai Györgyi szerk. *A szuverenitás káprázata*. Korridor, Bp., 13-45. p.
- GOMBÁR Csaba 1997. A globalizáció és az állam. /Előadás-vázlat, kézirat, 3 p., MTA Szociológiai Kutató Intézet konferenciája/.

- GORZKA, Gabriele 1996. Kelet-nyugati kapcsolatok mint az idegen struktúrához való viszonyulás. In: Kiss Endre szerk. *Átalakuló Magyarország*. Friedrich Ebert Stiftung, Bp., 37-50. p.
- GRÉMION, Pierre - HASSNER, Pierre 1990. Vents d'Est - vers l'Europe des États de droit? P.U.F., Paris. 141 p.
- GRÉMION, Pierre 1976. Le pouvoir périphérique. Seuil, Paris.
- GUIOMAR, J.-Y. 1990. La nation entre l'histoire et la raison. Ed. La Découverte, Paris. 220 p.
- GUNDER FRANK, André 1991. Les mouvements sociaux dans l'histoire récente. In: *Le grand tumulte?* Ed. La Découverte, Paris. 153-199. p.
- GYÁNI Gábor 1988. Történészvíták hazánk Európán belüli hovátartozásáról. =Valóság, 4, pp. 76-83.
- GYÁNI Gábor 1992. A hagyomány mint politikai kultusz. =2000, július, 3-7. p.
- GYIVICSÁN Anna 1987. A nemzetiségi-etnikai kultúra folklorisztikai vizsgálatai. In: Kríza Ildikó - Erdész Sándor szerk. *Irányzatok a kortárs folklorisztikában*. Folklór és Tradíció III., MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 75-83. p.
- GYŐRI Péter - FÖLDVÁRI Gábor 1994. Multikulturalizmus. A nemzeti kisebbségek értelmezésének kanadai gyakorlata. =Valóság, 9. sz., 45-50. p.
- GYURGYÍK László 1993. A szlovákiai magyarság a népmozgalmi és népszámlálási adatok tükrében. =Regio, 3. sz., 71-86. p.
- GYURGYÍK László 1994. Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálás és a népmozgalmi adatok tükrében. Pozsony.
- HAÁSZ János 1996-97. Közép-Európa - aktualitás vagy potencialitás. In: Horváth Csaba szerk. *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. II.Országos Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 1996-97., JPTE - FES, 70-77. p.
- HABERMAS, Jürgen 1982. A történelmi materializmus rekonstrukciójának kérdéséhez. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 73 p.
- HABERMAS, Jürgen 1983. A társadalomtudományok logikájához. (Részletek). In: *Történelem és szociológia*. Szerk. Rényi Á. MM Szociológiai füzetek 32, pp. 7-25.
- HABERMAS, Jürgen 1989. Történelmi tudat és poszttradicionális identitás. =Szociológiai Figyelő, 4. sz., 5-14. p.
- HAGGETT, P. 1965. Locational Analysis in Human Geography. Edward Arnold, London.
- HAGOPIAN, Mark N. 1984. Régimes, movements and ideologies. Longman, New York, 2. ed.
- HAGYOMÁNY és hagyományalkotás. 1987. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Hofer T. - Niedermüller P. MTA Néprajzi Kutató Csoport-OSZK Magyarságkutató Csoport. 198 p.
- HAJNAL István 1988. Az újkor története. Reprint. Akadémiai, Bp.
- HALLER, Max 1992. Etnikum és nemzeti önmeghatározás Európában. =Európai Szemle, 3. sz., 96-102. p.

- HAMVAS Béla 1988. Magyarország kulturális szférái. In: *Közös életrend*. Föv. Szabó Ervin Könyvtár, 171-184. p.
- HANÁK Péter 1978 Az etnikai tudatosság reneszánsza. =*ÉS*, 7. sz., 3. p.
- HANÁK Péter 1984. „1898”. =*Medvetánc*, 2-3. sz.
- HANÁK Péter 1988. A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp. 302 p.
- HANÁK Péter 1989. Közép-Európa: az imaginárius régió. =*Világosság*, 8-9. sz., 561-571. p.
- HANKISS Elemér 1985. Nemzetvallás. In: Kovács Ákos szerk. *Monumentumok az első világháborúból*. Műcsarnok - Népművelési Intézet, Bp., 36-48. p.
- HANKISS Elemér 1989. Kelet-európai alternatívák. KJK. 407 p.
- HARRINGTON 1982 - ld. WALZER et al.
- HEGEDŰS Zsuzsa (1989) Social movements and social change in selfcreative society: new civil initiatives in the international arena. =*International Sociology*, Vol. 4. No. 1., 19-36. p.
- HÉRAUD, Guy 1971. Minorités mal connues. In: *Volkstum Zwischen Moldau, Etsch und Donau*. Wien-Stuttgart.
- HÉRAUD, Guy 1973. In: *Contre les États, les régions d'Europe*. Paris.
- HERBERT, Christopher 1991. Culture and Anomie: Ethnographic Imagination in the Nineteenth Century. Chicago University Press, 364 p.
- HERMET, Guy 1993. Le désenchantements de la liberté. Fayard, Paris, 336 p.
- HERSKOVITS, Maleville J. 1960. Cultural Anthropology. Knopf, New York. 570 p.
- HETTNE, Björn - FRIBERG, E. (1988) La mobilisation au niveau local et la politique du système mondial. =*Revue Internationale des Sciences Sociales*, 117. Aout, 381-402. p.
- HOBSBAWM, Eric - RANGER, Terence eds. 1983. The Invention of Tradition. Cambridge University Press.
- HOBSBAWM, Eric 1978. Primitív lázadók. Kossuth, Bp.
- HOBSBAWM, Eric 1987. Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914. In: *Hagyomány és hagyományalkotás...*, 127-197. p.
- HOBSBAWM, Eric 1990. Közép-Európa, politika és kultúra. =*Társadalmi Szemle*, 78-82. p.
- HOBSBAWM, Eric 1991. Ausztria és Közép-Európa. =*Magyar Lettre Internationale*, téli szám, 1-3. p.
- HOBSBAWM, Eric 1992. Nacionalizmus és etnicitás. =*Hiány*, szeptember, 34-37. p.
- HÓDI Sándor 1987. Azonosságkeresés - identitástudat. =*Híd* 2. sz., 209-224. p.
- HOFER Tamás 1984. Történeti antropológia. Konferencia-bevezető. Antropológiai írások, 8-10. sz. MTA Néprajzi Kutató Csoport, 7-19. p.
- HOFER Tamás 1991. Hozzászólás Erdély néprajzához. =*Ethnographia*, 34. sz., 225-229. p.
- HOFER Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. =*Politikatudományi Szemle*, 1. sz., 29-51. p.
- HOFFMANN Tamás 1992. A népi kultúra fogalomváltozásai. =*Valóság*, 2. sz., 1-11. p.
- HOHANCSIK János 1992. A francia szellem árnyai. =*Valóság*, 6. sz., 32-37. p.

- HOLLANDER, den J. 1980. Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági, Bp. 124 p.
- HOPPÁL Mihály 1986. Etnikus tudat és kisebbség. In: *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia*, 2. kötet, 446-461. p.
- HOPPÁL Mihály 1989. Hiedelemrendszer és identitás. In: Váriné - Niedermüller szerk. *Az identitás kettős tükrében*. TIT, Bp., 63-78. p.
- HOROWITZ, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Univ. of California Press, Berkeley. 697 p.
- HORVÁTH Gyula szerk. 1997. Régiók felemelkedése és hanyatlása. Regionális átalakulás a Brit-szigeteken. MTA RKK, Pécs, 440 p.
- HORVÁTH István - MAGYARI Tivadar 1996. A sajtó önállóságának kérdése a romániai magyar köztájékoztatás esetében. =Korunk, 1. sz.
- HUNTINGTON, S. P. 1995. Civilizációk háborúja? =Külpolitika, 3-4. sz.
- HUNTINGTON, S. P. 1996. *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, New York, 321 p.
- ILLÉS Iván 1994. Helyünkről Európában. =Valóság, 1. sz., 16-26. p.
- INKELES, A. 1983. *Exploring Individual Modernity*. Columbia Univ. Press, New York. 376 p.
- IRA, Vladimir 1997. The perception of potential ethnic tensions. (The region of East Slovakia and Northeast Hungary). =Földrajzi Értesítő, XLVI. évf. 3-4. sz., 161-171. p.
- JACQUES, André 1985. *Les déracinés*. Éd. La Découverte, Paris. 241 p.
- JALOWIECKI, Bohdan 1992. The Regional question. In: Gorzelak, Grzegors - Kuklinski, Antoni eds. *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, Warszawa, 445-464. p.
- JÁSZI Oszkár 1983. A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat, Bp. 598 p.
- JÁSZI Oszkár 1985. A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Gondolat, Bp.
- JÁSZI Oszkár 1988. A Monarchia jövője. Reprint, ÁKV-Mecenas, Bp.
- JÁSZI Oszkár 1989. Magyar kálvária - magyar föltámadás. Magyar Hirlap, Bp. 254 p.
- JEGGLE, Utz 1994. Határ és identitás. =Regio, 2. sz., 3-18. p.
- JOÓ Rudolf 1977. Nemzetiségek és nemzetiségi kérdés Nyugat-Európában. Kossuth, Bp. 189 p.
- JOÓ Rudolf 1983a. A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Akadémiai, Bp. Nemzetiségi Füzetek 5., 78 p.
- JOÓ Rudolf 1983b. Nemzetiségi autonómia Nyugat-Európában. =Világosság, 8-9. sz., 540-548. p.
- JOÓ Rudolf 1984. Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. =Társadalomkutatás, 2. sz.
- JOÓ Rudolf 1984. Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság. Kossuth, 283 p.
- JOÓ Rudolf 1988. Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában. Gondolat, Bp. 229 p.

- JUDT, Tony 1993. A múlt más világ. Mítosz, emlékezet és nemzeti identitás a háború utáni Európában. =2000, szeptember, 11-20. p.
- JUHÁSZ József 1997. A délszláv háborúk. Napvilág Kiadó, Bp. 157 p.
- KADUSHIN, Ch. 1988. Kapcsolathálózatok a kultúra termelésében. =Szociológiai Figyelő, 3. sz., 33-38. p.
- KALDOR, Mary - Miszlivetz Ferenc 1985. /1989/ Civilizációs válság. In: Európa csendes? Szakkollégiumi értesítő, VI. évfolyam, különszám. 9-18. p.
- KALDOR, Mary 1993. A jugoszláv kérdés többnemzetiségű megoldásáért. =Élet és Irodalom, október, Liber melléklet 14. szám, 14-17. p.
- KAM 1994. Gazdasági elit a Székelyföldön - 1993. (Helyzetelemző tanulmány). In: Antropológiai Műhely 5. sz, 1994/2., 7-40. p.
- KAM 1995. Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 259 p.
- KAM 1996. Elmentünk? Székelyföldi életutak. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 260 p.
- KAM 1996. Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 258 p.
- KAM 1997. Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön. KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 198 p.
- KAPITÁNY Ágnes - KAPITÁNY Gábor 1994. Értékválasztás 1994. Választási kampányműsorok szimbolikus és értéküzenetei. Societas, Budapest, 76 p.
- KARNOOH, Claude ed. 1991. Nouvel ordre international. Arcantére, Paris, 196 p.
- KARSAI László 1986. Flamandok és vallonok. Kossuth, Bp. 200 p.
- KELMAN, Herbert C. 1973. A szociális befolyásolás három folyamata. In: *Szociálpszichológia*. Gondolat, Bp., 47-59. p.
- KEMÉNYFI Róbert 1996. Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. =Regio, 4. sz., 120-132. p.
- KENDE Péter 1993. Hogyan szabályozható a közép- és kelet-európai kisebbségek problémája? =Létünk, 1. sz., 7-15. p.
- KENDE Péter 1994. A Duna-völgyi nemzeti törekvések nyugati látószögben. =Európai Utas, 1. sz., 94-102. p.
- KENDE, Péter 1994. Volt-e valaha is esélye egy dunai államszövetségnek? In: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Osiris-Századvég, Bp., 105-120. p.
- KENDE, Pierre - STRMISKA, Z. 1984. Egalité et inégalité en Europe de l'Est. Fond. National des Sciences Politique. Paris. 455 p.
- KENNEDY, Paul 1997. A huszonegyedik század küszöbén. Napvilág, Bp., 413 p.
- KERHOFS, Ian 1993. Változnak az idők. Közvéleménykutatás az értékekről. /Az Európai Értékrend Alapítvány tanulmányából/. =HVG, január 2., 92-95. p.
- KIM, Young Yun 1986. Interethnic communication. Sage, London. 248 p.

- KISS Endre 1996. A posztoszocialista átalakulás a szociokulturális átrendeződés perspektívájából. In: Kiss Endre szerk. *Átalakuló Magyarország*. Friedrich Ebert Stiftung, Bp., 37-50. p.
- KLIEVER, L.D. 1985. Authority an a Pluralistic World. In: *Modernisation*. Paragon Hause Publishers. New York. pp. 49-66.
- KLOSLOWSKA, Antonina 1990. Szimbolikus értékek társadalmi konfliktusokban. =Szociológiai Figyelő, 2. sz., 75-86. p.
- KNIGHT, D. B. 1982. Identity and territory: geographical perspectives on nationalism and regionalism. =Annals, Association of American Geographers, 72.
- KOCSIS Károly 1989. A vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján. KLTE, Debrecen.
- KOCSIS Károly 1990. Az etnikai térszerkezet átalakulása a Kárpát-medencében az elmúlt fél évezred során. In: Területi kutatások 9., Társadalomföldrajzi tanulmányok. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp., 53-71. p.
- KOESTLER, Arthur 1990. A tizenharmadik törzs. Kabala KFT, Bp. 200 p.
- KÓKAI Sándor 1995. A nyíregyházi ún. „KGST-piac” nemzetközi vonzása. =Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 2. sz.
- KOMORÓCZY Géza 1992. Meddig él egy nemzet. In: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Századvég, Bp.
- KÓSA László - FILEP Antal 1975. A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai, Bp.
- KOSZTA NAGY István 1994. Tallózás az 1992. évi népszámlálás adataiból. =Hitel, Erdélyi Szemle, 1. sz., 83. p.
- KOSZTA NAGY István 1998. Szociodemográfiai folyamatok Romániában. (Társadalomszerkezeti összefüggések). Kézirat, a kutatás számára átadva, 37 p.
- KOSZTA NAGY István 1998. Új szövetkezeti modellek. /Kézirat, a kutatás számára átadva/, 27 p.
- KOVÁCS Éva - MISOVICZ Tibor - BÁRDI Nándor 1998. Politikai attitűdök az erdélyi magyarság körében. =Regio, 1. sz, 81-108. p.
- KÖVÁGÓ László 1977. Kisebbség-nemzetiség. Kossuth, Bp.
- KRYGIER, Martin 1997. Vitious Circles: Antipodean Reflections on Power, Institutions, and Civil Society. =East European Politics and Societies, Vol. 11., No. 1., Winter, 36-87. p.
- KULCSÁR Kálmán (1997) A nemzetközi viszonyok a második világháború után. (Változások és elméletek). Kézirat, 57 p.
- KUPER, L. 1986. The Plural Society and Civil Conflict. UNESCO Yearbook on Peace and Conflict Studies. 191-229. p.
- La RÉGION 1978. In: Critère. Revue thématique, Automne, No. 23., 288 p.
- LAFONT, Robert 1969. Révolution régionaliste. N.R.F., Paris.
- LAFONT, Robert 1976. Autonomie, de la région à l'autogestion. Gallimard, Paris, 112 p.
- LÁNG Zsolt 1995. Hányan mentek Piripócsra? Kolozsvár, Komp-press.

- LÁZÁR Guy 1996. A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: Többség - kisebbség. Osiris-MTA-ELTE, Bp., 9-115. p.
- LE GOFF, Jacques 1987. La nouvelle histoire. P.U.F., Paris.
- LEFEBVRE, Henri (1986) Problèmes théoriques de l'autogestion. = Autogestion, no. 1. déc., 59-70. p.
- LEFORT, Claude 1977. Une autre revolution. = Libre, No. 1. Paris, P. B. Payot, 88-108. p.
- LEJEUNE, Émile 1974. L'Autogestion? Verviers, Marabout, Paris, 223 p.
- LENDVAI L. Ferenc 1983. Etnikum és vallás. =Világosság, 8-9. sz., 467-476. p.
- LENGYEL György 1998. Gazdasági szereplők és magatartások. =Szociológiai Szemle, 2. sz., 47-66. p.
- LENGYEL László 1989. Végkifejlet. KJK, Budapest.
- LENGYEL László 1994. Szép új világ. =2000, február, 7-12. p.
- LEPENIES, Wolf 1995. A mentalitás történetétől a mentalitás politikájáig. =BUKSZ, 198-206. p.
- LÉVI-STRAUSS, Claude 1961. Race et histoire. Paris. 22-89. p. Magyarul: Faj és történelem, I-II. =2000, 1996/1-2. sz., 42-51., + 37-47. p.
- LeVINE, R.A. - Campbell, D.T. 1972. Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior. Wiley and Sons, New York.
- LÉVY, Jacques dir. 1991. Géographies du politique. Fondation National de Science Politique, Paris, 221 p.
- LINDEN, C.A. - DIMITRI, K. szerk. 1977. Nationalities and Nationalism in the USSR: A Soviet Dilemma. Georgetown Univ. Center, Washington.
- LIPSET, Seymour Martin (1983) Political man, the social bases of politics. Heinemann, London.
- LÖFGREN, Orvar 1988. Gondolatok a nemzeti érzés kulturális szerveződéséről. In: *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Szerk. Hofer - Niedermüller. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 145-179. p.
- LOUGHLIN, J. 1985. Regionalism and Ethnic Nationalism in France. In: MÉNY, Y. - WRIGHT, V. (eds.) Centre-Periphery Relations in Western Europe. Sage, London.
- LUKÁCS Béla 1994. Leiterjakabok a nemzettudatban. =Valóság, 9. sz., 59-67. p.
- MAGET, Marcel 1968. Problèmes d'ethnographie européenne. In: *Ethnologie générale*. Encyclopédie de la Pléiade. 1247-1338. p.
- MAGYARI Nándor László 1991. Marasztalnak, tehát megyünk. = Regio, 4. sz.
- MAINE, Henry Sumner 1988. Az ősi jog. Gondolat, Bp. 8-127. p.
- MARKARJAN, Edvard Sz. 1987. A kulturális hagyományok elméleti kulcskérdései. In: Hofer - Niedermüller szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport. 67-103. p.
- MÁRKUS István 1987. Az „alföldi út” és elakadása. =Valóság, 4. sz.

- MARTINUSSEN, Willy 1986. Önvédelem-e a nacionalizmus? Norvégia példája. =Szociológiai Figyelő, 2-3. sz., 101-113. p.
- MARTON Imre 1983. A nemzeti identitás történelmi alakváltozásai. =Világosság, 8-9. sz., 574-580. p.
- MASARYK, T. G. 1935. A nemzetiségi kérdés. Prager, Bratislava. 213 p.
- MASARYK, T.G. 1991. Demokrácia, nemzetiség. Regio-Madách-Kalligram, Bp.-Pozsony, 206 p.
- MATSCHER, Franz 1992. Egy európai népcsoporttörvény esélyei. =Európai Szemle, 3. sz., 103-111. p.
- MAUREL, Marie-Claude 1990. Les paysans contre l'État. L'Harmattan, Paris. 13-147. p.
- McGARRY, John - O'LEARY, Brendan eds. 1993. The Politics of Ethnic Conflict Regulation. Routledge, London, 321 p.
- McNEIL, William H. 1986. Polyethnicity and National Unity in World History. Toronto, D.G. Creighton Lectures.
- MENDRAS, Henri 1958. Sociologie du milieu rural. In: Gurvitch (dir.) *Traité de sociologie*. P.U.F., Paris. 315-331. p.
- MENDRAS, Henri 1970. La fin des paysans. Armand Colin, Paris.
- MENTRÉ, Paul 1992. La nouvelle concurrence des espaces nationaux. =Le Figaro Economique, jan. 10., 35. p.
- MÉNY, Yves 1982. Dix ans de régionalisation en Europe: bilan et perspectives. Cujas, Paris. 124 p.
- MIHAILESCU, Vintila 1995. Ami a nacionalizmus mögött van. =Magyar Lettre Internationale, 18., őszi szám, 36-38. p.
- MIRNICS Károly 1996. Kis-Jugoszlávia hozománya. Írások az asszimilációról és a kisebbségről. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 174 p.
- MIRNICS Károly 1998. Integráció - leszakadás - kisebbségi társadalom: Szerbia, az ott élő magyarság esete, mint intő példa. Kézirat, 14 p.
- MISZLIVETZ Ferenc ed. 1998. Regionalism, Nation-States, European Integration. Central-Eastern and Western European Perspectives. ISES Discussion Papers, No. 4., Budapest-Kőszeg-Szombathely, 92 p.
- MOLNÁR Miklós 1990. La démocratie se lève à l'Est. P.U.F.-I.U.H.E.I., Paris-Genève. 388 p.
- MORATA, F. 1986. Autonomie régionale et intégration européenne. E.U.I., Firenze. Working Papers No. 96/294.; 93 p.
- MORGAN, Prys 1988. Az elmúlástól egy átfogó látomásig. In: Hofer - Niedermüller szerk. *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. MTA, Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 180-261. p.
- MORITSCH, Andreas 1993. A jól ismert nép-nemzeti tudat. A nacionalizmus ma és tegnap. =HVG, január 2., 49-51. p.
- MOSCOVICI, Serge 1979. Psychologie des minorités actives. P.U.F., Paris. 275 p.

- MUCCHIELLI, Alex 1985. Les mentalités. Fondation Pemanente en Sciences Humaines, Paris. 60 p.
- MULLARD, Chris 1985. Race, Power and Resistance. Routledge and Kegan Paul, London. 259 p.
- NÁDASI Éva 1980. A néprajzi, etnikai csoportok helyzete, elkülönítése, kapcsolatai a déldunántúli régióban. RKK Pécs, Közlemények 27., 209-227. p.
- NEMES NAGY József 1997. Társadalmi térkategóriák a regionális tudományban. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek No. 17., 57 p.
- NEVIL, J. (1988) Die Kommunale Selbst Verwaltung in England. In: *Kommunal Verfassungen in Europa*. Köln, Kolhammer Verlag, 19-37. p. (hivatkozva Pálné Kovács Ilona, 1990).
- NIEDERHAUSER Emil 1983. A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományig. =Világosság, 8-9. sz., 512-519. p.
- NIEDERMÜLLER Péter 1981a. A mindennapok folklórja avagy a folklór mindennapjai. In: *Folklór - társadalom - művészet*, 7. sz. Népművelési Intézet, Bp., 192-219. p.
- NIEDERMÜLLER Péter 1981b. Folklorizmus és társadalomkritika. In: *Folklór - társadalom - művészet* 9. Népművelési Intézet, Bp. 61-67. p.
- NIEDERMÜLLER Péter 1987. Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban. In: Kósa L. szerk. *Népi kultúra - népi társadalom*, XIV. Akadémiai, Bp. 291-315. p.
- NIEDERMÜLLER Péter 1989. Kulturális etnicitás és társadalmi identitás: a néprajzi megközelítés eredményei és kérdőjelei. In: Váriné - Niedermüller szerk. *Az identitás kettős tükörben*. TIT, Bp., 204-233. p.
- NIEDERMÜLLER Péter 1994. A város: kultúra, mítosz, imagináció. =Mozgó Világ 1994./5. sz., 5-17. p.
- NYÍRI Kristóf 1980. A Monarchia szellemi életéről. Gondolat, Bp. 248 p.
- NYÍRI Kristóf 1985. Hagyomány és gyakorlati tudás. =Medvetánc, 4. sz., 78-90. p.
- NYÍRI Kristóf 1986. Európa szélén. Gondolat, Bp.
- OLÁH Sándor 1994. Egy székely falu vendégmunkás potenciálja (1990-1993). In: Sik Endre (szerk.) *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Budapest, MTA PTI.
- OLÁH Sándor 1996. A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. Kézirat, 29 p.
- OLÁH Sándor 1998. „A mi munkánknak kicsi az értéke...”. /Kézirat, 17 p./.
- ORBÁN Sándor 1996. Transzformációs recesszió Ukrajnában. /Diplomadolgozat, Századvég - BKE/, kézirat, 53 p.
- ORRIDGE, A. - WILLIAMS, C.H. 1982. Autonomous nationalism. =Political Geography Quaterly, No. 1.
- PACZOLAY Péter 1983. Egység-szabadság-függetlenség. =Világosság, 8-9. sz., 503-511. p.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.) 1980. Előmunkálatok a magyarság néprajzához. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 1990. A helyi politika. Akadémiai, Bp. 229 p.

- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 1996-97. A hatalom térbeli szerkezete (lokalitás és regionalizmus). In: Horváth Csaba szerk. *Konfliktus - konszenzus - kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. JATE - FES, Pécs - Budapest, 1996-97., 337-344. p.
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona 1997. Helyi önkormányzatok és végrehajtó hatalom. In: Glatz Ferenc szerk. *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. „Nemzeti Stratégiai Kutatások I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika”. MTA, Bp. 115-130. p.
- PAPP Z. Attila 1998. A romániai magyar oktatás helyzete 1989. után. Kézirat, a kutatás adattára számára átadva, 20 p.
- PAPP Zsolt 1988. Kormetszetek. Kossuth K., 322 p.
- PATAKI Ferenc 1982. Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth, Bp.
- PAUL-LÉVY, F. - SEGAUD, M. 1983. *Anthropologie de l'espace*. Centre Pompidou, Paris, série „Alors”.
- PETHŐ Bertalan 1996. A civilizátum fogalmáról. In: Monetárizmus: múlt és jelen. Deviancia vagy normalitás. MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága - Friedrich Ebert Alapítvány, Bp., 91-99. p.
- PETHŐ László 1999. Egy mikrorégió az ezredfordulón. /A Jászság/. MTA, Bp. - Jászság Egyesület, Jászberény.
- PETRELLA, Riccardo 1978. *La renaissance des cultures régionales en Europe*. Paris.
- PIERRÉ-CAPS, Stéphane 1997. Soknemzetiségű világunk. Kossuth, Bp., 221 p.
- PILLICH László - VETÉSI László - VINCZE Zoltán 1984. A kolozsvári magyar hóstáti közösség népesedési és szerkezeti alakulása (1899-1980). In: EGYED Á. szerk. *Változó valóság 1984. Városkutatói tanulmányok*. Kriterion, Bukarest. 54-113. p.
- PLUET, Jacqueline (1978) Chercheurs sur l'autogestion, chercheurs en autogestion? In: Bourdet, Y. ed. *Qui a peur de l'autogestion?* Inédit, Paris. Série „Cause Commune” 1978/1. 369-391. p.
- POIRIER, Jean 1968. *Ethnologie Générale*. Encyclopédie de la Pléiade, Paris. 1907 p.
- POIRIER, Jean 1972. *Ethnies et cultures*. In: *Ethnologie régionale*. Tome I. Encyclopédie de la Pléiade, Paris.
- POKOL Béla 1988. A szociológiaelmélet új útjai. Akadémiai, Bp. 131 p.
- POKOL Béla 1988. A társadalmi alrendszerek kettős racionalitása. =Valóság, 4. sz., 13-23. p.
- (The) *PROCESSES of Transition*. 1987. =International Social Science Journal, No. 114. Blackwell/UNESCO. 445-631. p.
- R.HAHN Veronika 1993. Londonból hej...! Filozófusok a nacionalizmusról. =HVG, március 27., 70-71. p.
- RADÓ Péter 1996. Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében. =Regio, 1. sz., 142-170. p.
- RAHNEMA, Majid (1988) *Processus de pouvoir et de régénération des micro-espaces*. =Revue Internationale des Sciences Sociales, 117. Aoút, 403-417. p.
- REGIONALISMUS in Europa. 1981. München, I-II. kötet.

- REGIONS, Nations and European Integration: Remaking the Celtic Periphery. 1991. ed. Graham Day and Gareth Rees. University of Wales Press, 281 p.
- RESZLER, André 1991. Rejoindre l'Europe: destin et avenir de l'Europe centrale. Georg, Paris. 153 p.
- RIBEIRO, Darcy 1979. Frontières indigènes de la civilisation. Union Générale Ed., Paris. 5-69. p.
- RICQ, Charles 1986. Les régions d'Europe et la construction européenne. =Cadmos, No. 36., Genève, 38-76. p.
- ROBBINS, Keith 1991. Regionalizmus a modern Nagy-Britanniában a „strathclyde-i régióból” nézve. =Világtörténet, tavasz-nyár, 1-8. p.
- RÓHEIM Géza 1988. A modern nemzetek. =Kultúra és Közösség, 4. sz., 76-93. p.
- ROKKAN, Stein - URWIN, D.W. 1984. Economy, Territory, Identity: the Politics of the Western European Peripheries. Sage, London.
- ROKKAN, Stein 1980. Territories, centres and peripheries toward a geoethnic-geoeconomic-geopolitical model of differentiation within Western Europe. In: Gottman, J. ed. *Centre and Periphery*. Sage, Beverly Hills.
- ROSANVALLON, Pierre 1976. L'âge de l'autogestion. Seuil, Paris. 188 p.
- RÖSEL, Jakob 1995. Ethnic Nationalism and Ethnic Conflict. =Internationale Politik und Gesellschaft, 2. sz., 117-130. p.
- ROSTOVÁNYI Zsolt 1994. A világrendszer kulturális-civilizációs megosztottsága. =Valóság, 1. sz., 1-15. p.
- ROUQUETTE, M.L. 1968. La psychologie politique. P.U.F., Paris. 124 p.
- SAHLINS, M.D. 1965. On the Sociology of Primitive Exchange. In: BANTON (ed.) *Monograph of the Association of Social Anthropologists*. No. 1. Tavistock, Praeger, New York - London. 139-236. p.
- SAHLINS, M.D. 1973. Törzsek. In: Service - Sahlins - Wolf: Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth, Bp. 135-314. p.
- SAINT-OUEN, François 1991. Les régions transfrontalières. In: *Du personnalisme au fédéralisme européen*. C.E.C., Genève. 165-169. p.
- SALAT Levente 1996. A romániai magyar értelmiség szellemi helyzete. In: Filippika az idő ellen. Ariadné könyvek. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 200-208. p.
- SANDRU, Vasile Dr. 1997. The Old-New Problem of Ethnic Minorities. Aspects of Roumanian Experience in Building Democratic Inter-Ethnic Relationship. MKI-tanulmányok No.9., Magyar Külügyi Intézet, Budapest. 26 p.
- SANGUIN, André-Louis dir. 1983. Les minorités ethniques en Europe. L'Harmattan, Paris, 368 p.
- SAPIR, Edward (1967) Anthropologie. Tome 1. Edition de Minuit, „Le sens commune”, Paris, 139-236. p.
- SÁRKÁNY Mihály 1989. Az identitás kutatása az angol és az amerikai szociál és kulturális antropológiában. In: Váriné - Niedermüller szerk. *Az identitás kettős tükörben*. TIT, Bp. 39-59. p.

- SCHLETT István 1993. Kisebbségnézőben. Kossuth, Bp.
- SCHOOLER, C. 1976. Serfdom's Legacy: An Ethnic Continuum. =American Journal of Sociology, No. 81., 1265-86. p.
- SERPELL, Robert 1981. Kultúra és viselkedés. Gondolat, Bp. 187 p.
- SEUL, Ottmar 1980. Le mouvement des Bürgerinitiativen. =Autogestion, 13. No. 2-3., 261-275. p.
- SFEZ, Lucien 1977. L'objet local. Inédit, Paris. „10/18”; 9-27. p.
- SFEZ, Lucien 1978, 1993. La politique symbolique. PUF, Paris, 490 p.
- SHIBUTANI, Tamotsu 1973. Vonatkoztatási csoportok és a társadalmi ellenőrzés. In: *Szociálpszichológia*. Gondolat, Bp.. 310-328. p.
- SHILS, Edward 1987. A hagyomány. In: Hofer - Niedermüller szerk. *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 15-63. p.
- SHILS, Edward 1995. Nation, nationality, nationalism and civil society. =Nation and Nationalism, Vol. 1., No.1., London.
- SIBLEY, D. 1986. Persistence or Change? Conflicting Interpretations of Peripheral Minorities. =Environment and Planning. Society and Space 4., 57-70. p.
- SÍKLAKI István 1993. Ajánlás a túléléshez. Juss, Hódmezővásárhely, 164 p.
- SMITH, Anthony D. 1978. Domination and containment: an approach to modernization. =Comparative Studies in History and Society, No. 20.
- SMITH, Anthony D. 1981. The Ethnic Revival. Cambridge Univ. Press.
- SMITH, Anthony D. 1982. Ethnic identity and world order. =Millenarium, Journal of International Studies, No. 12.
- SMITH, Anthony D. 1995. Gastronomy or geology? The role of nationalism in the reconstruction of nations. =Nations and Nationalism, Vol. 1., No. 1., London.
- SMITH, Anthony D. 1995. Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán - Deák Ágnes szerk. *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 27-31. p.
- SOMBART, Werner (1982) A régi típusú burzsoá. In: Lengyel György szerk. A vállalkozó. Szociológiai füzetek 28., M. M. Budapest, 15-27. p.
- SOÓS Gábor 1996. Kitalált hagyományok. In: *Kutatási Füzetek 1.*, JATE, 1996, 42-51. p.
- SORBÁN Angella - Dobos Ferenc 1997. Szociológiai felmérés a határon túl élő magyar közösségek körében az asszimiláció folyamatairól - Erdély. Kolozsvár. =Magyar Kisebbség, 3-4. sz., 293-323. p.
- SORMAN, Guy 1985. L'Etat minimum. Albin Michel, Paris. 180 p.
- STEINBERG, Stephen 1994. Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában. Cserépfalvi, Bp. 275 p.
- STONE, Norman 1994. A magyarok. A történelem visszatér. =Valóság, 9. sz., 51-58. p.
- SUMNER, W.G. 1978. Népszokások. Gondolat, Bp. 996 p.

- SZABÓ László 1980. A magyar rokonsági rendszer. Stud. Folkl. et Ethnogr. 4. Debrecen. 131 p.
- SZABÓ László 1988. A palócok társadalomnéprajza. Folklor és Etnographia 46. Debrecen, KLTE, 400 p.
- SZABÓ Márton 1994a. A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: Balogh István szerk. *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA PTI, Budapest, 525-546. p.
- SZABÓ Márton 1994b. A metaforikus politika. =Politikatudományi Szemle, 3. sz., 91-111. p.
- SZABÓ Márton 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. =Politikatudományi Szemle, 4. sz., 103-132.
- SZABÓ Máté 1980a. „Societas civilis” és „Bürgerliche Gesellschaft”. =Magyar Filozófiai Szemle, 4. sz.
- SZABÓ Máté 1980b. A „polgári társadalom” kategóriája a mai társadalomtudományokban. =Filozófiai Figyelő, 1-2. sz.
- SZABÓ Máté 1983. A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767-1815). =Világosság, 8-9. sz., 494-502. p.
- SZABÓ Miklós 1982. Mi a kozmopolitizmus? =Mozgó Világ 9. sz., 121-128. p.
- SZABÓ Miklós 1988. Történelmi nemzet - etnikus tudat. =Világosság, 8-9. sz., 582-589. p.
- SZABÓ Miklós 1989. Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986. Medvetánc Könyvek. ELTE-MKKE, 311 p.
- SZALAI Erzsébet 1994. Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után. (Átiratok sorozat), Pesti Szalon - Savaria University Press. Budapest - Szombathely, 274 p.
- SZÁSZ János András 1984. A szerb nemzetiség életének múltja és jelene Deszken. I-II., Művelődéskutató Intézet, Bp., 258 p.
- Székely, Vladimír 1997. The theoretical outline of methodological procedure of selection of assisted regions. =Földrajzi Értesítő, XLVI. évf. 3-4. sz., 197-203. p.
- SZILÁGYI István 1996-97. Európai Unió: alkotmányfejlődés és regionalizmus. In: Horváth Csaba szerk. *Konfliktus, konszenzus, kooperáció*. II.Országos Politológus Vándorgyűlés, Pécs, 1996-97., JPTE - FES, 34-50. p.
- SZILÁGYI Miklós 1996. A nagykun öntudat. =Regio, 1. sz., 44-63. p.
- SZŰCS Jenő 1983. Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Magvető, Bp. 137 p.
- SZŰCS Jenő 1984. Nemzet és történelem. Gondolat, Bp.
- TABAJDI Csaba 1997. A kisebbségi érdekérvényesítés esélyei és az autonómiaformák. In: TABAJDI Csaba - BARÉNYI Sándor szerk. *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995. november 9-10.). Osiris, Bp. 9-15. p.
- TAJFEL, H. 1980. Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli szerk. *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. KJK, Bp. 41-69. p.

- TAMÁS Pál 1996. Társadalmi konfliktusok és európai kommunikációs stratégiák. In: Inotai András - Tamás Pál szerk. *Európai politikai évkönyv 1995-1996*. MTA, Bp. 97-123. p.
- Tamás Pál 1998. Regionalitás és innováció. /Előadás a csíkszeredai II. Társadalomtudományi Szemináriumon, 1998. szept. 7./.
- TÁRKÁNY SZŰCS Ernő 1980. Magyar jogi népszokások. Gondolat, Bp. 980 p.
- TAYLOR, Peter 1991. Nemzet és nacionalizmus. =Tér és Társadalom, 3. sz., 1-15. p.
- THOREAU, Henry David 1990. A polgári engedetlenség iránti kötelességről. Európa Könyvkiadó, 157 p.
- TIME and Society. Sociological and Historical Perspectives. =International Social Science Journal, 107. UNESCO - Blackwell. 155 p.
- TIRYAKIAN, Edward A. - ROGOWSKI, Ronald 1985. New Nationalism of the Developed West. Allen & Unwin, Boston, 395 p.
- TÓFALVI Zoltán 1984. A Temesváron élő atyhaiak közössége. In: EGYED Á. szerk. *Változó valóság*. Kriterion, Bukarest, 10-53. p.
- TÖRTÉNETI antropológia. 1984. Szerk. Hofer T. MTA Néprajzi Kutató Cs., 366 p.
- TÓTH Attila 1997. Miképp küszködik Kányád és vidéke? Konferencia-előadás, 1997. december 4-5. Kézirat, kiadás előtt, 11 p.
- TÓTH Zoltán (1985) A család, a magántulajdon és a helyi társadalom szerkezete... (Szekszárd). In: Helyi társadalom 3. (Szerk.: Böhm A. - Pál L.). Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 57-98. p.
- VACHUDOVÁ, Milada Anna - Snyder, Tim 1997. Are Transitions Transitory? Two Types of Political Change in Eastern Europe since 1989. =East European Politics and Societies, Vol. 11., No. 1., Winter, 1-35. p.
- VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya - NIEDERMÜLLER Péter szerk. 1989. Az identitás kettős tükörben. TIT, Bp. 247 p.
- VÉLEZ-IBANEZ, C.G. 1988. A marginalitás mítoszai. =Kultúra és Közösség, 4. sz., 106-112. p.
- VÉLEZ-IBANEZ, Carlos G. 1986. A mítosz használata a marginalitásban. In: LAMMEL A. - NIEDERMÜLLER P. szerk. *Folklór - Kultúra - Társadalom*. Művelődéskutató Intézet, Bp. 61-70. p.
- VERESS Károly 1996. A demokrácia paradoxonai. In: Paradox (tudat)állapotok. Ariadné könyvek. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 7-66. p.
- VERESS Károly 1996. Elit és ellenelit. In: Paradox (tudat)állapotok. Komp-press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár. 162-178. p.
- VINCZE Mária 1995. A családi gazdaság helye és szerepe a romániai agrárátalakulásban. =Regio, 1-2. sz.
- VINCZE Mária 1997. A falusi foglalkoztatás és a jövedelem szerkezete Romániában. Konferencia-előadás, 1997. dec. 4-5., kézirat, 16 p.
- VIRILIO, Paul - LOTRINGER, Sylvère 1993. Tiszta háború. Balassi Kiadó, Bp., 154 p.

- VOGEL Sándor 1997. Magyar kisebbség Romániában. Magyar Külügyi Intézet, Tanulmányok No. 8., 26 p.
- VOUTAT, Bernard 1992. Espace national et identité collective. Livre politique No. 19., Institut de Science Politique, Lausanne, 464 p.
- VOVELLE, Michel 1982. Idéologies et mentalités. Ed. La Découverte, Paris. 329 p.
- WALLERSTEIN, Immanuel 1991. Histoire et dilemmes des mouvements antisystème. In: *Le grand tumulte?* Ed. La Découverte, Paris. 10-55. p.
- WALZER, M. - KANTOVICZ, E. - HIGHAM, J. - HARRINGTON, M. 1982. The Politics of Ethnicity. Harvard Univ. Press, 142 p.
- WALZER, Michael 1994. Másság és politika. Államiság és tolerancia a sok kultúrájú világban. =2000, november, 9-14. p.
- WEBER, Max 1967. Gazdaság és társadalom. KJK, Bp. 334 p.
- WEBER, Max 1992. Etnikai közösségi kapcsolatok. In: *Gazdaság és társadalom*, 2/1. kötet, IV. fejezet, 91-107. p.
- WEILL, Claudie (1980) Du mouvement étudiant aux initiatives civiques. = Autogestion, No. 2-3., 157-164. p.
- WILLIAMS, C. H. 1984. Ideology and the interpretation of minority cultures. =Political Geography Quartely, No. 3.
- WILSKY-DUSZYNSKA, Barbara 1980. Gondolatok az etnikai sztereotípiák természetéről. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. KJK, Bp. 70-91. p.
- WILSON, A. 1987. Mixed Race Children: A Study of Identity. Allen & Unwin, London, 230.
- WILSON, Julius W. 1991. Studying Inner-City Social Dislocations: The challenge of public agenda research. =American Sociological Review, Vol. 56. p. 1-14.
- WOLF, Eric R. 1995. Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai - Osiris-Századvég, 498 p.
- ZIZEK, Slavoj 1997. Az inherens törvényszegés avagy a hatalom obszcenitása. =Thalassa, 1. sz., 116-130. p.